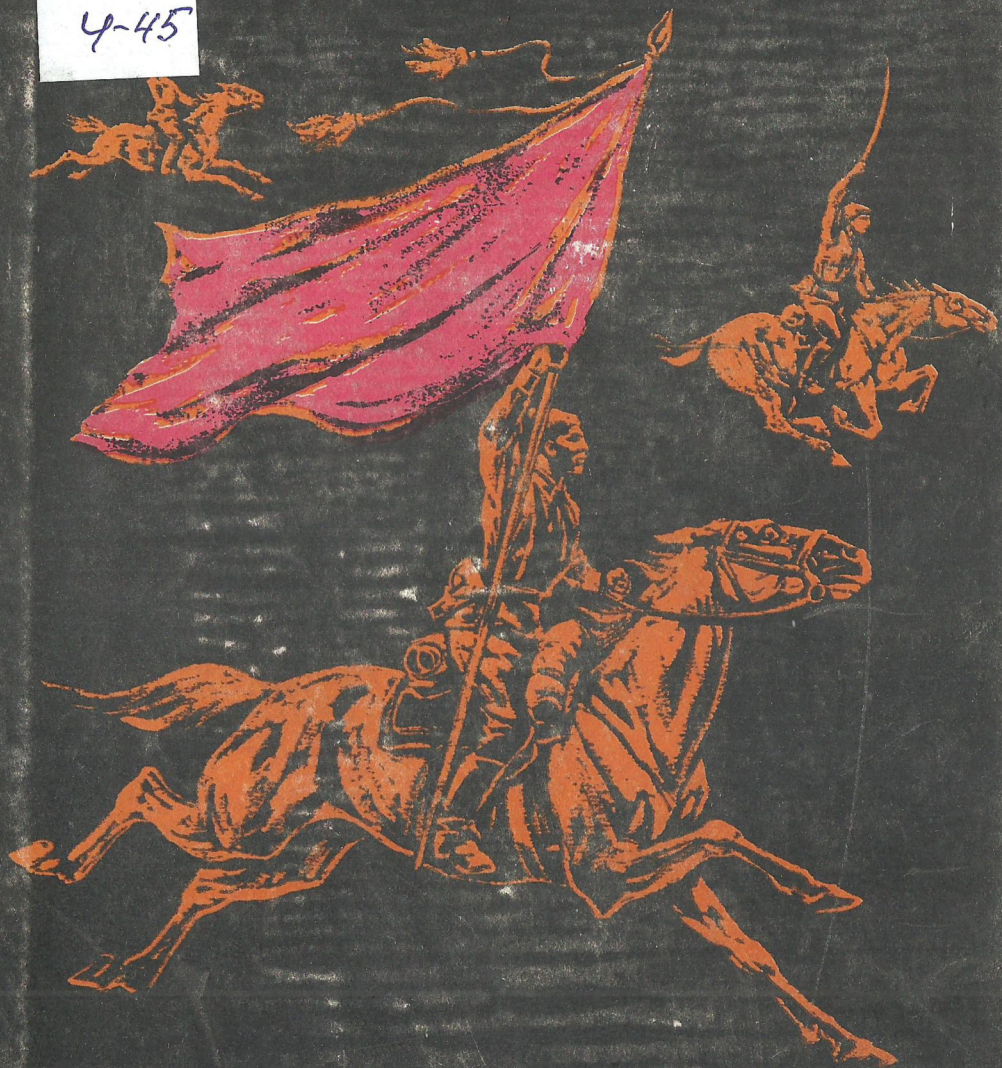
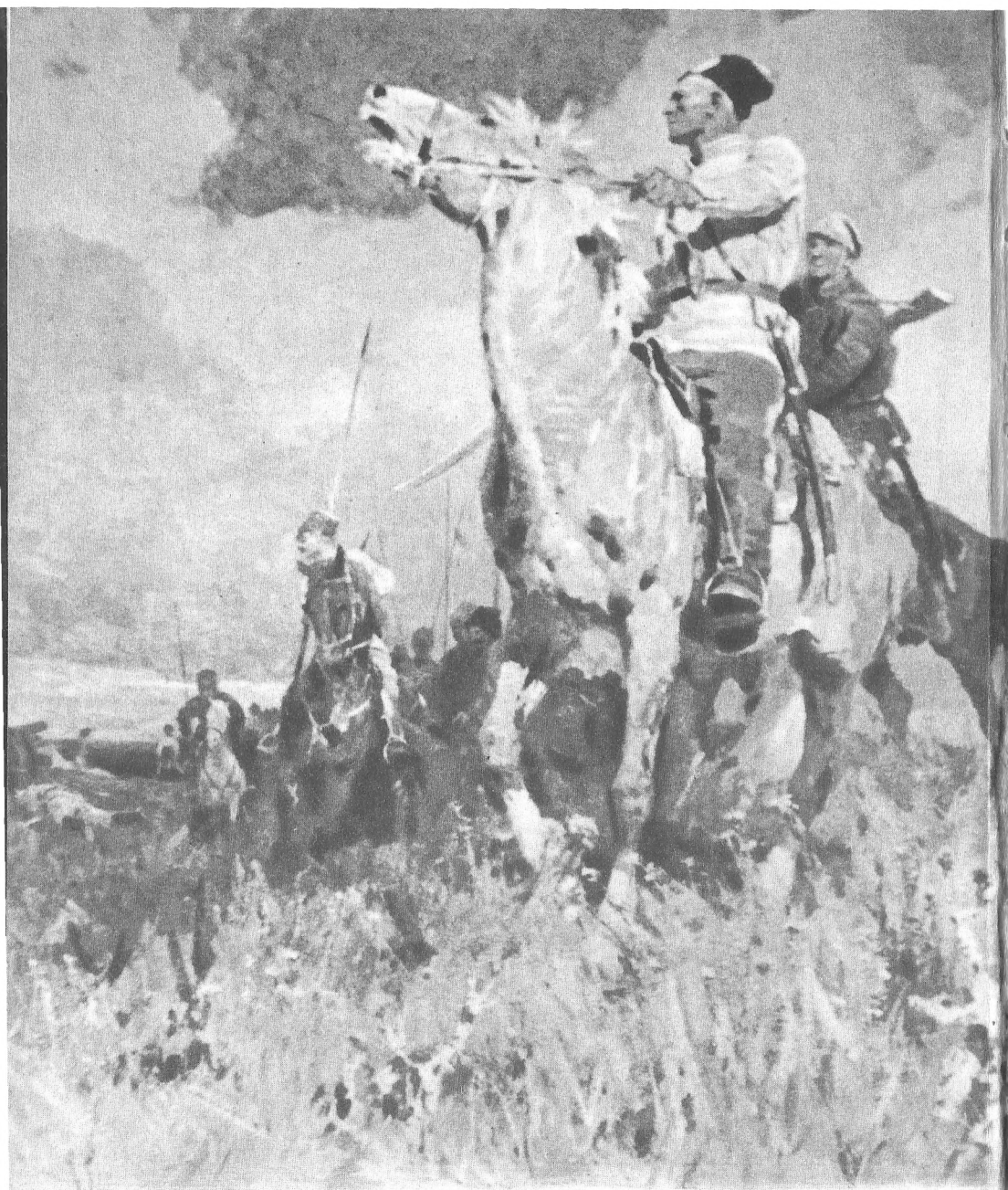

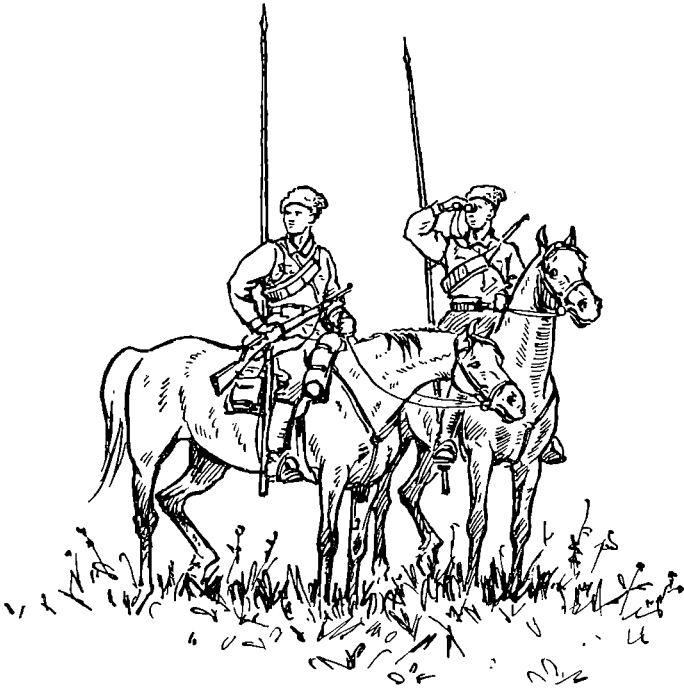
94(477)

У-45

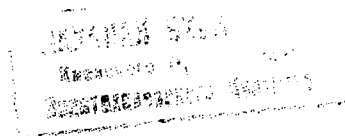
ЧЕРВОНЦІ

ЧЕРВОНЦІ

*Спогади ветеранів
Червоного козацтва*

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ» КИЇВ 1968

Юний друже! Напевне, ти не раз слухав розповіді героїв громадянської війни, не раз зустрічався з людьми, які боролися за утвердження влади робітників і селян на твоїй землі.

Ти аплодував мужності й відвазі цих людей, дивувався з їхньої витримки й непохитної волі.

Книга, яку ти тримаєш у руках, — ще одна захоплююча зустріч з людьми, що виборювали твою Країну Рад.

Це їх — 18—20-річних червоних козаків, що добровільно згуртувалися в непереможне військо, боялися денікінці і врангелівці, їхніх гострих шабель і списів, нестримних тачанок, від них тікали світ за очі іноземні інтервенти, їх жахалися петлюрівці.

Це вони, червонці, переодягшись у ворожу форму, здійснювали сміливі рейди у тил ворога, брали у полон офіцерів і генералів, захоплювали військові ешелони й панцерники, артилерію і танки.

Це вони, твої ровесники, керовані комуністами-ленінцями, несли волю та визволення народам нашої країни.

Читаючи цю книгу, ти зустрінешся з учасниками тих подій, разом з ними візьмеш участь в боях і походах, познайомишся з легендарними командувачами Червоного козацтва, з героями, що загинули за народ, за революцію.

**ДЕКРЕТ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ
НАРОДНО-РЕВОЛЮЦІЙНО-СОЦІАЛІСТИЧНОЇ АРМІЇ
НА УКРАЇНІ**

20 січня 1918 року

В ім'я великої Робітничо-Селянської Революції Народний Секретаріат Української Робітничо-Селянської Республіки, виконуючи волю трудового народу, що його обрав, постановляє:

Для захисту й зміцнення народної влади і для повної перемоги робітників та найбіднішого селянства над буржуазією, організувати нову Соціалістичну Робітничо-Селянську армію «Червоне козацтво»...

ГЕРОЇЧНИЙ ШЛЯХ ЧЕРВОНОГО КОЗАЦТВА

Велика Жовтнева соціалістична революція стала поворотним пунктом у долі українського народу.

Робітничий клас і трудове селянство упевнено пішли по шляху своїх російських товаришів і разом з ними та з усіма народами нашої країни боролися за повалення влади поміщиків та капіталістів і встановлення диктатури пролетаріату.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії головною перешкодою на шляху встановлення Радянської влади на Україні була Центральна рада. Скориставшись з того, що сили робітничого класу були зосереджені на боротьбі з Тимчасовим урядом, Центральна рада захопила владу до своїх рук. Однак робітники і трудове селянство швидко переконалися, що від Центральної ради марно сподіватися миру, землі, хліба, що здобутки буржуазії та поміщиків для неї понад усе.

Більшовики України невтомно роз'яснювали простому народові, що таке Центральна рада і закликали маси до боротьби за встановлення влади Рад на Україні. Переконавшись у тому, що тільки Радянська влада звільнить народ від гніту капіталу, од війни, принесе мир і забезпечить землю, робітники і найбідніше селянство під керівництвом більшовиків повстало на боротьбу за владу Рад.

Українська Радянська соціалістична держава, яка була створена за ухвалою Всеукраїнського з'їзду Рад (11—12 грудня 1917 року) і його уряд — Народний Секретаріат, що був обраний 17 грудня 1917 року, ще не мали збройних сил, які могли б подати найневідкладнішу допомогу народові у боротьбі з буржуазною Центральною радою. Тому Український Радянський уряд тут же розпочав створювати нову народно-соціалістичну Червону Армію, яка напочатку мала назву — Червоне козацтво.

В процесі створення української Червоної Армії Комуністична партія України і Український Радянський уряд керувалися ленінським декретом від 15 січня 1918 року і досвідом створення Червоної Армії Російської Федерації.

Початок створення армії Червоного козацтва покладено постановою Народного Секретаріату Української Радянської Республіки від 25 грудня 1917 року. З метою здійснення цієї постанови 20 січня 1918 року на основі декрету РНК РРФСР від 15 січня 1918 року був виданий декрет Радянського уряду України «Про організацію Народної революційно-соціалістичної армії на Україні». На заклик Комуністичної партії і Українського Радянського уряду, при активній допомозі з боку Російської Федерації у містах і селах України почали створюватися збройні загони Червоного козацтва. За дорученням Народного Секретаріату 1-й полк сформував В. М. Примаков у Харкові в кінці грудня 1917 року. Особливо швидко створювалися загони Червоного козацтва на Харківщині, Полтавщині та Чернігівщині.

В організації Народно-соціалістичної армії взяли найгарячішу участь видатні діячі Комуністичної партії та Українського Радянського уряду М. Скрипник, Є. Бош, Ю. Коцюбинський, В. Затонський, І. Кулик.

Червоне козацтво було українською національною армією, створення якої стало завоюванням ленінської національної політики і зміцнення перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.

Як тільки було розгромлено буржуазну Центральну раду і її «вільне козацтво», у кінці січня 1918 року необхідність назви народно-соціалістичної армії «Червоне козацтво» відпала, тому що завдання, які стояли перед Червоним козацтвом, були вже виконані. З цього часу і далі національні збройні сили Української Радянської Республіки називалися Червоною Армією. І побудова її здійснювалася на тих же принципах, як і Червоної Армії Російської Федерації, тобто на основі ленінського декрету про створення Робітничо-Селянської Червоної Армії.

Проте 1-й полк Червоного козацтва, що його сформував В. М. Примаков як першу регулярну кінну частину Української Червоної Армії, зберіг свою назву «Червоного козацтва», а потім зріс до бригади, дивізії і 1-го Кінного корпусу Червоного козацтва, який по-геройському бився за перемогу Радянської влади на фронтах громадянської війни. І можна певно сказати, що жодне з'єднання кінноти в громадянську війну не здійснило стільки рейдів, скільки Червоне козацтво під керівництвом свого улюбленого

командира В. М. Примакова. Не випадково командарм І. Уборевич, нагороджуючи В. М. Примакова за бойові заслуги, вручив йому золотий портсигар з таким написом: «Безстрашному, неперевершеному рейдисту, командирю Червоного корпусу тов. Примакову на пам'ять про тринадцять рейдів».

Встановлення Радянської влади на Україні викликало палений опір буржуазії, яка в боротьбі проти Радянської влади знайшла собі спільника в особі іноземних імперіалістів.

Імперіалісти США і Антанти стали головними організаторами і натхненниками іноземної воєнної інтервенції проти Радянської Росії.

Вони сподівалися з допомогою Німеччини, Центральної ради захопити Радянську Україну, про це свого часу і Ленін завважував, що союзники-імперіалісти якраз з півдня пробували наступати і хотіли перетворити Україну на опорний пункт для боротьби з Радянською Росією.

Центральна рада, яку робітники і селяни прогнали з України, з допомогою зрадника Троцького 27 січня (9 лютого) 1918 року в Брест-Литовську підписала з німецькими імперіалістами договір. Ось за цією домовогою Центральна рада і покликала німців багнетом і кулею боротися за повалення Радянської влади на Україні. 18 лютого німецькі війська перейшли в наступ.

Перед Червоним козацтвом та загонами В. Кіквідзе стояло завдання: затримати переправу німецьких військ через Дніпро і тим самим забезпечити вивезення потрібного для ведення війни майна із Києва. Це завдання червоні козаки виконали дуже добре.

Протягом березня і по 8 квітня 1918 року Червоне козацтво разом з іншими загонами відступали з боями від навали німецьких окупаційних військ по лінії Київ — Бахмач — Охтирка — Богодухів — станція Пересічна.

Антонов-Овсієнко відзначав, що в боротьбі з німецькими окупантами, які перевершували своєю кількістю воєк наші загони, Червоне козацтво під командуванням В. Примакова виявило революційну стійкість і мужність. Наприклад, сім днів на Бахмацькій ділянці загони Примакова стримували ворога, який у багато разів перевершував наші війська чисельністю і технікою. Проте сили були неоднакові, і червоні козаки та загони червоноармійців відступили до Харкова. А 8 квітня Харків захопили німці.

Загін Червоного козацтва протягом квітня 1918 року хоробро бився з бандами Краснова на Дону та Кубані. Розпочавши бої з донською контрреволюцією, козаки зупинили білогвардійців на підступах до Нахичевані, а після дводенного бою, 19 квітня 1918 ро-

ку разом з мариупольською піхотою, звільнили Новочеркаськ, а потім і станицю Крив'яньську. Загін Червоного козацтва подав допомогу і в придушенні повстання анархістів у Ростові, а потому з боями відступив до Царицина. Із Царицина Червоному козацтву було доручено супроводжувати Український уряд до Москви. У Москві червоні козаки пробули до 5 червня 1918 року. Під час двотижневого перебування в Москві козаки взяли участь у придушенні контрреволюційного виступу попів.

10 червня 1918 року загін Червоного козацтва у складі 180 вершників, чотирьох кулеметів «максим» і команди велосипедистів (120 чоловік) перевели до міста Почеп Чернігівської губернії на кордон з нейтральною зоною для організації і ведення партизанської боротьби з німецькими окупантами і гайдамаками.

У серпні 1918 року з початком селянського повстання на Чернігівщині, що ним керували губком КП(б)У і губревком, червоні козаки дістали наказ перейти із Почепа в нейтральну зону в район Новгород-Сіверського і взяти найактивнішу участь у партизанській війні проти німецьких окупантів.

І невдовзі своїми відважними діями червоні козаки завдали відчутних ударів німецьким гарнізонам та гайдамакам. Про це свідчить донесення чернігівського губернського старости німецькій владі, який 26 серпня повідомляв:

«За демаркаційною лінією під командуванням Примака збираються великі загони українських більшовиків, які називаються Червоним козацтвом, з метою вигнати німецьких окупантів з України».

Німецьке командування вирішило будь-якою ціною знищити організаторів збройних загонів. Для цієї мети оголосили нагороду 700 000 карбованців від гетьмана Скоропадського і 200 000 марок від німецького коменданта тому, хто уб'є чи захопить у полон В. Примакова, М. Щорса, Т. Черняка і М. Крорив'яньського.

Червоне козацтво, перебуваючи в нейтральній зоні (серпень — листопад 1918 року) за завданням Центрального військово-революційного комітету і Головного повстанського штабу, разом з іншими партизанськими загонами формували революційні сили, які були в нейтральній зоні і готували їх для боротьби з німецькими окупантами. Полк Червоного козацтва, що мав на той час досвід бойових дій з Центральною радою та з німцями, а також, як і Богунський, Таращанський та Новгород-Сіверський полки, стали своєрідним учбовим центром з навчання військової справи добровольців, що приходили до лав Української Радянської Червоної Армії.

За ухвалою ЦК КП(б)У на початку жовтня 1918 року з українських партизанських загонів, які ташувалися в нейтральній зоні, були сформовані 1-а і 2-а українські радянські дивізії. Полк Червоного козацтва спочатку входив до 1-ї, а з грудня 1918 року до 2-ї української дивізії.

Із нейтральної зони Червоне козацтво за наказом командувача групи військ Курського напрямку В. Антонова-Овсієнка 20 листопада 1918 року було переведено під Миропілля Курської губернії і перебувало там до 10 грудня 1918 року.

3 січня 1919 року 1-й полк Червоного козацтва разом з 5-м Радянським Українським полком 2-ї повстанської дивізії звільнив Харків від петлюрівських військ.

10 січня 1919 року полк Червоного козацтва святкував у Люботині першу річницю свого існування. На параді полку за бойові заслуги йому було вручено Почесний революційний прапор від Українського робітничо-селянського уряду.

Наступаючи на ворога, лави Червоного козацтва щодня поповнювалися робітниками, селянами та комуністами й комсомольцями.

Як швидко зростало Червоне козацтво, можна уявити з такого прикладу. Весною 1918 року полк мав дві сотні по 70 вершників, а вже наступної весни 1919 року в складі 1-го полку шикувалося шість кінних сотень. Тепер під прапором полку ішло в бій 2000 вершників.

Після визволення від німецьких окупантів та петлюрівців Лівобережної України перед Українською Радянською Армією було поставлено завдання — завершити розгром військ націоналістичної Директорії на Правобережній Україні. Боротьба за Правобережну Україну розгорнулася головним чином на Поділлі та Волині. Тут були зосереджені основні сили петлюрівців і розмістилася Директорія. В бою на Поділлі полк Червоного козацтва виявив надзвичайну хоробрість і мужність.

Тривали бої за Шепетівку. Червонокозацький і Перший кавалерійський радянський полк дістали завдання наступати на Шепетівку і розгромити тили ворога.

Перший полк Червоного козацтва, виконуючи наказ про рейд на Старокостянтинів, вирушив у березні 1919 року в напрямку Меджибіж — Старокостянтинів. На шляху до Шепетівки червоні козаки здійснили 180-кілометровий рейд на Старокостянтинів — Ізяслав. Унаслідок рейду було взято в полон 1700 вояк, 58 офіцерів і одного генерала петлюрівської армії, захопили штаб корпусу, 100 кулеметів, знищили близько 800 петлюрівських солдатів і офіцерів. Звільнивши Старокостянтинів, червоні козаки позбавили

протівника зв'язку між проскурівським і житомирським угрупованнями і створили загрозливе становище для всіх петлюрівських військ.

Головнокомандувач Збройними Силами України 8 травня 1919 року видав наказ, в якому відзначав виняткову доблесть червоних козаків. За виявлену в цих боях хоробрість в ім'я революції Реввійськрада Українського фронту оголосила особовому складу полку Червоного козацтва подяку і подала до нагороди Почесним революційним Червоним прапором, а багатьох командирів та рядових козаків — до військових нагород та заохочень.

Одною із славних сторінок героїчних подвигів, що їх здійснило Червоне козацтво в період громадянської війни, є його неопіненний внесок у справу розгрому денікінської армії 1919 року.

У травні 1919 року полк Червоного козацтва за ухвалою Реввійськради Республіки переправили із Західного Українського фронту на Південний для захисту Донецького басейну від білогвардійських денікінських військ. В. І. Ленін вважав оборону Донбасу головним завданням Української Червоної Армії і вимагав послати на Донеччину найкращі частини Червоної Армії.

«...Ми посилаємо на Південний фронт нашу найкращу частину — Червоне козацтво», — телеграфував Головком України Реввійськради Республіки («Правда», 3 грудня 1934 р.).

Перше ніж розпочати бій з денікінцями, червоні козаки в травні 1919 року взяли участь у ліквідації контрреволюційного заклоту отамана Григор'єва в районі Олександрії Єлисаветградської губернії (тепер Кіровоградської області).

У доповіді членів Олександрійського виконкому ВУЦВКу зазначається, що за активною допомогою першого полку Червоного козацтва вдалося знищити банди отамана Григор'єва.

Протягом п'яти місяців 1919 року (травень — вересень) полк Червоного козацтва не раз з іншими частинами Червоної Армії вів важкі оборонні бої з денікінськими військами, які перевершували наші частини своєю могутністю, наступали на Південному фронті.

Перші сутички червоних козаків з денікінцями сталися в районі станції Барвінкове 10 травня 1919 року.

Під час боїв під Костянтиноградом полку Червоного козацтва було дано завдання захопити станцію Кигичівка і зруйнувати залізницю Костянтиноград — Лозова. Завдяки блискавичній атаці станцію захопили і наступ ворога зупинили на два тижні.

Успішні бойові дії частин Червоної Армії під Костянтиноградом змусили Денікіна кинути проти червоних козаків «залізну

бригаду» — генерала Геймана. В запеклих боях з нею наші бійці виявили безприкладний героїзм, відвагу і мужність.

І все-таки частини Червоної Армії вимушені були відходити під тиском ворога. Він мав значно більші сили. Відступаючи з боями в напрямку Полтава — Чернігів, полк поповнювався за рахунок партійного та комсомольського активу сіл, місцевих загонів кінної міліції.

12 серпня 1919 року полк Червоного козацтва був розгорнутий у бригаду двополкового складу, яка разом з іншими частинами нашої армії протягом декількох тижнів захищала Чернігів від денікінців.

У боях під Черніговом міцніла і мужніла партійна організація Червоного козацтва. До лав її прийшла велика група чернігівських комсомольців. Комісар бригади Петровський Є. І. та інші політпрацівники віддавали всю енергію і вогонь сердець для зміцнення полкових партійних осередків. Всього себе віддав партійній роботі Данило Самусь. Партійні організації повели сувору боротьбу з партизанщиною та за зміцнення військової дисципліни.

Під Черніговом червоні козаки здійснили багато героїчних подвигів. Там було ще раз підтвержене гасло червонців у боротьбі за Радянську владу: «Червоні козаки не здаються у полон, умираючи, вбивають».

Характерний такий епізод.

Біля села Дроздівки денікінці оточили роз'їзд червоних козаків. Взвод бився до останнього патрона. Троє козаків, що залишилися живими, пішли назустріч ворогові і також загинули. Білокозачий офіцер, показуючи на групи червоних козаків, сказав своїм воюкам:

— Беріть приклад з них, як треба вмирати.

Влітку 1919 року становище Радянської республіки було надзвичайно важким.

У руках денікінських військ опинився увесь південь країни, багатий на харчі, головні нафтові і вугільні райони — Грозний та Донбас. У кінці червня 1919 року білі захопили Царцин.

У ці критичні для Радянської республіки дні ЦК РКП(б), яким керував Ленін, накреслив і здійснив чимало найважливіших заходів для зміцнення Південного фронту.

У жовтні 1919 року денікінці захопили Орел. Це створило безпосередню загрозу головному арсеналові революції — Тулі і загрожувало Москві.

За вказівкою В. І. Леніна на центральній ділянці Південного фронту (Орловсько-Кромський напрямок) була утворена Ударна група з кращих частин Червоної Армії. До неї увійшли: героїчна Латиська стрілецька дивізія (командир А. А. Мартусевич, він же командир Ударної групи), бригада Червоного козацтва (командир В. М. Примаков), окрема стрілецька бригада під командуванням П. А. Павлова і зведена стрілецька дивізія, до якої увійшла і Естонська бригада.

Перед Ударною групою було поставлено завдання: зупинити просування денікінської армії на Москву, а потому перейти в рішучий контрнаступ.

Велику роль по мобілізації бійців та командирів на розгром добірних офіцерських дивізій денікінської армії під Орлом і Кромами відіграла всебічна партійно-політична робота, що проводилася межи особового складу Ударної групи. Варто заважити, що в частинах Червоного козацтва особливу увагу було звернуто на правильну розстановку комуністів, що давало можливість створити у всіх підрозділах повнокровні партійні організації. Так, наприклад, у всіх взводах та роях майже всі командири були комуністами.

10 жовтня 1919 року Ударна група була зосереджена на лінії Турищеве — Молодове (60 кілометрів на захід від Орла) з метою завдати удару на Орел та курську залізницю, що на ділянці між Малоархангельськом і Фатежем.

Командування Ударної групи не мало точних даних про ворога. Дізнатися, де ворог зосереджує основне угруповання та її кількість, було доручено червоним козакам. З цією метою 12 жовтня вони були висунуті вперед у напрямку Кромів. Біля села Меліхове (18 км на північний захід від Кромів) бригада Червоного козацтва зустріла противника, що рухався з музикою. Це був Самурський офіцерський полк.

Червоні козаки зав'язали бій. Удар нашої кінноти виявився абсолютно несподіваним для білих. Після короткої сутички ворог, спанікований, утік. Було завдано поразки денікінському батальйону (захоплено 68 полонених, 2 кулемети, 200 гвинтівок).

Щасливі бойові дії червоних козаків позитивно вплинули на зміцнення морального духу воїнів нашої Ударної групи та інших частин. Командування дістало найнеобхідніші відомості про ворога. Г. К. Орджонікідзе — уповноважений Реввійськради Південного фронту при Ударній групі — доповів штабові фронту, що червоні козаки діють понад усяку похвалу.

Протягом 19 і 20 жовтня 1919 року проходили найзапекліші

бої Ударної групи з добірними денікінськими військами. Ці бої в основному вплинули на долю Орла і Південного фронту.

Вечері 19 жовтня 9-а дивізія, Естонська дивізія і частини ударної групи підійшли до Орла. Внаслідок жорстоких боїв 20 жовтня опір білих було зламано. Частини 2-ї і 3-ї латиських бригад увійшли до Орла. 24 жовтня кінний корпус під командуванням С. М. Будьонного звільнив од денікінців Воронеж.

Ударна група (з корпусом Будьонного, що воював на лівому фланзі Південного фронту), стала тим кулаком, яким Червона Армія розбила вороже угруповання, що йшло на Москву.

Латиська й Естонська стрілецькі дивізії разом з Червоним козацтвом були одною з вирішальних сил, які розгромили денікінців на Центральному і Орловсько-Кромському напрямках. Внаслідок двотижневих упертих боїв під Орлом та Кромами сили противника були підірвані. Але ворог остаточно ще не був розбитий.

Проте успіхи Ударної групи в боях під Орлом і кінного корпусу С. М. Будьонного під Воронежем дозволили військам Радянської Армії перейти у наступ по всьому Південному фронту.

Заслуги червоних козаків, латиських стрільців та воїнів усієї Ударної групи в боях за Крома та Орел були відзначені наказом № 1650 Реввійськради Південного фронту 28 жовтня 1919 року. В цьому наказі йшлося: «За стійкість і мужність, виявлені бійцями і комскладом відданих латиських стрільців та бригади Червоного козацтва у жорстоких боях за Орел та Крома, оголошую подяку.

Реввійськрада фронту не сумнівається, що в наступних вирішальних боях латиські стрільці та червоні козаки також високо будуть тримати прапор визволення трудового народу від гніту кровопивць і катів капіталу» («Правда», 29 жовтня 1919 р.).

Робітники Москви послали на фронт делегацію, яка від імені трудящих міста привітала бійців героїчної групи з блискучою перемогою над денікінськими військами.

У листі московських робітників до червоних козаків зазначалося: «Вітаємо Вас, тов. В. М. Примаков, і увесь командний склад та всіх козаків довіреної Вам дивізії від імені робітників м. Москви, які послали нас до Вас.

На золоті сторінки історії звільнення робітників і селян від гніту капіталу та царських генералів буде занесено ім'я червоних козаків. Ми розповімо про червоних козаків, про тих, хто у будь-яку хвилину, не вагаючись віддасть своє життя у боротьбі за владу робітників і селян». (Збірник «Червоне козацтво», стор. 155).

У кінці жовтня 1919 року в розпал гарячих боїв Ударної групи під Орлом і Кромами бригада Червоного козацтва була розгорнута в дивізію і дістала найменування 8-ї кавалерійської дивізії Червоного козацтва. До її складу ввійшли: бригада Червоного козацтва, 14-а Кубанська бригада і Латиський кавалерійський полк. На цей час у місті Бельові Тульської області був утворений політичний відділ 8-ї кавалерійської Червоного козацтва дивізії. З організацією політвідділу партійно-політична робота межи червоних козаків помітно поліпшилася.

Становище на ділянці, яку займала Ударна група на кінець жовтня 1919 року, було напруженим. Денікінці підтягнули свіжі сили і готувалися перейти в контрнаступ.

Війська Ударної групи внаслідок двотижневих важких боїв зазнали великих втрат: Латиська стрілецька дивізія в боях під Орлом і Кромами втратила 50 відсотків особового складу. Великих втрат зазнало і Червоне козацтво. (Було вбито чотириста козаків і шістсот коней).

Командувач Ударної групи Кальнинь звернувся до штабу 14-ї армії за підмогою. Щоб з'ясувати становище, яке створилося на фронті, до штабу Ударної групи прибув командувач 14-ї армії І. П. Уборевич і член Реввійськради армії Г. К. Орджонікідзе.

На нараді у командувача армії було ухвалено: червоним козакам розпочати глибокий рейд у тил ворога на станцію Понірі — Фатеж. Дії наших бійців проти ворога мають бути несподіваними і повинні сприяти частинам 14-ї армії та Ударної групи пасивно виконати бойове завдання. 2-а і 3-я латиські стрілецькі бригади дістали завдання прорвати фронт білих, аби забезпечити ввід 8-ї кавалерійської дивізії Червоного козацтва у тил білих.

Червоним козакам було наказано блискавично увійти в прорив і наступати в напрямку станцій Понірі і Фатеж, перервати сполучення по залізниці Орел — Курськ, розгромити тили дроздовської і корніловської дивізій, а потому завдати удару по частинах білих. Одночасно з рейдом червонокозачої дивізії всі піхотні частини 14-ї армії повинні були перейти в найрішучіший наступ.

На світанку 3 листопада 2-а і 3-я бригада Латиської дивізії швидко атакували білогвардійців на південний схід од Дмитрієвська і прорвали фронт. У коридор, що утворився після прориву, тут же рушили полки Червоного козацтва.

Рейд був важким. На початку листопада схолодніло. Шляхи, дороги, поля покрилися льодом. У таку погоду кавалерією не розженешся. Однак наші кіннотники, незважаючи ні на які труд-

нощі, уперто просувалися вперед. Наші бійці, видаючи себе за шкуровців, вводили в оману ворога.

4 листопада червоні козаки увірвалися до Фатежа. Знищили ворожий гарнізон. Рейд відважних кіннотників тривав близько двох діб. Кіннотники пройшли по тилах денікінців 120 кілометрів. За цей час вони розгромили понад шість рот піхоти, захопили обоз і ешелон з обмундируванням, вивели із ладу дві важкі гармати і два танки, знищили декілька штабів і тилових баз, порушили зв'язок білогвардійських штабів з військами і в п'ятнадцяти місцях пошкодили залізницю Орел — Курськ.

Сміливий рейд червоних козаків підірвав ворожі сили і допоміг наступу радянських військ і 6 листопада, після дводенного бою, частини Ударної групи і 14-ї армії зайняли Севськ.

Член військради 14-ї армії Г. К. Орджонікідзе телеграфував В. І. Леніну, що 3 листопада о п'ятій ранку наші частини прорвали фронт білих у районі Кромі — Фатеж. У прорив пустили кінноту В. М. Примакова, яка 3 листопада 1919 року зуміла знищити міст на р. Свазі і рушити на схід до станції Понирі. На шляху до села Студенкового Примаков розбив 3-й дроздовський полк. У Фатежі побував 3-й кавполк, який зарубав одних лише офіцерів 30 чоловік, захопив дві восьмидюймові гармати і два броньовані трактори (денікінські танки), пошкодив залізницю в районі Понирі — Вози, захопив цілий ешелон з обмундируванням та багато інших трофеїв.

Командир Ударної групи Кальнинь телеграфував штабові 14-ї армії. Кальнинь зазначав, «що під час рейду відзначився 1-й Червонокозачий полк. Навальною атакою в кінному строю захопив станцію Понирі, порубав близько 300 піхотинців-корніловців, захопив ешелон і зруйнував станцію. Вдруге відзначився у бою біля станції Тягин. Швидкою атакою на ворожі позиції переміг ворога, захопив його обоз. За своїми якостями в боях полк вважається найкращим у дивізії. Прошу вручити полку Почесний червоний прапор і нагородити командира полку тов. Григор'єва золотою зброєю. 2-й червоний козачий полк і латиські кавалерійські полки блискавичним ударом розбили 1-й і 2-й корніловські полки. Прийміть своє клопотання про вручення полкам Почесних червоних прапорів і про нагородження командирів полків золотою зброєю»¹.

1-й корпус добровольчої армії Денікіна (дроздовці, корніловці, маковці, алексєєвці), поповнивши свої лави після розгрому в

¹ ЦДАРА, ф. 1574, оп. 1, д. 630, арк. 78 і ф. 199, оп. 4, д. 161, арк. 36.

перших числах листопада 1919 року, пробував закріпитися по лінії Орел — Курськ — Фатеж — р. Усожа — Дмитрієв.

Треба було вжити невідкладних заходів, щоб не дати противникові зібратися з силами. Командувач 14-ї армії Уборевич наказав 8-ій дивізії Червоного козацтва розпочати рейд на Льгов. Льговський залізничний вузол для ворога мав велике стратегічне значення. Від нього велися шляхи на Брянськ, Харків, Коренево. Зруйнування Льговського вузла ставило у безвихідь корпус Кутепова.

На світанку 15 листопада, зберюючи хуртовину, три полки червоних козаків почали наступ на Льгов. У триденному бою були розбиті тили і знищена жива сила дроздовської офіцерської дивізії.

Внаслідок розгрому білих під Льговом у воїнів Ударної групи радянських військ зміцніла віра в перемогу над ворогом. А денікінські війська почали розкладатися.

Льговський рейд знаменний тим, що його розпочали в той момент, коли ворог почав новий наступ. Поява кінноти Червоного козацтва в тилах ворога було несподіваністю і стало головним фактором, який припинив наступ денікінців і примусив їх відступати.

Після боїв під Орлом та Воронежем почалося переслідування денікінців, які відступали. 8-а дивізія Червоного козацтва разом з іншими частинами в грудні 1919 року брала безпосередню участь у звільненні Харкова.

З приводу перемоги над Денікіним В. І. Ленін у кінці грудня 1919 року звернувся з листом до робітників і селян України. В. І. Ленін зазначав, що не можна було б мати перемог Радянської влади без союзу всіх народів країни. «Хто порушує єдність і найтісніший союз великоруських і українських робітників та селян, — писав Володимир Ілліч, — той допомагає колчакам, денікіним, капіталістам — хижакам усіх країн»¹.

Із багатьох документів видно, що дружба народів, відчуття інтернаціонального обов'язку, як ніколи, виявилася межі воїнів Червоної Армії в період розгрому Денікіна.

Пліч-о-пліч з росіянами, українцями, білорусами билися проти спільного ворога латиші, естонці, євреї, чехи, поляки, угорці та сини інших національностей.

---

¹ В. І. Л е н і н. Твори, вид. 4, т. 30, стор. 271—272.

Примаков В. М.—член Комуністичної партії з 1914 року. Організатор Червоного козацтва, командир корпусу Червоного козацтва, заступник командувача Ленінградського військового округу. Комкор.

Кулик І. Ю.— один з організаторів Червоного козацтва. Письменник.

Туровський С. А.— з 1918 року беззмінний начальник штабу з'єднань Червоного козацтва, заступник командувача Харківського військового округу.

Про відчуття національного обов'язку промовляє такий факт. На партійній конференції латиських полків у липні 1919 року комуністи заявили, що справжня воля латиського народу може бути тільки у єдності з усіма народами Радянської країни. Якщо ми не втримаємо України, казали вони, то ми не втримаємо і Латвії.

Особливо міцна дружба в боях проти військ Денікіна зав'язалася межі латиськими стрільцями і червоними козаками. Червоні козаки в особі латиських стрільців мали піхоту, як вони самі про це казали, по плечу і до смаку. І тому дії Ударної групи мали спаяний і дружний характер.

У жорстоких боях 1919 року Червона Армія розгромила внутрішню контрреволюцію та інтервентів. Наші війська звільнили від ворога Урал, Сибір, Україну, Північний Кавказ, значну частину Туркестану. Настала мирна передишка, і за рішенням ІХ з'їзду партії вона була використана для відбудови розрушеного війною народного господарства.

Одночасно з відбудовою народного господарства радянському народові та його армії на початку 1920 року довелося вести боротьбу із залишками білогвардійських, денікінських військ, які ще утримувалися в Криму. Разом з іншими частинами 13-ї армії до Криму для боротьби з врангелівцями у січні 1920 року прибула і 8-а дивізія Червоного козацтва. На підступах до Криму Червоне козацтво ташувалося з 1 по 25 січня 1920 року під Чонгаром і Юшунью, а з 25 січня по 20 травня — під Перекопом.

Важливо зазначити, що В. І. Ленін, незважаючи на надзвичайну заклопотаність державними справами, постійно цікавився життям червоних козаків. Про це свідчить такий факт. Павлович-Вельтман, вручивши на підступах до Криму 8-ій дивізії Червоного козацтва прапор, повернувся до Москви і під час роботи ІХ з'їзду партії, який тоді відбувався, мав розмову з В. І. Ленінім. Вождь революції попросив розповісти його, як воюють під Перекопом червоні козаки Примакова. Під час бесіди Ленін найдетальніше цікавився життям та бойовою діяльністю козаків.

З усіх боїв, що їх провели червоні козаки під Перекопом, найжорстокішими були: кінний бій біля Перекопу 14 квітня 1920 року проти полків нашої армії з дев'ятьма полками кінноти врангелівців і бій за знищення ворожого десанту в чорноморському порту Хорли 16 та 17 квітня 1920 року. Внаслідок цих боїв ворог зазнав великих втрат і змушений був відступити.

Під час боїв під Перекопом у Червоному козацтві проводилася велика партійно-політична робота. Політичний відділ дивізії домігся перш за все створення в усіх підрозділах партійних осередків

і особливої уваги надавав росту партійних лав. Тільки у квітні 1920 року партійна комісія при політичному відділі 8-ї кавдивізії прийняла до лав Комуністичної партії 120 воїнів-козаків, а всього за час перебування дивізії під Перекопом до лав Комуністичної партії вступило 600 червоних козаків. Під Перекопом почала виходити дивізійна газета «Червоний козак».

Однак, незважаючи на героїзм воїнів Червоної Армії, на початку 1920 року звільнити Крим від білогвардійців не вдалося.

Військам, що билися на Перекопі, своєчасно не подали необхідної допомоги. І весною 1920 року імперіалісти організували новий похід. Цього разу вони використали буржуазно-поміщицьку Польщу. В. І. Ленін казав, що Польща і Врангель — це дві руки міжнародного імперіалізму. 25 квітня білопольська армія вдерлася на Україну і бурхливо наступала проти молодого республіки. Невдовзі вона зайняла столицю України — Київ.

Комуністична партія, В. І. Ленін закликали радянський народ зосередити всю увагу на військових питаннях і дати нищівний бій імперіалістам. ЦК РКП(б) ухвалив тези: «Польський фронт і наші завдання». Під керівництвом В. І. Леніна були розроблені стратегічні плани воєнних дій Червоної Армії. На польський фронт посилали найкращі частини і в тому числі з-під Перекопу 8-у кавалерійську дивізію Червоного козацтва. Відповідно до наказу командувача Південно-Західного фронту від 19 травня 1920 року 8-а кавалерійська дивізія Червоного козацтва передавалася у розпорядження командарма 14-ї армії. Дивізія 20 травня 1920 року виступила маршем на польський фронт за маршрутом: Берислав—Вознесенськ—Ананьїв—Балта.

Із боїв, що їх провели червоні козаки з військами буржуазно-поміщицької Польщі, велике значення мали: рейд у глибокий тил ворога на Проскурів—Чорний Острів (липень 1920 р.) і рейд на Стрий (серпень 1920 р.). У наказі командарма 14-ї армії Уборевича дається висока оцінка сміливому рейду, що його здійснили червоні козаки на Проскурів — Чорний Острів.

8-а кавалерійська дивізія Червоного козацтва під час розгрому панської Польщі відіграла значну роль, — вона була одною з кращих героїчних частин Червоної Армії. 8-а кавалерійська дивізія Червоного козацтва, що показала себе грізною силою в розгромі ворогів Радянської влади стала основою для формування 1-го Кінного корпусу Червоного козацтва. Наказом по Південно-Західному фронту від 26 жовтня 1920 року за № 2023 із 8-ї та 17-ї кавдивізій був сформований 1-й кінний корпус Червоного козацтва. Командиром корпусу було призначено В. Примакова.

Героїчна історія Червоного козацтва є яскравим прикладом відданості справі пролетарської революції і переконливо доводить, як треба перемагати дужих і підступних ворогів Радянської влади.

Масовий героїзм, відвага і мужність козаків у боротьбі за владу Рад, їхній бойовий девіз: «Червоні козаки в полон не здаються, умираючи, вбивають» — були не випадковими. Це було глибоке усвідомлення воїнами Червоної Армії справи Жовтневої революції, за яку вони йшли на бій.

У частинах і підрозділах Червоного козацтва проводилася цілеспрямована партійно-політична робота. Невтомно удосконалювалися її форми й методи. У всіх підрозділах були створені і працювали партійні осередки (в полках майже кожний третій був комуністом). Командирами та політпрацівниками у Червоне козацтво партія посилала стійких більшовиків, які відбули каторгу і заслання і які пройшли сувору школу підпільної боротьби з царським самодержавством.

Висока боєздатність Червоного козацтва забезпечувалася тим, що в їхніх лавах був значний робітничий прошарок: у 8-ій кавдивізії Червоного козацтва — 26,4 відсотка, а в 4-у полку Червоного козацтва нараховувалося 43 відсотки козаків, що вийшли з робітничого середовища.

Червона Армія будувалася на принципах інтернаціоналізму, братерства і дружби народів нашої країни. У багатонаціональному складі її яскраво виявилася перемога ленінської національної політики. Це було характерним і для Червоного козацтва. У його лавах пліч-о-пліч билися з ворогом українці й росіяни, білоруси й латиші, башкири і татари, поляки й чехи, угорці й німці та інші.

Такі основні чинники, які зумовили високу боєздатність і масовий героїзм Червоного козацтва у громадянську війну.

Бойовий досвід Червоного козацтва, їхні сміливі рейди по глибоких тилах ворога є неоцінним внеском в історію радянського військового мистецтва. Під час Великої Вітчизняної війни за прикладом кавалерійських рейдів червоних козаків великі кіннотні з'єднання, що ними командували Доватор, Плієв, Белов та інші робили відважні рейди по тилах німецько-фашистських загарбників.

Партія і уряд, трудящі нашої Батьківщини високо оцінили бойові заслуги Червоного козацтва в роки громадянської війни. Відзначаючи 10-і роковини з дня організації 1-го Кінного корпусу Червоного козацтва, Політичне управління РСЧА в своєму вітанні

відзначало: «Славний шлях корпусу, сформованого із найстаріших загонів та частин Червоного козацтва і незаможників України, славні бої і перемоги частин корпусу над ворогами Рад повинні лягти в основу бойових традицій молодих бійців, допомагаючи вивкувати із них свідомих захисників, будівників комунізму»¹.

Славна історія Червоного козацтва, його бойові заслуги в ім'я пролетарської революції мають посісти гідне і почесне місце в історії громадянської війни поряд з частинами і з'єднаннями Червоної Армії, як героїчна 1-а Кінна армія, 25-а легендарна Чапаєвська дивізія, з'єднання, що ними командували Щорс, Котовський, Пархоменко та інші.

Про героїзм, честь, славу, доблесть червоних козаків у роки громадянської війни свідчать бойові, почесні і шефські прапори, якими були нагороджені частини і з'єднання Червоного козацтва. Наприклад, 1-а (8-а) Запорізька кавалерійська дивізія Червоного козацтва імені Французької Комуністичної партії за видатні заслуги перед Батьківщиною в боротьбі за Радянську владу нагороджена одинадцятьма прапорами. Більшість з них і зараз зберігається в Центральному музеї Радянської Армії як реліквії бойової слави і доблесті Червоного козацтва.

Славна історія Червоного козацтва, його залізна воля, витривалість, героїчні подвиги являють собою винятково багатий матеріал для виховання підростаючого покоління та воїнів радянських Збройних Сил на бойових традиціях, у дусі беззавітної відданості соціалістичній Батьківщині, яка будує комунізм.

Історія Червоного козацтва не закінчується із завершенням громадянської війни. Після розгрому основних контрреволюційних сил Червоної Армії довелося ще вести боротьбу з численними бандами, що виступали проти Радянської влади.

За ухвалою ЦК КП(б)У, Українського Радянського уряду на ліквідацію бандитизму був посланий 1-й Кінний корпус Червоного козацтва спочатку на Київщину, а потому — на Поділля.

Під час боротьби з бандитизмом червоні козаки брали активну участь у партійному радянському будівництві та в інших заходах по зміцненню Радянської влади на Україні.

Червоні козаки уважно стежили і за подіями міжнародного життя. В цьому відношенні становить цікавість телеграма, яку від

¹ ЦДАРА, ф. 34912, оп. I, єд. хр. 551, арк. 3.

особового складу корпусу Червоного козацтва надіслали у ВЦВК РРФСР, щодо поїздки В. І. Леніна на Генуезьку конференцію. 29 січня 1922 року командир корпусу Червоних козаків В. Примаков надіслав до Москви на ім'я Президії ВЦВК телеграму під назвою «Червоні козаки проти поїздки В. І. Леніна до Генуї», в якій повідомлялося: «За дорученням козаків доношу: червоні козаки вважають, що товариш Ленін може їхати до Генуї не раніше, як туди надійде Червона Армія. Комкор В. Примаков»¹.

З року в рік між воїнами і підприємствами зав'язувалися і міцніли шефські зв'язки. Перш за все було встановлено шефство над частинами Червоної Армії з трудящими заводів, фабрик та установ нашої країни. Так, у 1921 році над Кінним корпусом Червоного козацтва встановилося шефство з боку ВУЦВК. У постанові ВУЦВК від 10 серпня 1921 року зазначалося: «Присвоїти першому кінному корпусу Червоного козацтва найменування 1-го Кінного корпусу червоних козаків імені ВУЦВК. Надати корпусу право носити на лівому рукаві вище ліктя особливого значка у формі червоної п'ятикутної зірки з літерами ВУЦВК, розташованими між променями зірки. Подібна емблема повинна бути і на прапорі корпусу. Голова ВУЦВК Петровський»².

Одночасно встановлювалися шефські зв'язки Червоного козацтва з комуністичними партіями і трудящими капіталістичних країн. Так, у 1923 році було встановлено шефство Французькою Комуністичною партією над 1-ю Запорізькою кавалерійською дивізією Червоного козацтва.

Над 2-ю Чернігівською дивізією Червоного козацтва шефствувала Комуністична партія Німеччини.

У 1925 році, виконуючи волю партії, червоні козаки — Примаков, Зюк, Петкевич, Кузьмичов, Нікулін, Стовповий та інші були послані до Китаю, де допомагали створювати збройні сили.

Героїчний китайський народ до цього часу зберігає добру пам'ять про ту велику роботу, яку виконали радянські військові спеціалісти по створенню і навчанню Китайської Народно-революційної армії.

30 листопада 1929 року за видатні заслуги перед Батьківщиною в боротьбі за Радянську владу 1-у Запорізьку дивізію Червоного козацтва Постановою ЦВК СРСР було нагороджено орденом Червоного Прапора.

¹ ЦДАРА, ф. 8427, оп. 1, єд. хр. 4, арк. 124—125.

² «Постанови і розпорядження Всеукраїнського Виконавчого Комітету 5-го скликання, випуск 2-й», X., 1922.

3 грудня 1934 року святкувалися 15-і роковини 1-ї кавалерійської Запорізької дивізії Червоного козацтва. Постановою ЦВК СРСР дивізію було нагороджено орденом Леніна.

Варто відзначити, що немало роль відіграло Червоне козацтво і по вихованню командних і політичних кадрів Червоної Армії. Із середовища Червоного козацтва вийшли видатні партійні і радянські працівники, вчені, письменники, артисти, які і дотепер віддають свій розум, уміння, силу і вогонь серця для побудови комунізму в нашій країні.

Комуністична партія і Радянський уряд завжди надавали і надають важливого значення вихованню воїнів Радянської Армії і нашої молоді на славних традиціях. Літопис перемог Збройних Сил здобувалися у вогні Великого Жовтня, на фронтах громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Перейдуть віки. Багато забудеться. Але завше будуть жити в людській пам'яті подвиги нашого народу і його Збройних Сил, звершені у боротьбі за волю і незалежність Соціалістичної Батьківщини.

З метою відновлення забутих традицій Червоного козацтва ЦК КПУ 28 грудня 1962 року ухвалив постанову про відзначення 45-ї річниці з дня організації Червоного козацтва і 65-річчя з дня народження В. М. Примакова. В постанові відзначалося: «У зв'язку з 45-річчям з дня утворення військового з'єднання — Червоного козацтва і 65-річчям з дня народження командира цього з'єднання Примакова і беручи до уваги важливу роль, яку воно відіграло у військовому будівництві на Україні, ЦК КПУ постановляє: 1. Встановити меморіальні дошки: а) в м. Харкові на будинку колишніх Москалівських казарм (вул. Шекспіра), де в грудні 1917 року був сформований перший полк Червоного козацтва; б) в м. Хмельницькому на будинку № 95, по вулиці Рози Люксембург, в якому в 1920 році містився штаб 8-ї кавалерійської дивізії Червоного козацтва.

2. Ухвалити пропозицію: а) Харківського обкому партії та облвиконкому про найменування в м. Харкові нової вулиці імені В. М. Примакова; Чернігівського обкому й облвиконкому про присвоєння імені В. М. Примакова середній школі Любарського району Чернігівської області»¹.

Вся ця велика робота по відновленню в народній пам'яті славної історії Червоного козацтва спрямована на виховання підрастаючого покоління на бойових і революційних традиціях нашої Радянської Армії.

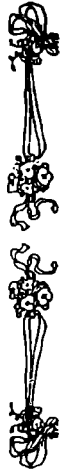
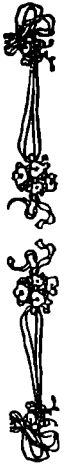
ГУР'ЯНОВ П., кандидат історичних наук.

---

¹ Постанова Секретаріату ЦК КПУ від 28 грудня 1962 р.

Розділ I
ПОВСТАНЬТЕ,
ГНАНІ
ТА ГОЛОДНІ

НАШ КОРПУС

Комуністичній Спілці Молоді України

*Відкритий лист командира корпусу
червоних козаків*

Товариші!

Ваша спілка — спілка комуністичної молоді — взяла шефство над Кінним корпусом Червоного козацтва.

Цей акт глибоко знаменний.

Молодь — втілення революційного ентузіазму, революційного запалу.

Кіннота яскравіше за всі інші види зброї відбиває полум'яний ентузіазм, всепереможний вогнений порив революції.

«Кіннота — зброя хвилини» — хвилина, порив, смілива блискавична атака вирішує долю бою.

Червона кіннота за духом своїм ближча від усіх інших видів зброї неспокійній, ентузіастській червоній молоді.

У вогні й бурі громадянської війни народилося Червоне козацтво. В грудні 1917 року вийшло воно на бій з ворогами народу і з того часу вірно служить республіці. З Петлюрою, німцями, гайдамаками, Денікіним, Врангелем і поляками билися червоні козаки. Нам довелося напувати наших коней у Воззі, купати в Чорному морі й пасти біля підніжжя Карпат.

Що спонукало червонців до бою? Віра в справедливу справу, любов до свободи, відданість Червоному прапору.

Хто дав червонцям силу для боротьби й перемоги? Молодь України.

Сотні жертв забирали бої, 3500 червонців полягли в боях за Республіку Рад, але палка молодь України йшла в наші ряди, під наші бойові штандарти, і Червоні полки знову й знову кидалися в огонь боїв і перемогли.

Над всією Україною майорять червоні прапори, на веселих зелених ланах, на фабриках і заводах дзвенять пісні свободи...

Червона молодь України взяла шефство над корпусом. Цим шефством оформлено, узаконено той братерський зв'язок, що був усі роки війни між червонцями і їх молодшими братами — червоною молоддю. Свіжі сили червоної молоді увіллються в Червоне козацтво, героїчні перекази і традиції червонців прищепляться комуністичній молоді.

Могутня сила виросте з цього союзу Червоного козацтва — «озброєного союзу молоді й комсомолу», перемога увінчає наш «останній і рішучий бій».

Хай живе товариський союз Червоного козацтва і комуністичної молоді!

Хай живе господар майбутнього — комсомол!

В. Крижанов.

Особисто в руки

Начальнику Військово-історичного відділення т. Петропавловському.

При цьому направляю відомості з моєї автобіографії.

14. II. 1921 року № 2029.

Біографічні відомості про Віталія Марковича Примакова

Командир 1 кав. корпусу РСЧА. 14. II 1921 року.

Віталій Маркович Примаков народився 1897 року 18 грудня (ст. ст. 31. XII) в містечку Семенівці Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії.

Дитинство (з 2 років) провів у с. Шуманах Чернігівського повіту і губернії на хуторі батька. Виховувався до 8 років дома, рано, під керівництвом батька-козака, що жив на хуторі й вчителював у народній школі в сусідньому селі, навчився їздити верхи й стріляти з рушниці. В 10 років одержав від батька подарунок двоствольну мисливську рушницю і з того часу вже вважався дорослим. В 10 років добре їздив верхи.

Ріс під великим впливом діда — запорозького козака, що постійно згадував Січ і козацькі походи.

Завдяки тому, що сім'я складалася з самих чоловіків, — жінок, крім матері й служниці, в домі не було, — ми всі, п'ять братів, були виховані досить суворо.

Одна лише мати, лагідна й релігійна жінка, пом'якшувала наш характери своїм впливом. Коли підріс і закінчив сільську школу, вступив до Чернігівської гімназії, дуже подружився з Юрієм Коцюбинським, сином відомого українського письменника М. М. Коцюбинського, і його сестрою, в майбутньому моєю дружиною Оксаною Коцюбинською. Весь період навчання в третьому і четвертому класах гімназії перебував під великим впливом сім'ї Коцюбинських. З Ю. Коцюбинським, К. Коцюбинською та іншими гімназистами часто влітку ми ходили пішки за 40 верст від Чернігова на наш хутір і звідти на Дніпро, що був за 12 верст од нашого хутора.

Це знайомство з сім'єю Коцюбинського значно пом'якшило мій дещо дикий характер (за невгамовність вдачі в гімназії мене звали «печенігом»).

Через Коцюбинського я увійшов до складу революційної нелегальної організації учнівської молоді й з запалом віддався революційній роботі.

Я увійшов до гуртка, в якому був Коцюбинський, де всі ми, гімназисти й реалісти 4-го класу, зачитувалися нелегальною літературою.

У 5 і 6-х класах ця робота стала дещо серйознішою — ми читали Маркса, Енгельса, Каутського, розбирали Земельне питання за Леніним, вивчали програму РСДРП.

Поряд з цим проводили пропаганду в робітничих гуртках і брали участь у масовках — великих нелегальних зібраннях. Гімназію було занедбано, і вчилися ми всі так собі.

У шостому класі я з Коцюбинським взяв найактивнішу участь у виданні журналу «Вперед», що випускався нашим гуртком. В самому гуртку ми виділили «секцію» з 7 чоловік, найбільш енергійних і розумних хлопців, і старанно працювали, вивчаючи «Капітал», «Анти-Дюрінг».

З цієї секції в живих залишилися лише я, Коцюбинський, Се-лецький О. і Шильман О., решта вбиті під час революції.

У 7 класі я підійшов до революційної роботи серйозніше.

В гімназії я і мої два брати, а ще два брати готувалися до вступу. Мати переїхала у місто, і ми жили з нею.

До того я жив у пансіоні для учительських дітей.

Я став користуватися дещо більшою свободою. В цей час почалася війна 1914—1918 років. Я з 1913 року вважав себе соціал-демократом-більшовиком. Невеличка наша група не піддалася шовіністичному чаду, що охопив учнівську молодь. У листопаді нам стали відомі тези В. І. Леніна про війну. Ми всі були палкими прихильниками Леніна. Ми почали випускати революційні відозви до солдатів і розповсюджували їх серед військ Чернігівського гарнізону.

В ніч з 14 на 15 лютого 1915 року мене було заарештовано з трьома товаришами — Тьомкіним, Гольдбергом і Цинбергом (два останні загинули під час революції) за розповсюдження прокламацій проти війни. На квартирі в мене було знайдено прокламації, нелегальну літературу і револьвер. Нас ув'язнили в чернігівський тюремний замок і передали справу військовому прокурору. Чотири місяці ми перебували в одиночному ув'язненні в Чернігові. Я багато читав і працював, сидячи в одиночній камері. Цьому сидінню

я зобов'язаний ґрунтовним знанням історії, яку вивчав з великою любов'ю.

Потім нас перевели, закувавши на дорогу в кайдани, до київської Лук'янівської тюрми. Наприкінці липня 1915 року нас судили в Києві військово-окружним судом. Оскільки я був головною фігурою обвинувачення (мені не минуло ще 18 років на той час), то всі ми були засуджені до позбавлення всіх прав і привілеїв і вислані в Сибір на поселення (строк поселення обчислювався 8 роками). Постійно ганяли на місці поселення. Після чого засланець мав право жити у всіх містах імперії, що знаходяться на схід від Уралу, тобто в Сибіру.

До листопада ми, переведені у каторжне відділення, перебували з каторжанами. Режим був дуже суворий: бажачучи його пом'якшити і позбутися постійної загрози побиття одного з політичних в'язнів, я і тт. Полуян, Цимберг, Тьомкін і Твердохліб, оголосили голодовку. Голодовка тривала сім днів, після чого нас перевели в лікарню. Голодовка тяжко позначилась на всіх нас, бо ми не тільки нічого не їли ці сім днів, але також відмовлялися від води, що призводило до жорстоких страждань. Після голодовки режим було пом'якшено і жити стало легше.

У листопаді 1915 року нас етапним порядком з партією каторжан закували в ручні кайдани і відправили до Сибіру.

В січні ми прибули на місце заслання — я п'ятнадцятого січня прибув у с. Шелаєвське, розташоване на р. Бірюсі, притоці Ангари, де й був залишений на місці приписки під наглядом поліції.

У засланні, заробляючи кошти для існування уроками у селян в школі й частково працюю в столярній майстерні й кузні, я жив до квітня 1917 року.

Революція звільнила мене від заслання і повернула на батьківщину.

З великою радістю читала наша колонія Маніфест про зречення царя й телеграми Тимчасового уряду.

У квітні 1917 року я повернувся до Чернігова. Жив дома на хуторі до червня 1917 року, після чого переїхав до Києва і займався партійною роботою, брав участь в роботі Київського комітету більшовиків як його член і у виданні газети «Голос с.-демократів».

В серпні я повернувся до Чернігова і, коли призвали на службу засланців, вступив до 13-го піхотного запасного полку.

В цьому полку мене було обрано до Чернігівського виконкому й послано на з'їзд Рад у Петроград. Полк під впливом нашої агітації (я вступив до нього разом з Зюком і Мурінсоном, якого вже

вбито) став яскраво більшовицьким. Він узяв на себе охорону Ради і давав їй озброєну силу, коли це було необхідно.

Делегований полком я прибув у жовтні на II Всеросійський з'їзд Рад, брав участь в роботі з'їзду, в боях на Пулковому полі під Гатчиною.

З'їздом Рад мене було обрано у Всеросійський ЦВК, котрим після роботи в Пітері на прохання Українського Раднаркму і було послано в Харків.

До Харкова прибув у грудні 1917 року, за розпорядженням українського уряду я роззброїв у Харкові 2-й український запасний полк петлюрівської орієнтації, яким командував отаман Волох. І замість нього в протипагу петлюрівському «вільному козацтву» організував полк Червоного козацтва України.

Полк цей було організовано 10 січня за новим стилем. Я вступив у командування полком, першим регулярного типу полком на Україні.

Протягом 7 днів полк брав участь в поході Муравйова на Полтаву (січень 1918 р.), діяв у пішому строю, але вже в Полтаві в двадцятих числах січня частину солдатів вдалося посадити на коней, і з цими вершниками я пішов на Київ у складі армії Муравйова.

Під моєю командою полк відходив з України під натиском німців.

В одному бою мене було контужено німецькою гранатою.

Коли Україна була очищена нами, я з полком взяв участь в Донському поході. Потім полк у складі 180 вершників, чотирьох кулеметів «Максима» з кінною прислугою і командою велосипедистів за розпорядженням Українського Радянського уряду було перекинуто в нейтральну зону, створену російсько-німецьким договором.

У полку були на службі Юрій Пятаков (кулеметник), Голубенко Микола (кулеметник) і багато інших відповідальних держ. працівників.

У нейтральній зоні полк вів партизанську війну проти німців. Я командував полком і деякими іншими частинами партизанських з'єднань. Мені вдалося нанести кілька поразок німцям, взяти в них гармати, кулемети і полонених. Потім, коли революція в Німеччині розклала окупаційні війська, я з полком був перекинутий в район Суджі і взяв участь в очищенні України від гетьмана Петлюри.

Протягом 1918 і навесні 1919 року нам вдалося досягти Кремендя на Волині й очистити всю Україну від ворогів Рад. влади.

Навесні 1918 року полк мав дві сотні по 70 вершників, навесні 1919 року він мав шість кінних сотень, одну чотиригарматну польову батарею, взвод гірської артилерії і велику кулеметну команду. В полку було до 2000 вершників, з яких 1000 припадала на сотні й 1000 на артилерію, кулеметну й інші команди.

В такій організаційній роботі багато зробили т. Туровський, мій помічник, ком. батареї Зюк і мій постійний супутник у всіх походах — ад'ютант Кузьмичов.

Командний склад полку складався з унтер-кавалерів старої служби, козацька маса — з українців Лівобережжя.

На Волині в березні 1919 року я зробив свої перші рейди: один в 180 верст, другий в 100 верст, в результаті яких ворог був відкинутий від Бердичева і Рівного — Дубна.

В цих рейдах, крім полку Червоного козацтва, брав участь і 1 рад. полк під командою Гребінки, який я згодом роззброїв за бандитизм. (Рейд — це наскок великих мас кавалерії на глибокі тили ворога, під час якого знищуються тили ворога, його штаби, розладнується зв'язок між частинами і частини ці ліквідувалися поодинокі).

В травні 1919 року наш полк було знято з Західного фронту і перекинуто на денікінський фронт. По дорозі полку довелося взяти участь в розгромі банд Григор'єва.

Полк під моєю командою відступав разом з усією армією під навалю армії Денікіна. Біля Полтави рейдом на тили ворога, що настував в районі Костянтинограда, мені вдалося на 10 днів затримати його просування — але ці зусилля були даремні через загальний відступ армії.

Під час відступу я розгорнув полк в бригаду, набираючи добровольців на Україні.

Бригада одержала найменування 1-ї Червонокозацької бригади. Вона брала участь в боях під Черніговом.

Незадовго до здачі Чернігова (за 10 днів) її було перекинуто під Орел для боротьби з денікінцями.

Тут бригада за розпорядженням т. Уборевича, командарма 14-ї, була розгорнута в дивізію, що одержала назву 8-ї Червонокозацької дивізії.

Дивізію сформовано з Червонокозачої бригади, Кубанської бригади і Латиського кав. полку.

Дивізію було включено до складу Ударної групи.

Зав'язалися стійкі бої під Кромами і Орлом. Орел було здано ворогові. Становище було надзвичайно напружене.

За розпорядженням командарма т. Уборевича для того, щоб по-

хитнути ворога, наказано було нам (Черв. козачій) прорватися і зробити рейд по тилах частин корпусу Кутепова (корніловців, дроздовців і марковців).

Дивізія в ніч на 3 листопада прорвалася в тил ворога і примусила його поступово відступати по всьому фронту.

Під час рейду взято 7 гармат і два танки. Ініціатива була захоплена нами, перелом стався. За цю операцію я одержав орден «Червоний Прапор», нагороджено було орденами командний склад дивізії. Дивізія одержала від ВЦВК Почесний революційний Червоний прапор і Петроградської Ради — почесну грамоту.

Потім дивізія зробила ще кілька рейдів і протягом листопада захопила до 7000 полонених, 17 гармат, два танки, п'ять бронеполіздів, один з яких було перейменовано в «Червоний козак».

Дивізія гнала ворога до Чорного моря і затисла його в Криму.

Протягом січня — травня 1920 року вона не випускала Врангеля, що змінив Денікіна, з Криму. Всі ці місяці минали в безперервних боях з кіннотою й піхотою ворога, боях, що прикрасили новою славою червоних козаків.

У квітні місяці вдалося ґрунтовно розбити генерала Морозова, який командував кіннотою противника. Це була весела війна біля моря з безліччю окремих червоних операцій, коли наші вершники змагалися з вершниками противника в мистецтві й хоробрості.

В травні місяці дивізію було перекинуто з Кримського фронту на польський фронт — в цей час поляки взяли Київ.

Протягом травня і червня дивізія похідним маршем йшла на польський фронт.

Коли ворог укріпився по лінії ріках Бузі, Случі, дивізія виграла один бій під Синявою. Мені вдалося чотирма полками атакувати 7 батальйонів піхоти ворога. Батальйони ці було знищено й частково взято в полон. Це було наше перше знайомство з поляками.

Потім дивізія прорвала лінію польського фронту й вийшла в рейд на Чорний острів — Проскурів. У рейді було захоплено 11 гармат і силу полонених.

В наказі по армії після цього рейду було сказано: Шоста польська армія розгромлена рейдом червоних козаків і відступає по всьому фронту. В рейді було захоплено частину офіцерів польського штабу 6-ї армії, мені дістався особистий кінь командувача 6-ї армії генерала — графа Роммера.

Потім дивізія взяла участь в Галицькому поході, під час якого мені вдалося атакувати під с. Шумлянами п'ять батальйонів піхоти ворога, що засіли в горах з п'ятьма гарматами, і знищити їх.

Гармати ці було нами взято.

В Галицькому поході нам вдалося зробити ще кілька рейдів, з яких найбільш цікавий рейд на Стрий, що змусив ворога відступити з лінії р. Золота Липа до річки Дністра.

Потім дивізія разом з іншими частинами 14-ї армії під натиском ворога вийшла з Галичини. За Галицький похід я одержав золотий портсигар з написом: «Безстрашному рейдисту, командирі Червонокозачого корпусу тов. Примакову на пам'ять про 13 рейдів від командарма Уборевича». (Портсигар було вручено після призначення командиром корпусу).

Після виходу з Галичини і укладення перемир'я з поляками дивізія, що розгорнулася в корпус, взяла участь у знищенні Петлюри, під час петлюрівського походу нами взято дев'ять гармат і до 6000 полонених. Після петлюрівського походу корпус одержав Почесний прапор від Київського губревкому.

Я одержав годинник з написом: «Славному командирі 1-го кінного корпусу Червоного козацтва т. Примакову від Київського губвиконкому».

Тепер Червона Армія стоїть на відпочинку. Ясно, що нам доведеться знову воювати, нам доведеться або захищатися, або ми змушені будемо вести наступальну війну, звільняючи трудящих Заходу.

Не може бути й мови про негайне переупорядкування Червоної Армії на міліційних засадах — для цього у нас не буде часу. Треба зміцнити польові війська Червоної Армії.

Республіка повинна виховувати свого Червоного командира.

Ми, революціонери, що милістю божою попали в кавалерійські генерали, повинні кожний докласти більше зусиль для зміцнення бойової могутності.

Для себе вважаю безустанну роботу в кавалерії. Я люблю кавалерійську справу — кіннота найяскравіше відбиває живий дух революції, його силу, порив, ентузіазм.

Сім'я моя складається з батька, матері й, крім мене, чотирьох братів. Один брат Володимир зі мною служить в Червоній Армії, решта вчать в університеті, в гімназії. Батько вчителює в народній школі й живе в себе на хуторі.

Дружина моя Оксана Михайлівна Коцюбинська померла в січні 1920 р. під час пологів, народжений нею син помер разом з нею в один день. Це одне з найбільших нещасть, які спіткали мене.

Працювати доводиться багато не тільки в корпусі, але і в партії. Вільного часу не маю.

К-р 1-го кав. корпусу В. Примаков¹.

¹ «Архіви України», 1967, № 1 (81), стор. 63.

Петровський Е. І.—член Чернігівського повстанкому і керівник бойової дільниці. З 1919 року комісар 8-ї Червонокозачої дивізії.

Зюк М. Й.—один з організаторів Червоного козацтва, командир артилерії Червоного козацтва.

Спаський Ф.— суджанський вчитель, перший комісар 1-го полку Червоного козацтва, потім командир бригади.

Самусь Д. С.— один з активних організаторів комсомолу на Чернігівщині. Помічник командира бригади Червоного козацтва.

ТАК ПОЧИНАЛОСЬ

Після жовтневих подій 1917 року Харків з його багатотисячним робітничим населенням став центром організації революційних сил для розгрому контрреволюції і встановлення Радянської влади по всій Україні. Ще 15 грудня 1917 року на засіданні Генерального Секретаріату Петлюра заявив, що головне завдання його штабу — захопити Харків, опору більшовизму на Україні.

Центральна рада всіляко намагалася відрізати Харків від Росії. Уряд самостійної України уклав угоду з командуванням чехословацького корпусу, який стояв під Києвом. Прихильники Центральної ради готували війська для здійснення контрреволюційного перевороту в Харкові.

Головне сподівання у планах здійснити контрреволюційний заколот Центральна рада поклала на 2-й Український полк, колишній 28-й запасний. Він мав у своєму складі 1500 солдатів і офіцерів.

Командували полком петлюрівці. Вони постачали зброю календінцям, проводили контрреволюційну агітацію межі солдатів. Але вплив петлюрівців у полку падав з кожним днем. Більшовики Харкова, Радянський уряд України уважно стежили за всіма підступами контрреволюції. Під впливом більшовицької пропаганди, яку активно проводили в 2-у Українському полку члени уряду Ю. Коцюбинський, І. Кулик, В. Примаков та інші, більшість його солдатів відмовилась підтримувати Центральну раду. В 2-у і 3-у батальйонах багато солдатів відверто заявляли про своє співчуття Радянській владі. Командуванню вдалося зберегти свій вплив тільки на солдатів 1-го батальйону і кулеметників, за допомогою яких і передбачалось здійснити контрреволюційний переворот. В перший батальйон кваліфіковано перекидали озброєння і всю полкову техніку.

При підході військ Центральної ради до Харкова заколотники повинні були роззброїти Червону гвардію, а також революційно зладованих солдатів 30-го запасного полку і скинути Радянський уряд.

Штаб Червоної гвардії Харкова поклав не допустити контрреволюційного виступу, ліквідувавши його в зародку. Проведення цієї операції було покладено на М. Руднєва і В. Примакова.

27 грудня загони харківської Червоної гвардії були стягнуті до центра міста, а потім послані на вокзал начебто для відправки з міста. В ніч на 28 грудня ці червоногвардійські частини з наданими їм чотирма панцерниками оточили Москалівські казарми, де розмістився 2-й Український полк. Солдати 2-го і 3-го батальйонів перейшли на бік червоногвардійців, активно допомагаючи їм роззброювати прихильників Центральної ради. Після короткої перестрілки опір петлюрівців було зламано. Офіцерів заарештували. Тільки командир полка Волоху вдалося зникнути. Солдатів, які не побажали перейти на бік Радянської влади, обеззброїли і відпустили по домівках.

Зброя «самостійників» — 7000 гвинтівок, 13 кулеметів, кілька бомбометів і багато ручних гранат — перейшла до рук радянських військ.

Ось що згадує про цю операцію колишній член ЦВК, письменник Іван Кулик, який брав у ній безпосередню участь.

27 грудня 1917 року І. Кулик і В. Примаков повинні були стати на варту біля каси Народного Секретаріату. Ввечері Примаков звернувся до свого товариша:

— Ти, Іване, не подумай дрімати. На Москалівці має бути цікава справа...

— Чи не готується напад на касу? — спитав Кулик.

— Ні,— відповів Примаков,— на цей раз, мабуть, ми самі будемо нападати.

Виконуючи завдання штабу Червоної гвардії, Примаков і Кулик близько опівночі вирушили на Москалівку. Заспаний вартовий, що сидів біля воріт, не помітив, як повз нього пройшли люди в шинелях. У приміщенні 9-ї роти Примаков, розшукавши солдатів, зібрав їх і оголосив план дій.

План був такий: арештувати чергових офіцерів, солдатам 9-ї та 11-ї рот роздати зброю. Обстріляти кулеметників-петлюрівців, з боку яких можна було чекати опору.

— А офіцери? — спитав якийсь солдат.

— Офіцери — хто спить, хто пиячить після спектаклю,— заспокоїв людей Примаков.

Настрій у солдатів був рішучий. Вони зажадали, щоб після роззброєння полку з них сформували радянську частину. Незабаром привели обеззброєного чергового офіцера. Підняли 11-у роту, озброїли і її.

О 2-ій годині почувся шум моторів. Застукотіли кулемети бронемашин із загону комісара міста Войцехівського. Примаков вивів частину солдатів на вулицю. Вони розсипались ланцюгом і обстріляли казарму кулеметників.

Залпи стрільців і вогонь бронемашин перелякали сонних гайдамаків. Офіцери розбіглися, залишивши в казармах купу зірваних погонів, а солдати здалися. Запалали смолоскипи, освітлюючи обеззброєних «самостійників» і купи кинуті ними зброї.

На світанку 28 грудня перестав існувати 2-й запасний полк Центральної ради. Тоді ж В. Примаков звернувся до солдатів з пропозицією вступити до революційних військ, які формував Український Радянський уряд, і разом з Червоною гвардією виступити проти Центральної ради. 300 найбільш свідомих солдатів відгукнулися на цей заклик. Незабаром до них приєдналось кілька сот революційно зладованих солдатів інших частин і 400 робітників харківських заводів — паровозобудівного, ВЕК, Гельферіх-Саде.

29 грудня Народний Секретаріат республіки схвалив ініціативу В. Примакова про сформування першої революційної військової частини і дав їй назву — 1-й полк Червоного козацтва. Організатор полку В. Примаков був призначений командиром. У той же день бійці 1-го революційного полку червоних козаків дали урочисту обіцянку до останньої краплі крові боротися за перемогу Радянської влади. Так було покладено початок формуванню регулярної робітничо-селянської революційної армії Радянської України.

Український Радянський уряд, Харківський більшовицький комітет надавали великої уваги вихованню бійців щойно створеної частини. В її казармах часто бували більшовики, які роз'яснювали бійцям політику Радянської влади, розповідали про її перші декрети, викривали підступні плани Центральної ради. Часто у казармах велися розмови про успіхи у будівництві нового життя в Радянській Росії і про розгортання масової боротьби проти Центральної ради.

Своєю наполегливою роботою більшовики зуміли за короткий час перетворити 1-й полк Червоного козацтва у згуртовану бойову одиницю. Командир полку В. Примаков уже 2 січня 1918 року доповідав Українському Радянському урядові, що 1-й полк Червоного козацтва в складі 700 козаків, палаючи бажанням відстояти молоду Радянську владу, чекає наказу про виступ.

Секретарство у військових справах 31 грудня звернулося до трудящих України з таким закликом:

«Товариші! Контрреволюція вступила у відкриту боротьбу з Робітничо-Селянським урядом Української Народної Республіки, бажаючи зірвати справу миру, бажаючи припинити революційний рух, який несе визволення всьому трудовому народові з-під буржуазного ярма... Поміщики і капіталісти піднесли стяг громадянської війни і розпалюють національну ворожнечу, бажаючи викликати братовбивчу війну між українцями та великоросами, щоб розбити нашу братерську сім'ю трудового народу і загасити пожежу революції нашою братською кров'ю.

...Вони формують на Україні «курені смерті»¹ з обманутих солдатів і юнкерів... Вони формують «білу гвардію» з синків заможних «панів» і «підпанків»... «Курені смерті» і «біла гвардія» громлять Ради робітничих і солдатських депутатів, як, наприклад, у Полтаві...

Для боротьби із збройною силою буржуазії ми повинні створювати свою силу революційного війська... Ми певні, що всі, хто бажає перемоги революційному рухові міської і сільської бідноти над поміщицько-капіталістичною контрреволюцією, хто не боїться смерті за землю і волю, за мир і братерство трудового народу, — всі підуть в ряди Червоного козацтва...»².

Звернення було широко розповсюджене межи трудящих Харкова. Більшовики розгорнули велику агітаційну роботу з-поміж робітників на підприємствах міста, закликаючи їх записуватися до революційної армії.

Про те, як в ті дні поповнювалися лави Червоного козацтва, розповідає Петро Іванович Сасько з села Пархомівки Краснокутського району Харківської області.

«Це було в січні 1918 року. На вулиці в нашій Пархомівці підійшов до мене чоловік у військовій шинелі з артилерійськими петлицями. Назвав себе Гуком Тимофієм, сказав, що він посланий набирати гарних хлопців, солдатів-бідняків у Червоне козацтво, і попросив, щоб я йому допоміг. За три дні ми організували 32 чоловіки у Пархомівці та Каплунівці. Дістали зброю. В Павлівці,

---

¹ «Курені смерті» — військові формування буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Як і «батальйони смерті» Тимчасового уряду, вони створювались з найреакційніших елементів куркульства, поміщиків, юнкерів, буржуазної молоді.

² Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. 3, Госполитиздат СССР, 1957, стор. 46—47.

в економії цукрозаводчика Харитоненка, забрали коней. В Коломаку до штабу під'їхали з піснями».

Створювались нові збройні сили і в інших містах. В Кривому Розі, Одесі, Миколаєві, Катеринославі і на багатьох залізничних вузлах України існували червоногвардійські загони. В Харківській, Полтавській, Київській, Чернігівській та інших губерніях організовувались також і загони Червоного козацтва. Уже в січні 1918 року в Києві був сформований загін Червоного козацтва з 1000 чоловік¹.

Посилювали боротьбу проти Центральної ради і селяни.

Одночасно більшовицькі організації, Радянський уряд України і особливо Секретарство у військових справах та військовий відділ ВУЦВК проводили широку роз'яснювальну роботу межи солдатів старої армії та гайдамаків.

Це дало гарні наслідки. Солдати 5-го армійського корпусу (старої армії) ліквідували змову буржуазно-націоналістичних агентів, які ставили своєю метою спровокувати виступ корпусу проти Радянської влади. Проти українізації, яку намагались проводити Центральна рада у військах старої армії, виступили солдати Південно-Західного і Румунського фронтів. Про підтримку Радянської влади, Радянського уряду Росії та України і невизнання Центральної ради заявили солдати 16-го корпусу, 4-ї, 6-ї, 7-ї і 11-ї армій та інших з'єднань, що перебували на Україні, або біля її кордонів².

Проти Центральної ради, за підтримку Радянської влади рішуче виступили і моряки Чорноморського флоту.

Революційні солдати, червоногвардійці, червоні козаки і стали тією озброєною силою, на яку спирався керований більшовицькою партією робітничий клас в боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні.

---

¹ Газета «Известия Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов», 31 січня 1918 р.

² М. К. Колісник, Розгром буржуазно-націоналістичної Центральної ради на Україні. Учені записки Харківського університету, том 89, Праці історичного факультету, т. 6, Харків, 1957, стор. 113.

ПЕРШИЙ БІЙ

З кожним днем все ширше і яскравіше розгорялось полум'я боротьби проти Центральної ради. Керовані більшовицькими організаціями, народні маси України рішуче виступали зі зброєю в руках проти контрреволюції.

Аналізуючи революційну боротьбу трудящих України за встановлення Радянської влади, В. І. Ленін писав 31 грудня 1917 р.: «...Революційний рух українських трудящих класів за повний перехід влади до Рад набирає все більших розмірів і обіцяє перемогу над українською буржуазією в найближчому майбутньому»¹. На допомогу українському народові поспішав російський народ. «Революційний Петроград,— писали 18 грудня 1917 року голови заводських комітетів та червоногвардійських загонів Петрограда,— не може дивитись байдуже на героїчну боротьбу своїх південних братів, він не може бути звичайним глядачем в подіях, що розгортаються»².

На допомогу трудящим України прибули з Петрограда до Харкова два загони червоногвардійців. Москва послала 1-й Московський революційний загін і готувала до відправки ще 1600 червоногвардійців та революційних солдатів. За розпорядженням Раднаркому РРФСР на Україну був посланий 1-й Мінський революційний загін. Російські брати надсилали також озброєння і боеприпаси. Ця безкорислива допомога запалювала трудящих України на нові подвиги в боротьбі проти контрреволюції.

4 січня 1918 року Радянський уряд України ухвалив рішення почати загальний наступ проти контрреволюційної Центральної ради і Каледіна. Перший удар революційні війська спрямували на Полтаву, де озброєні робітники вели нерівну боротьбу проти великих сил петлюрівців.

В ніч на 5 січня із Харкова у супроводі бронепоезда виступив полк Червоного козацтва, загони харківських та російських червоногвардійців під командуванням В. Антонова-Овсієнка — комісара по боротьбі з контрреволюцією на півдні.

¹ В. І. Ленін, Твори, вид. 4, т. 26, стор. 374.

² Из истории борьбы советского народа против иностранной военной интервенции и внутренней контрреволюции в 1918 году, Госполитиздат, М., 1956, стор. 39.

За п'ять кілометрів від Полтави зведений загін зіткнувся з гайдамацькою заставою і розігнав її. Червоних воїнів радісно зустріли робітники-залізничники і, розповівши про розташування ворожої охорони, непомітно провели їх на Південний вокзал, який і захопили майже без бою. До червоногвардійців Харкова приєдналися робітники-червоногвардійці Полтави.

Незважаючи на те, що сили гайдамаків і юнкерів значно переважали сили тих, що наступали, червоногвардійці і червоні козаки зламали їхній опір. На плечах ворога, який відступав, вони прорвалися до міста, захопили пошту, телефонну станцію і колишній губернаторський будинок. Оточивши юнкерів, що засіли в цитаделі кадетського корпусу, червоні козаки змусили їх здатися без бою.

За наказом В. Примакова біля будинку письменника В. Короленка була виставлена посилена варта, щоб уберегти відомого і улюбленого народом письменника від сваволі з боку гайдамаків та анархістських елементів.

Тікаючи з Полтави, гайдамаки залишили велику кількість осідланих коней. Це дало змогу посадити на них дві сотні червоних козаків і створити в полку першу кавалерійську одиницю — кінний дивізіон.

6 січня Полтаву повністю визволили од військ Центральної ради. Одразу ж були проведені вибори органів Радянської влади. Новообрана Рада стала справжнім виразником прагнень трулящих.

Окрилені першою перемогою над військами Центральної ради, полтавчани відправили два ешелони хліба в подарунок робітникам Москви і Петрограда.

Вже перший бій за визволення Полтави показав високу дисциплінованість і організованість харківської Червоної гвардії і молодого полку Примакова. Це й забезпечило їм перемогу над переважачими силами ворога.

Поповнивши свої лави за рахунок добровольців, червоні козаки готувались до нових боїв. Вони рвалися на Київ, де зосереджувалися головні сили буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

НА КИЇВ!

6 січня 1918 року харківські газети опублікували ухвалу уряду про початок загального наступу проти військ Центральної ради. Радянський уряд закликав робітників, селян і солдатів до нещадної боротьби проти підступного ворога.

Наступ радянських військ здійснювався у трьох напрямках: з Полтави на Київ наступали червоні козаки разом з харківськими та полтавськими червоногвардійцями; з Бахмача на Київ ішли частини 1-го Мінського революційного загону і московські червоногвардійці; із Жмеринки на Київ — революційні солдати 2-го Гвардійського корпусу старої армії.

У поході на Київ брали участь і революційні моряки Чорноморського флоту під командуванням А. Полупанова, червоногвардійці Донбасу під командуванням шахтаря Д. Жлоби і червоногвардійці інших міст України.

Головного удару по Центральній раді мали завдати радянські війська, які наступали з Полтави. В кількості близько 5000 чоловік вони виступили в похід 8 січня і склалися з окремих загонів — Харківського, Полтавського, Люботинського. До цієї групи військ входили і червоні козаки. Кінний дивізіон під командуванням В. Примакова наступав на Київ, а батальйон, або, як його ще називали, курінь, під командуванням Сіверса (молодшого) — на Кременчук. Один батальйон залишився в Полтаві для несення гарнізонної служби.

Командував військами колишній підполковник царської армії лівий есер М. Муравйов, призначений начальником штабу до В. Антонова-Овсієнка.

У лютий мороз і завірюху, яка рідко буває на Україні, червоні козаки Сіверса за три дні зробили 120-кілометровий перехід і підійшли до Кременчука. Разом з іншими частинами загін Сіверса не зупиняючись прорвався в місто, вигнав звідти гайдамаків і рушив далі на Олександрію.

Червоні війська, що наступали, були сповнені бажання якнайшвидше розгромити буржуазно-націоналістичну контрреволюцію. Однак Муравйов не виявляв потрібної ініціативи, а своєю жорстокістю і провокаційними наказами викликав незадоволення червоногвардійців і населення. В деяких не досить стійких загонах занепадала дисципліна, в них почали брати гору анархістські елементи. Все це заважало швидкому просуванню вперед.

Кінний загін Примакова відзначався високою організованістю і дисциплінованістю. З самого початку свого існування він був надійною опорою Українського Радянського уряду, з яким скрізь і завжди підтримував найтісніший зв'язок. В його підрозділах під час походу, на привалах і в бою не змовкало палке більшовицьке слово. Комуністи роз'яснювали особовому складу бойові завдання, вказували на необхідність створення дисциплінованої Радянської

Армії для успішної боротьби з ворогами трудящих. Вони розкривали навколишньому населенню суть Радянської влади.

Основними формами агітаційно-масової роботи були мітинги, збори, бесіди. Але найбільший вплив на бійців мав особистий приклад членів партії, їхня мужність, безстрашність в бою, самовідданість соціалістичній революції. В агітаційній роботі активну участь брали командири. Згуртовуючи навколо себе маси, комуністи забезпечували високу організованість і стійкість червоних бійців. Наступаючи на Київ, червоні козаки розгромили петлюрівські гарнізони в Яготині, Березані, під Баришівкою і Дарницею.

Центральна рада намагалася зупинити наступ радянських військ на віддалених підступах до Києва і послала туди свої значні сили. Запеклі бої розгорнулися в районі станції Гребінка, а також під Бахмачем та Ніжином, де відбірними військами Центральної ради керував сам Петлюра. Особливо велику впертість проявили під Крутами добровольці з числа реакційного студентства. Немало цих оскажених «самостійників» полягло під ударами харківських, московських, петроградських і гомельських червоногвардійців. В боях під Крутами брали участь загін Єгорова¹ і загін Берзіна (латиські стрільці та матроси).

Розгром двох основних угруповань Центральної ради (під Гребінкою і Крутами) визначив наслідок битви за Київ, хоч жовто-блакитники і не думали здавати столицю без бою.

У той час, коли радянські війська вели наступ на Київ, Київська більшовицька організація готувала збройне повстання робітників і революційних солдатів проти Центральної ради. Повстання київського пролетаріату, опорним пунктом якого був героїчний «Арсенал», почалось 16 січня і охопило весь Київ.

Однак сили виявилися далеко не рівними.

Шість днів, десятки разів здійснюючи сміливі вилазки і завдаючи ворогу значних втрат, вели героїчну боротьбу арсенальці. І тільки 22 січня, коли закінчились боєприпаси, не стало перев'язочних матеріалів та продовольства, захисники «Арсеналу» змушені були припинити опір.

Вдершись на територію заводу, бандити Центральної ради вчинили дику розправу над арсенальцями. За три дні гайдамаки розстріляли понад 1500 чоловік. Але, незважаючи на падіння «Арсеналу», робітники на околицях міста продовжували боротьбу проти банд «вільного козацтва».

Радянський уряд робив усе для того, щоб якнайшвидше подати допомогу робітникам Києва, що стікали кров'ю.

¹ О. І. Єгоров — згодом Маршал Радянського Союзу.

Для координації дій радянських військ, що наступали на Київ, був встановлений пост головнокомандувача військ Української республіки. Призначений на цей пост Ю. Коцюбинський 19 січня взяв на себе керівництво всіма бойовими операціями. Сюди ж прибуло кілька членів уряду. Вони зміцнювали дисципліну серед військ, підносили політичну свідомість бійців, боролись проти анархії викликаних самоправством Муравйова.

Були вжиті заходи для налагодження матеріального постачання військ. У настроях бійців стався рішучий злам.

Військовий відділ ВУЦВК 18 січня звернувся до радянських воїнів і до всього трудового народу України з закликом стати до лав бійців проти Центральної ради і Каледіна¹.

15 (28) січня 1918 року голова РРФСР В. І. Ленін підписав декрет про створення Червоної Армії. Від імені уряду Радянської України декрет підписав постійний представник при уряді РРФСР В. Затонський. У відповідності з цим декретом 20 січня 1918 року і Радянський уряд України прийняв декрет про організацію на Україні робітничо-селянської армії.

Всі ці заходи знайшли гарячу підтримку з-поміж трудящих мас і воїнів. Вони сприяли піднесенню боєздатності радянських військ.

Радянська Армія, послішаючи подати допомогу київським робітникам, швидко просувалась уперед. 22 січня війська Полтавського напрямку з боєм увійшли до Дарниці. Тут вони з'єдналися з революційними загонами, які наступали з боку Бахмача.

23 січня радянська артилерія обстріляла ворожі позиції. Після обстрілу війська спробували прорватися до міста по ланцюговому, стратегічному та залізничному мостах. Але вогонь з двохсот кулеметів, встановлених Центральною радою на правому, високому березі Дніпра, зривав усі атаки. Нечисленна артилерія червоних не змогла придушити добре замасковані і вкопані у землі вогневі позиції петлюрівців. Тактику операції довелося змінити.

За новим планом, запропонованим В. Примаковим, штурм Києва мав здійснюватися з трьох боків. Через залізничний міст на станцію Київ-Товарний повинні були вирушити харківські та донецькі червоногвардійці, загін Берзіна дістав завдання наступати на Печерськ. Загін червоних козаків мав форсувати Дніпро і ввійти до Києва з тилу.

Прагнучи непомітно проникнути в місто з того боку, звідки ворог менш за все міг чекати нападу, червоні козаки спішилися і з кінями на повіді рушили вздовж Дніпра. Біля урочища Натал-

¹ Газета «Вісник УНР», 18 січня 1918 р.

ка, ризикуючи життям, вони перейшли Дніпро по тонкій кризі. Зібравшись біля Пуца-Водиці, червоні козаки, не витрачаючи дорогоцінного часу, вирушили на Куренівку. З появою несподіваної допомоги знову взяли за зброю червоногвардійці. На звуки бою почали підходити робітники Подолу. Гайдамаки не встояли проти об'єднаного натиску кавалерії та піших червоногвардійців і відступили.

На шляху з Куренівки до центра треба було зламати опір юнкерів, які забарикадувалися в своїх казармах. Але в кінному загоні Примакова для виконання цього завдання не вистачало ні сил, ні зброї. Головне, не було артилерії.

Поруч з 5-ю школою прапорщиків на Контрактовому майдані квартирував батальйон георгіївських кавалерів, створений ще Керенським для захисту Тимчасового уряду. Він оголосив про свій нейтралітет. Делегація «кавалерів» перебувала в штабі червоних козаків.

Ось тут-то Примакову допомогла військова хитрість. До штабу влітає задалегідь проінструктований ординарець:

— Товаришу червоний отамане! Прибув уланський полк. Куди накажете наступати?

Тут же за першим з'являється другий посильний:

— Товаришу отамане! Бронедивізіон чекає бойового наказу! Захекавшись, вривається до приміщення ще один ординарець:

— Товаришу отамане! Прибула артилерія. За півгодини підтягнеться гаубичний дивізіон.

Примаков, розгорнувши карту міста, спокійно наказує:

— Артилерії розпочати вогонь по юнкерах. Панцерникам обійти казарми золотопогонників з тилу. Уланам спішитись і наступати на них.

Вражені «кавалери» спочатку пороззявляли роти, а потім збентежились.

— Товаришу отамане! Дозвольте, але снаряди рознесуть і наші казарми. При чому тут георгіївські кавалери? Ми ж нейтральні... Наша хата скраю...

— На те війна, — всміхнувся Примаков. — А з вами вийде так: моя хата скраю, але я все знаю...

— Тоді зачекайте з півгодини, — заметушилися члени делегації, — дозвольте нам самим домовитися з юнкерами.

Примаков погодився. «Кавалери» стрімголов вискочили з штабу, а за півгодини юнкери, на вимогу «нейтральних», пішли з казарми.

В місті почалась паніка. А в цей час з усіх боків на «самостій-

ників» ішли в атаку червоні бійці. Петлюрівці, налякані вибухами гранат, що доносились з тилу, і приголомшені дружним «ура» з боку всіх трьох мостів, завагалися. Не допомогли їм і їхні двісті кулеметів.

Запеклі бої розгорнулись на Печерську, де були зосереджені віддані Центральній раді військові частини. Радниками в них були англійські, французькі і румунські офіцери. Сюди й спрямовували свої сили революційні війська та повсталі робітники.

Розвиваючи далі наступ, червоні козаки на Сирці захопили аеродром, де знищили 12 французьких літаків, з яких петлюрівці бомбили позиції радянських військ. На Посту-Волинському захопили кілька вагонів із зброєю, що була зразу ж роздана червоногвардійцям. Куренівка й Поділ знову вкрились барикадами. Боями керував московський робітник Б. Кузьмичов. Він встановив зв'язок з залізничними майстернями, робітничим загonom, яким командував М. Зюк, майбутній начальник артилерії Червоного козацтва. Загальними зусиллями опір контрреволюційних сил було зламано.

Після впертих вуличних боїв радянські війська разом з робітниками 26 січня повністю очистили Київ від військ Центральної ради. Рештки петлюрівської армії разом з головним отаманом Петлюрою, з Центральною радою і Генеральним секретаріатом втекли. Місто стало радянським.

Наказом по армії червоні козаки дістали подяку за винятково доблесну роботу, а Примаков був призначений надзвичайним комісаром по боротьбі з контрреволюцією в Києві.

Головнокомандувач військ Української республіки Ю. Коцюбинський, доповідаючи уряду про штурм Києва, відзначав, що червоні козаки не тільки не відставали від досвідчених бойових загонів, а часто йшли попереду. Повідомляючи про взяття Києва радянськими військами і повсталим пролетаріатом, газета «Правда» 29 січня 1918 року писала, що Центральна рада зазнала повної поразки, незважаючи на підтримку Лондона, Парижа і Нью-Йорка.

Операцією Пуща-Водиця — Куренівка, першим рейдом радянської кавалерії по ворожих тилах Червоне козацтво поклало початок тим сміливим рейдам червоної кінноти, які протягом всієї громадянської війни здивували армії іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції.

Під час перебування червоних козаків у Києві їхні лави зросли за рахунок робітників. Значно активізувалася агітаційно-масова робота з-поміж них. Комуністи загону дістали велику допомогу від Київської більшовицької організації. Тут же в лютому 1918 ро-

ку було налагоджено випуск газети загону «К оружию», редактором якої була Євгенія Бош.

В боях гартувалася і зміцнювалася дружба радянських народів. У боротьбі за визволення Києва поряд з червоногвардійцями Харкова, Полтави, Кривого Рога, Катеринослава високий героїзм проявляли балтійські моряки під командуванням Альохіна, російські червоногвардійці під командуванням Єгорова і латиські стрільці під командуванням Берзіна. Відзначаючи велику роль цих загонів у визволенні Києва, Радянський уряд України заявив 28 січня:

«Кров українських і російських робітників та селян, пролита в ім'я робітничої революції на Україні, назавжди освятила братній союз між трудящими масами Великої Росії та України. Вони дадуть відсіч усяким спробам буржуазії розірвати цей союз»¹.

30 січня 1918 року Український Радянський уряд переїхав із Харкова до Києва. Стародавній Київ став столицею Радянської України. На цей час вся Україна була визволена з-під влади буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Радянські війська гнали рештки гайдамаків на Захід. Український народ, керований більшовицькими організаціями, розпочав соціалістичне будівництво. В налагодженні роботи промисловості, в фінансуванні її велику допомогу подавали йому ЦК РСДРП(б), Радянський уряд РРФСР. 22 січня 1918 року В. І. Ленін телеграфував Народному Секретаріату, що на Україну надіслано 100 мільйонів карбованців і 50 мільйонів буде послано додатково. Прагнучи не залишитись в боргу, трудящі України посилали в Росію ешелони з хлібом.

Але період мирного будівництва був дуже коротким. Вже з лютого 1918 року трудящим України довелося вступити в запеклу боротьбу проти іноземних інтервентів, покликаних на Україну буржуазно-націоналістичною Центральною радою.

ДУБИНСЬКИЙ І. В.,
ветеран Червоного козацтва.
ШЕВЧУК Г. М.,
історик.

---

¹ Газета «Донецкий пролетарий», 30 січня 1918 р.

ВІДХОДИЛИ З БОЯМИ

9 лютого 1918 року уряд Центральної ради — Генеральний секретаріат — уклав договір з імператорською Німеччиною, згідно з яким німці давали свої війська для боротьби з більшовиками, а за це вивозили хліб і сировину.

Півмільйонна австро-німецька армія рушила на Україну. Згоднілі, вимучені на фронтах німецькі солдати з охотою йшли на військову прогулянку у багату, квітучу країну «на підніжний корм». Рештки царської армії, що не залишили фронту, і загони червоногвардійців намагалися зупинити цю величезну хвилю; в шаленому пориві вони захищали свою молоду республіку, часом проявляючи дивовижну хоробрість, але зупинити важкий крок Вільгельмових полків вони були не в змозі.

Метод ведення боїв лишився той самий — військо було мізерне, щоб вести польові бої, до того ж і загони були не спаяні, не об'єднані загальним керівництвом, їх важко було вивести з ешелонів. Бої, як і раніше, велися вздовж залізниць, вперто оборонялися тільки пролетарські центри та вузлові станції. Особлива наполегливість проявилася в боях за місто Миколаїв. Тут частина червоногвардійців забарикадувалась у паровому млині і після запеклої і тривалої оборони згоріла в підпаленому будинку, не здаючись і стріляючи з полум'я. Другого березня німецькі війська вибили загони Кіквідзе та червонокозаків з Києва і зайняли місто. Народний Секретаріат переїхав до Харкова.

Перший серйозний опір окупаційної армії завдали на лінії вузлових станцій Бахмач — Ромодан — Лозова, де групувалися великі загони Червоної гвардії. Бої на цих вузлах точилися більше тижня, і обидві сторони мали чималі втрати.

Врешті-решт німці великими загонами обійшли ці вузли, і червоногвардійці відступили.

Червоний козацький полк з кількома загонами відступив до станції Ромодан, але станція була зайнята німцями. Тоді загопи ці зійшли на станції Гадяч і похідним маршем вирушили на Харків. Це була єдина частина, яка відступала організовано в цей період війни. При загонах, які згуртувалися навколо Червоного козацтва, були відповідальні товариші: Бош, Голубенко та інші, командував загonom Примаков. На шляху видавалась газета «До зброї», велася деяка політробота — у великих селах на шляху маршу влаштовувались мітинги.

Біля Харкова загопи Червоної гвардії намагалися вчинити останній опір ворогові, але після півтораденного бою на ділянці Люботин — Пересічна відійшли у Донецький басейн. Під час цього бою вперше було висаджене з вагонів усе військо, а вагони від'їхали кілька верст назад; це була перша спроба ведення польового бою, але закінчилася невдало — роз'єднані і недисципліновані частини, які звикли до відступу на шляху Київ — Харків, відступили до ешелонів і поїхали в Донецький басейн. Під час цього бою, ведучи свій загін в атаку, загинув досвідчений партійний товариш, солдат гвардії Волинського полку Чудновський.

Коли окупаційна армія увійшла в Крим і підходила до Таганрога, чорноморські моряки, виконуючи наказ уряду, потопили флот, щоб ним не скористалися німці. Кілька десятків суден були поховані на дні Новоросійського рейду — могили Чорноморського флоту. Цей геройський вчинок супроводжувався самогубством багатьох моряків, які не могли пережити загибелі Червоного флоту.

На шляхах до Таганрога, в Донецькому басейні, окупаційну армію на деякий час затримали загопи шахтарів, проте і цей опір був зламаний. Німці підійшли до Таганрога. Народний Секретаріат, залишившись без території, виїхав до Москви. Частину загонів послали на Дон на боротьбу з білогвардійцями. Рештки Червоної гвардії зустріли німців під Таганрогом, а з ними сформований у Таганрозі полк тов. Каски. Після дводенного бою ці загопи були розбиті. Каска загинув, і німці зайняли Таганрог. В кінці квітня вся Україна була окупована. Революцію задушив чобіт пруського жандарма.

ПАРТИЗАНСЬКА ВІЙНА

Відступ Червоної гвардії скидався на «великий кінець». Близько ста тисяч червоногвардійців, багато яких із сім'ями, залишили Україну. Кільца десятків тисяч розбрелися по селах України, хуторах, лісах і яругах.

Сотні партійних працівників були залишені для підпільної роботи, для організації революційних сил, для підготовки повстання. Їхнім гаслом було: «Революцію задушено — хай живе революція!» Тяжкий військовий гніт, сваволя окупаційних військ, безцеремонне хазяйнування німецьких лейтенантів, нахабність гайдамаків, кровна помста поміщиків, зрада Центральної ради, відверте пограбування країни тільки розпалювало народну ненависть.

Уряд Центральної ради називали урядом Центральної зради.

Центральна рада виявилась цяцькою генералів. Спочатку вони рахувалися з нею і зберігали зовнішній декорум чемностей, потім перестали церемонитися; нарешті, коли революційна фразеологія Центральної ради набридла Ейхгорну, коли Рада почала робити боязкі спроби зупинити грабіж України — німці її розігнали.

28 квітня 1918 року в зал засідань Центральної ради ввійшла рота солдатів під командуванням німецького лейтенанта, і Центральну раду було розігнано. Після деякого інсценування перевороту — це потрібно було для Європи — німецькі генерали висунули на політичну арену постать безталанного російського генерала Скоропадського, котрий і оголосив себе гетьманом України. Цей гетьман (нікчемна карикатура — Made in Deutschland — на стародавніх воїнів-гетьманів), з одного боку, не заважав німцям і генералам грабувати багатства України, з другого — провадив тверду лінію боротьби з революцією, повертаючи землю поміщикам, посилаючи на села каральні експедиції і тим самим розпалюючи вогонь революції.

Призначення гетьмана і його внутрішня політика були наче вилитою у пожежу революції олією. Україна кишла у вогні повстань. На селах таємно організовувалися партизанські загони і йшли в ліси. Дуже часто в ліси і яруги йшли селяни з сім'ями, забирали з собою худобу і кидали хазяйство напризволяще, рятуючись від насилля реквізичійних і каральних загонів. Партизани нападали на невеликі німецькі загони і вбивали ворожих солдатів, пускали під укіс ешелони, вирізували і спалювали поміщиків і куркулів, які підтримували гетьмана, і особливо жорстоко розправлялися з каральними і реквізичійними загонами. На селі почалося розшарування класів; були села, на одному кутку яких пиячили гайдамаки, а на другому населення хлібом-сіллю зустрічало партизанів.

Робітничо-селянський уряд, що переїхав до Москви, правильно врахував обстановку.

ЦК КП(б)У організував дев'ятку для керівництва й організації повстання. З дев'ятки виділив п'ятірку, або головний повстанський штаб, частина п'ятірки працювала безпосередньо на Україні,

**Дьомичев М. А. (перший ліворуч) перед лава-
вами 1-ї дивізії Червоного козацтва. Командир
дивізії, корпусу Червоного козацтва.**

Григор'єв П. П. — командир бригади Червоного козацтва в роки громадянської війни. По війні — командир 2-ї Чернігівської дивізії Червоного козацтва, командир кінно-механізованого корпусу.

Нікулін І. Ю. — командир і комісар 1-ї Запорізької дивізії Червоного козацтва. З 1936 року — інспектор Кавалерії окремої Червонопрапорної Далекосхідної армії.

а ядро переїхало до Курська, розіславши на Україну сотні агентів для організації повстанських загонів і зв'язку з уже існуючими. Через те що переважна більшість партизанських загонів була організована комуністами, завданням повстанського штабу було: зв'язати ці загони з партією, щоб потім мати надійну армію. Крім того, головний повстанський штаб використав частину червоногвардійців, які відступили з України, для створення кадрів регулярних частин. Ці кадри розташувалися в нейтральній зоні¹, згуртували біля себе повстанців, які тікали з України, і контрабандою переправляли на Україну зброю. Наприклад, поставлений у місті Почепі, біля нейтральної зони 1-й Червоної козацький полк протягом червня і липня переправив на Україну 1700 гвинтівок, 22 важких кулемети і 1500 ручних гранат. На возах з горшками, сіном, дровами ця зброя доставлялася в Полтавську і Чернігівську губернії. Так озброювалися партизанські загони. В червні головний повстанський штаб мав уже на обліку на Полтавщині великий загін Шмідта, на Чернігівщині — Кропив'янського і багато менших загонів. Ці загони цілою мережею вкрили Україну. Їхні активні дії невдовзі примусили німців відчутти, ніби вони знаходяться в Африці: ніхто з них поодинокі не виходив з казарми, бо пропадав безслідно; нерідко цілі загони не поверталися до своїх частин, і ніхто не міг сказати, куди вони поділись, поки десь у яру не знаходили їхніх трупів.

Однак головне завдання полягало не в партизанських діях, а в організації повстання. Ось чому повсюди організовувались ревкоми, які стримували партизанів від активних дій і провадили організаційну роботу, озброюючи і налагоджуючи зв'язок між різними групами повстанців.

Рештки Центральної ради під керівництвом Петлюри і Винниченка і собі розпочали повстанську роботу на Правобережній Україні. Ображені німецькими генералами, які надто неввічливо повелися з ними 28 квітня, вони розпочали формування партизанських загонів і оголосили повстання проти гетьмана. Головною опорою у них був 1-й полк «січових стрільців», що стояв у Білій Церкві і повністю виступив проти Скоропадського. В цей час гасло «Влада Радам!» стало поширеним у масах, і навіть уряд Петлюри змушений був користуватися, хоча й надто урізаним, гаслом «трудових рад», де було місце куркулеві і попу.

---

¹ За миром між Україною та Росією з обох боків кордону на 20—30 верст простяглась нейтральна зона, до якої не мали доступу ні війська РРФСР, ні війська Центральної ради.

В червні повстанський рух посилювався. Ревкомам важко було стримувати ненависть організованих мас і їхні напади. Окремі загони дедалі частіше вели бої з німцями. Найчастіше вони групувалися в лісах, а десь у малодоступному хуторі містився штаб загону з осередком надійних людей. Інші партизани розташовувалися по селах і готувалися до нападу. Тактика партизан зводилась до раптового удару і швидкого відходу.

Часто штаб загону діставав від селян відомості про той чи інший німецький загін або каральну гайдамацьку експедицію. Відомості ці були завжди точні і давалися безперебійно. Швидко зібравши загін, отаман загону непомітно підходив до німців, робив блискавичний напад, знищував їх і так само швидко відходив до свого лісу.

Якось отаман Шмідт напав на німецький загін, але був відбитий і переслідуваний німцями. Од розвідників він довідався, що назустріч їм іде ще один німецький загін. Продовжуючи стрілянину з ворогом, що його переслідував, партизани надвечір дійшли до невеличкого лісу, зробили там засідку, даючи німцям відсіч. З другого боку на них ішов інший німецький загін. Розпочавши і з ним бій, Шмідт непомітно перелісками відвів свій загін убік, і німці до ранку билися між собою. Такі прийоми часто застосовувалися партизанами: вони не тільки наптовхували один на одного між собою ворожі загони, але й через мережу шпигунів, даючи неправильні відомості, примушували гайдамаків атакувати німців, а німців атакувати гайдамаків, переконуючи і тих і інших, що попереду — банда.

Повстанський рух швидко зростає. Враховуючи це і слабкість гетьманщини, влада якої зосереджувалася тільки там, де були німецькі гарнізони, головний повстанський комітет на сьоме серпня призначив повстання.

Сьомого серпня на цей заклик на Чернігівщині виступив загін Кропив'янського, на Полтавщині — Шмідта, в нейтральній зоні — червоні козаки, Боженко і Шульженко.

Кропив'янський з кількома тисячами повстанців вийшов з Ніжинських лісів і попрямував на Ніжин. Місто було взято, але німці, засівши на станції, відбивали атаки повстанців доти, поки з Києва в ешелонах не прибуло підкріплення. Кропив'янського було відбито, і він змушений знову піти в ліс. Звідти він фактично керував усім Ніжинським повітом.

Шмідт підняв повстання на Полтавщині, захопив Прилуцький, Пирятинський і Лохвицький повіти і завдав гайдамакам і німцям кілька поразок.

В нейтральній зоні отаман Шульженко вчинив напад на станцію Коренево і під час нічного нальоту при підтримці повсталих селян знищив близько 200 німців. Червоні козаки захопили під Новгородом-Сіверським пароплав, що йшов із Чернігова, а вночі разом з загonom отамана Черняка напали на село Воробйовку і врізали там німецький батальйон.

Отаман Боженко напав на станцію Ямпіль, але був відбитий.

Чисельність війська нейтральної зони швидко зростала. Звідусюди до нього йшли не тільки окремі повстанці, а й цілі загони. На початку вересня приєднався великий Таращанський загін, що був організований на Правобережній Україні. До нейтральної зони він ішов через все Лівобережжя. З цього загону був утворений Таращанський полк, а згодом славна Таращанська бригада.

На хвилю повстань німці відповіли хвилею репресій. Вони спалювали села, де колись знищувались їхні загони. Села Воробйовка та Шептаки, місто Смяч були спалені. Загони Кропив'янського німці оточили в лісі, і Кропив'янський із штабом, розпустивши військо, втік у нейтральну зону. Загони Шмідта жорстоко переслідувалися.

Поступово рештки цих загонів прибували в нейтральну зону. З них були сформовані 1-а і 2-а дивізії; 1-а у складі 1-го Богунського, 2-го Таращанського, 3-го Новгород-Сіверського полків і 1-го кавалерійського полку — начдива Кропив'янського; 2-а дивізія у складі 5-го Глухівського, 6-го Корочанського і 7-го Суджанського полків і перекинутого у 2-у дивізію 1-го Червонокозацького полку під командуванням начдива Аусема, 1-а дивізія стояла на Чернігівському напрямку; незабаром у ній на зміну Кропив'янському прийшов командир Богунського полку тов. Щорс. Дії партизанів припинили хвилю каральних експедицій і вивезення хліба до Німеччини, була розігнана адміністрація і поміщики.

2-а дивізія стояла на Харківському напрямку. Обидві дивізії нараховували в полках по дві-три тисячі багнетів. Повстанська армія, так називали себе ці дивізії, нараховувала 15 тисяч багнетів, тисячу шабель і велику кількість кулеметів, але майже зовсім не було артилерії; лише полк Червоного козацтва мав кінну батарею Зюка, а 2-а дивізія — одну пішу батарею.

Бійці дивізій безперервно навчалися. Навчання у ворожому оточенні, в готовності до великого походу, у нападі на ворожі загони, при наявності великого революційного піднесення має мало небезпечні наслідки. Повстанська армія Радянської України була досить боєздатною. В цей час німецькі частини, які окупували Україну, швидко розкладалися. Пропаганда партійних осередків, організа-

ція в німецькій армії осередків «Спартак», поширення в німецькій армії нашої літератури дали змогу німецьким солдатам побачити справжній стан речей. Вони перестали відчувати себе визволителями і зрозуміли, що стосовно до українського народу вони відіграють роль жандармів.

Нарешті дев'ятого листопада почалася німецька революція. Окупаційна армія швидко втрачала свою боєздатність. На Правобережжі петлюрівці підійшли до Києва і 14 листопада зайняли його. На Лівобережжі на початку грудня петлюрівський отаман Балбабан зайняв Харків. Гетьман був повалений і втік. Україна клетотіла в огні повстань. Найголовніші центри — Київ і Харків — були в руках петлюрівської директорії.

В кінці грудня повстанська армія розпочала наступ на Україну під загальним командуванням знову призначеного головнокомандувача тов. Антонова-Овсієнка.

В. ПРИМАКОВ.

**Зб. «П'ять років Червоної Армії», М.,
Вища військова редакційна рада, 1923 р.**

НА ПЕТЛЮРУ

Вранці пролунала команда підйому, і дивізія вишикувалася на головній вулиці села Вендичани. Всі знали, що сьогодні ми повинні вибити Петлюру з міста Могилева-Подільського. Перед тим як вирушити в похід, Примаков надумав оглянути полки червонців.

На сільському майдані біля церкви з'явився штаб, і кавалерійські бригади з кінними батареями, виблискуючи на врапішньому сонці зброєю, під звуки оркестрів рушили перед командуванням дивізії.

Цей оглядовий марш був початком нашого походу на Петлюру.

За селом дивізія розділилася, і друга бригада під командуванням Хлоня попрямувала на Могилів-Подільський. В тому ж напрямку вирушив із своєю батареєю комбат Синякін та військом артдивізіону Шильман.

Перша і третя бригади з рештою батареї дістали завдання перерізати єдино можливий шлях відступу петлюрівців з цього міста. Очолював батареї начальник артдивізіону Михайло Зюк із своєю польовою групою розвідників та спостерігачів.

Передбачаючи наступ Червоної Армії, Петлюра виставив на підступах до міста кілька заслонів з ескадронів гайдамаків та чорно- й жовтошличників, на які і натрапили наші розвідувальні загони.

Сутички були досить гарячими, та невдовзі в тил колони потяглися групи полонених петлюрівців, яких сміхом та глузуванням проводжали козаки. Опівдні кількість гайдамаків досягала вже десь близько трьох-чотирьох сотень.

Тим часом червонці просувалися вперед. Спочатку дорога була рівною і легкою, та згодом її перерізали два глибоких вибалки.

Кавалерія легко здолала цю перешкоду: козаки спішилися, і коні легко спускалися й піднімалися по відлогах. Значно важче прийшлося нам, артилеристам: перетягувати гармати та зарядні ящики, а також підводам з резервом зброї та польовим шпиталям.

Коли вибалки залишилися позаду, від загальної колони відокремилася перша бригада з батареєю Лозовського і пішла ліворуч. Третя бригада продовжувала простувати за Примаковим. Попереду йшли розвідувальники п'ятого полку, за ними полк з батареєю Корецького, потім штаб дивізії, управління дивізіону з резервами кінно-гірської батареї, далі полонені петлюрівці. Останнім йшов шостий полк.

Сонце стояло високо, і на степу припікало. Навкруги — тиша. Раптом — ліворуч, там, де виднівся ліс, почувалася рушнична стрілянина: це перша бригада натрапила на петлюрівців, що засіли в ліску.

Здала нам було добре видно, як спочатку розсипалися степом сотні першого полку і, незважаючи на вогонь противника, продовжували рухатися вперед. Потім, наблизившись до лісу, вихопили з піхов шаблі та, наїжачивши піки, з гучним «ура» кинулися в атаку. Однак атака ця захлинулася від ворожого вогню, і червоні змушені були відступити.

Тоді по петлюрівцях вдарила батарея Лозовського. Тим часом, відновивши порядок, перший полк знов пішов в атаку, і цього разу петлюрівці не витримали. Безладно відстрілюючись, вони почали відступати.

Наша колона спокійно просувалася вперед. Коли вона минула широкий і глибокий яр Серебрянський, по дну якого протікала невеличка річечка, попереду знов почулися постріли. Виявилося, що наша розвідка зустріла розвідку петлюрівців, яку вислав осавул Фролов, що йшов нам назустріч з численними загонами кіннотників.

Ми зупинилися і спішилися. Відомості, що їх мав наш штаб, підтверджували, що частини Фролова були досить сильними. Та відступати нам було нікуди — позаду глибокий Серебрянський яр. Фролов свідомо обрав саме цей район для зустрічі з Примаковим.

Ось на обрії з'явилися хмари пилу — то йшла швидким маршем гайдамацька кавалерія. Командир п'ятого полку Самойлов вивів уперед оркестр, і під звуки пісні «Сміливо в ногу рушайте» повів полк на зближення з противником.

Невдовзі звуки оркестру змінилися пострілами бою, від яких пожвавішали наші полонені. Довелося відвести їх разом з санчастиною у невелику низину.

Поки п'ятий полк вів бій, його резерви, шостий полк та артилерія, виставивши в тилу пости, стали край дороги, очікуючи наказу командира бригади.

Начальник артдивізіону Зюк, залишивши у резерві кінно-гірську батарею, вивів основні сили на позицію.

Все нові й нові загони кавалерії Фролова вступали в бій, і тоді третя батарея відкрила вогонь. А скоро на допомогу їм, за розпорядженням начдива Дьомичева, помчали кулеметні тачанки резерву п'ятого полку.

Вістовий від Зюка передав мені розпорядження поставити на відкриті позиції кінно-гірську батарею і зустріти шрапнелим вогнем нові загони фроловців.

Незважаючи на шалений вогонь, який спрямували ми на ворога, гайдамаки просувалися вперед. Маневрували козаки Самойлова, намагаючись зупинити противника. Діями п'ятого полку керували комкор Примаков з комісаром Петровським, начдивом Дьомичевим, начальником штабу Туровським. Від пагорба, на якому вони розташувалися, весь час від'їжджали зв'язкові.

Раптом там, де стояв у резерві шостий полк і куди відвели ми полонених, виникла якась метушня, почулися постріли. Виявилось, що фроловці низинами і вибалками вийшли нам у тил, зняли наші пости і тепер з криками: «Слава, слава!» — мчали на шостий полк.

Перед полком з'явився комісар Дубинський:

— Товариші! Без паніки. По конях! — пролунав його голос. Сурми заграли тривогу. Полк, отямившись від несподіванки, почав розгортатися для контратаки.

Поява петлюрівців вплинула на полонених, які почали прориватися назустріч своїм. Та їх швидко приборкали козаки комендантської сотні, зарубавши тих, хто вибіг з низини.

Нам довелося вести бій в оточенні ворога. Начдив Дьомичев спрямував шостий полк в контратаку. Розпочали її кулеметні тачанки, що, вилетівши вперед, почали поливати фроловців кулеметним вогнем. Навіть в шаленому шквалі пострілів ми розрізняли кулемет Семена Богданова, який віртуозно вибивав пострілами популярну серед нас пісню: «Әх, яблочко, куда котишься? К червонцям попадешь — не воротишься...»

Тим часом шостий полк, керований командиром Федоренком та комісаром Дубинським, пішов в контратаку. Попереду йшли політпрацівники та комуністи.

Наближалася вирішальна хвилина бою. Ось комкор Примаков, вихопивши з посріблених піхов шашку, скомандував:

— Загальна контратака. Уперед, за мною! — І на своєму бойовому коні Хлопчику помчав до п'ятого полку. За ним його ад'ютант Кузьмичов та Пилипенко, всі штабні командири і козаки.

Приєднавшись до командира п'ятого полку Самойлова, Примаков, Петровський, Журавльов і Туровський очолили атакуючі сотні червонців. З їхньою появою немов якийсь прибій сил додався козакам — з переможним «ура», що супроводжувалося свистом, лавина червонців покотилася назустріч петлюрівцям.

Довелося припинити наш артилерійський вогонь, щоб не влучити у своїх. Та в цей момент на пагорбі з'явилася тригарматна батарея ворога, і батарея Корецького поновила стрілянину, обсипаючи її шрапнеллю. Петлюрівці змушені були відвести свої гармати.

Чорна хмара пилу стояла над полем бою, осідаючи на спітнілі обличчя людей, на мокрих коней. Та ніщо не в силі було зупинити атаку червонців. Фроловці не витримали: залишаючи зброю і поранених в паніці, відкотилися назад.

— Захопити петлюрівську батарею, — скомандував Зюк і помчав у лавах атакуючих до гайдамацьких гармат.

Першим наздогнав ворожу батарею Корецький і зарубав її командира. Обслуга після цього, покинувши батарею, втекла на артилерійських конях.

Захоплені гармати виявилися звичайними тридюймовими польовими. Ми їх відправили у свій тил.

Контратака червонців закінчилася перемогою. Фроловці були розбиті і втекли, залишивши на полі багато вбитих. Наші втрати були незначними.

Пролунали сигнали відбою. Командир шостого полку збирав солдатів, які добивали ворога в Серебрийському яру.

А Л Е К С Е Ї В В. І.,
ветеран Червоного козацтва,
капітан 1-го рангу
у відставці.

ЗА ВЛАДУ РАД

Не пам'ятаю вже зараз, коли вперше відчув я ненависть до тих, хто гнобив простих людей, пив з них кров, як вурдалака, знущався безкарно й безпідставно, мабуть, уже тоді, коли чотирнадцятирічним хлопчаком пішов у найми до поміщика Шустова, може, пізніше, коли служив у царській армії.

Ні, я не був ще тоді комуністом, дуже слабенько розумівся у політичній боротьбі, що точилася в Росії. Але з першим ударом революційного грому із зброєю в руках став до лав воюючого пролетаріату.

Спочатку воював проти німецьких окупантів у партизанському загоні, а восени 1918 року став червоним козаком. В цьому славному війську пройшов усю громадянську війну, поступив до лав Комуністичної партії.

Пам'ять зберегла сотні імен бойових побратимів, сотні прикладів мужності й відваги червонців.

Я розповім про найцікавіших людей, найцікавіші бойові епізоди.

ХЛОПЧИК

Хлопчиком звали коня Віталія Марковича Примакова, на якому він пройшов через усю громадянську.

Це був невеликий, білий, дуже гарний і вірний своєму господареві кінь.

А дістався він Примакову так.

В районі Сум наша друга сотня першого полку дістала наказ наздогнати й обеззброїти німецький загін.

Наздогнали ми його під селом Сінним. Німці, більшість з яких була офіцерами, здатися не захотіли. Почався бій. Він тривав усю ніч. Лише під ранок ми оточили місцеву школу, де сховалися німці.

Ми захопили багато полонених.

Було ухвалено обміняти їх на наших бійців, які потрапили в полон до ворога.

Мені доручили супроводжувати німців до місця обміну — села Юнаківки.

Домовилися швидко. Німці погоджувалися на всі наші вимоги через те, що більшість їхніх полонених були офіцерами. І от, коли вже все майже скінчилося, хтось звернув увагу, що один кінь (коні теж обмінювалися) поранений.

— Давайте доброго коня, — заявив німецькому генералові Семен Туровський, який був представником командування Червоного козацтва. І німецький генерал наказав привести дужого коня.

За кілька хвилин нам привели чудового, невеликого скакуна.

— Цей кінь, — сказав німецький генерал, — зробить честь найкращому козакові. Віддайте його гідному вершнику.

От ми, порадившись, і зійшлися подарувати його Примакову.

Німецький генерал не помилився — кінь справді виявився чудовим. Ну, а ми й не сумнівалися у своєму виборі гідного вершника.

ПЕРШИЙ РЕЙС

На початку 1919 року ми вели бої з петлюрівцями. Наші війська вже звільнили Лівобережжя та більшу половину Правобережжя України.

Захвилювалися закордонні наставники Петлюри. Вони підкинули йому зброї, солдатів і наказали будь-що зупинити наступ Червоної Армії. Своє укріплення петлюрівці побудували в районі Жмеринка — Проскурів і друге — в районі Шепетівка — Коростень.

Полк Червоного козацтва разом з 1-м радянським кавполком дістав завдання прорватися у тил ворога, розгромити його гарнізон в місті Старокостянтинові і перерізати залізничне сполучення між Проскуровом і Шепетівкою.

Була якраз середина березня. Дороги розкисли, коні ледь про-сувалися по весняному болоту. Та все ж полк червонців порівняно швидко добрався до Жеребків, що в 10 кілометрах від Старокостян-тинова. А от 1-й Радянський кавалерійський полк відстав. Що бу-ло робити?

У Старокостянтиніві, як повідомила розвідка, повним повно петлюрівців. А в нас всього один полк. Чекати другого?

«Ні,— сказав В. М. Примаков.— Звичайно, двома полками бу-ло б легше. Та цілу добу чекати підходу 1-го Радянського — ризи-кувати втратити можливість зненацька атакувати ворога. На сві-танку атакуємо!»

Ще на небі не згасли останні зорі, коли полк червонців зайняв Григорівку, яка ташувалася всього у двох кілометрах від Старо-костянтинова.

Тут наша сотня дістала наказ атакувати залізничну станцію та військове містечко біля неї. Інші сотні йшли на місто.

Тільки-но пришпорили коней, коли нас обігнав ешелон з Про-скурова, що йшов на станцію Старокостянтинів.

Уявляєте, як ускладнилась обстановка. Одна сотня проти стан-ційного гарнізону і цілого ешелону ворога!

Та наказ є наказ.

Командир нашої сотні Кобзар подає команду — перша півсотня за мною, друга — на станцію.

А на станції комендант готується прийняти ешелон. Разом з своїм почтом стоїть і чекає, коли прибуде начальник ешелону з рапортом.

Та що це? Тупіт копит, блиск шабель, громове «ура».

Ручні кулемети відкрили вогонь по ешелону. І посипалися звідти петлюрівці, наче групі, тікаючи хто куди.

А в цей час Кобзар із своєю півсотнею знищив караульну роту, а В. М. Примаков оволодів Старокостянтинівом.

Все було зроблено дуже швидко, сміливо. Ворог і отямитися не встиг.

Та бій на цьому не скінчився. Противник надіслав підкріплення з Шепетівки та Проскурова.

На нас посунули петлюрівський батальйон, підтриманий броне-поїздом, та Херсонська стрілецька дивізія під командуванням док-тора Луценка, друга Петлюри.

Ось тут, в цьому бою, ще раз проявився надзвичайний військо-вий талант Віталія Примакова. Він вирішив що б там не було утримати Старокостянтинів. Обороняти місто доручив червонокоза-чій сотні та гірській батареї. А інші сотні разом з 1-м Радянським

кавполком повів назустріч Херсонській стрілецькій дивізії, щоб дати їй бій на марші.

Півсотня другої сотні з станковими кулеметами під командуванням Сиротенка зайняла позицію біля переправи в містечку Кузьмині, щоб не пропустити ворога через міст. Інші сотні на рясях рушили в бік села Воронківці. А командир полку Примаков уже давно був з розвідниками попереду і вибирав місце для бою.

Ніч перед боєм видалася тепла. Хоч всі дуже втомилися, ніхто не лягав. Чекали бою. Полкові розвідники весь час стежили за просуванням ворога, а артилеристи вибирали вогневі позиції й обладнували їх, кулеметники набивали стрічки патронами, козак напували й годували коней, чистили зброю.

На світанку почулися постріли. Це ворог намагався пробитися на переправу в містечку Кузьмині.

Та червонці мужньо стояли на своїх позиціях. Бачачи, що тут переправитися через Случ не вдасться, петлюрівці основний удар перенесли на Григорівку — Старокостянтинів.

Годині о 9—10 на великому полі біля Кузьмина зав'язався бій.

Херсонську стрілецьку дивізію зненацька зустрів шквальний вогонь, а потім кінна атака з трьох боків.

Бачили б ви, як тікали петлюрівці. Єдиний відкритий шлях — в напрямку озера. Воно ж було і широким, і глибоким. Сотні петлюрівців залишилися на дні. А інші вояки покійно підняли руки. Більше півтори тисячі петлюрівців здалися в полон.

Ось так, коли не вистачало зброї, патронів, коли ворогів було значно більше, червонці брали мужністю, хоробрістю, хитрістю.

З ПАРАДУ НА ДЕНІКІНСЬКИЙ ФРОНТ

1 травня 1919 року. Радянський Київ відзначає міжнародне свято трудящих. На майдані Богдана Хмельницького члени Українського уряду приймають парад військ. У першотравневому святі беруть участь шабельні й кулеметні сотні червонців, їхня батарея. Червоні козаки добре одягнені, озброєні, коні ситі, вичищені. Попереду на своєму Хлопчику В. М. Примаков. Я їду на правому фланзі.

Тисячі киян вийшли на вулицю, щоб подивитись на червонців. А ми неквапливо, рівним строем наближаємось до майдану Богдана.

Як тільки в'їжджаємо туди, я раптом забуваю про все. Мої очі прикуті до Богдана, власне, до його коня. «Оце так кінь! Мені б такого, я б показав білякам, що таке червоний козак!»

Опам'ятовуюсь, коли вже наша сотня давно проминула трибуну.

Тепер таким же парадним строєм ми простуємо на залізничну станцію.

Тут нас чекає ешелон.

Ми ідемо на Південний фронт.

Біля ешелону коротенький мітинг.

В. М. Примаков роз'яснює нам стан справ на півдні Росії, попереджає, що битися доведеться не з петлюрівськими покидьками, а з добре озброєною, дисциплінованою, досвідченою терською, кубанською та донською кіннотою.

На все має дати відповідь перший бій.

Якщо програємо його, вельми важко буде відновити свій авторитет.

Рушаємо. Настрій бадьорий, бойовий. Дістали баян. І вже переходить по ешелону бойова пісня червонців.

Ой з-під горки все туман, все туман,
Гей, гей, все туман.
З-під туману сивий кінь, сивий кінь.
Гей, гей, сивий кінь.
На конику командир молодий,
Гей, гей, молодий.
Веде сотню партизан да у бій,
Гей, гей, та й у бій.
Ви, хлоп'ята, сміливіш, сміливіш,
Гей, гей, сміливіш.
Проти банди, нум скоріш, нум скоріш,
Гей, гей, нум скоріш.
Проти банди ми стояли, як стіна,
Гей, гей, як стіна.
Пова нас кулі все дзижчали, як бджола,
Гей, гей, як бджола.
Не убило ні одного козака,
Гей, гей, козака.
Ми — червоні козаки, козаки,
Гей, гей, козаки.
Розіб'ємо ворогів, ворогів,
Гей, гей, ворогів.

Під вечір у вагонах відбулися збори комуністів і співчуваючих, я тоді ще належав до співчуваючих.

Питання стояло одне — ми повинні показати приклад у бою. Тут же перевірили, чи всі розбиті на трійки, четвірки.

Що це за трійки! Справа ось у чім. Кінний бій дуже відрізняється від пішого. У полум'ї атаки на коні можна так захопитись, що й не помітиш, як до тебе підлетить ворог ззаду або збоку. Тому ми й ділилися на трійки-четвірки.

У бою трималися разом, виручали один одного, як тепер кажуть, підстраховували. У нашу четвірку, крім мене, входили ще Петро Сластьонов, Бабич та Ілько Литвинов. Всі — молоді хлопці. Безстрашні, сміливі. Сластьонов і Литвинов — сумчани, з-під Білгорода.

Вони завжди були там, де йшла найзапекліша бійка, першими врубувалися у ворожі лави. Пам'ятаю в січні 1921 року під Білою Церквою стався такий випадок. Наша сотня рухалася маршем.

Раптом головний дозор повідомив, що назустріч нам іде якийсь загін. З червоними прапорами, з бантами на грудях. Що це за загін, ніхто не знав. Та червоні прапори, банти промовляли, що це наші. Ми зупинилися й чекали, коли загін підійде. Ось він уже зовсім близько. І раптом з шаблями уперед вискочили Бабич і Сластьонов и кинулися на вершників. Ми всі одразу вихопили шаблі і теж туди.

Зав'язався бій. Невдовзі від загону нічого не лишилося. Виявилось, що це махновці надумали нас обдурити.

Як Бабич і Сластьонов розгадали їх, ми так і не дізналися.

Бували з цими хлопцями й дивні випадки. В районі Миропілля на Сумщині, у 1918 році це було, нас послали у розвідку. Проходимо одне село. Я йшов із хлопцями по околиці, а Петро по центру. Все тихо, спокійно. Вийшов я за село, а Петра немає. Почекав трохи і назад. Чую, біля однієї хати метушня. Забігаємо туди і бачимо таку картину — тримають Петра чоловік десять, а коло нього біга піп з макогомом і б'є ним Петра.

Той високий, головою стелі сягає, от піп і не поцілить ніяк у голову. Ну, що було потім, ви уявляєте. А от що сталося раніше? Виявилось, Петро помітив, що у попівському домі гуляють. Заскочив туди сам — «Руки вгору!» Чоловік 20 там за столом. Хтось підняв руки, а хтось стрибнув ззаду на Сластьонова. І мало не зарубали. З тих пір Петро ніколи більше сам не заходив у підозрілі місця.

Про перший бій з денікінцями докладно розповідати не буду. Скажу тільки, що ми перемогли. Дуже велику роль відіграли у цьому бою кулеметники й артилеристи.

Через кілька днів після цього бою ми дістали завдання вирушати в рейд у тил денікінців. У цьому рейді я одержав першу нагороду.

ПЕРША НАГОРОДА

Наша сотня мала зайняти станцію Кигичівка і підірвати ешелони, що находилися там. Ми знали, що там не повинно було бути великих ворожих сил. Та коли ми підходили до станції, зустріли кількох селян. Вони сказали, що у Кигичівці багато денікінців. Командир сотні Павлов вирішив послати розвідку. З півночі пішов взвод на чолі з Нікуліним. А я із взводом обходив станцію з півдня. Наказ — себе не виказувати, з'ясувати обстановку і чекати сигналу для атаки. Посадкою ми пробиралися до станції. І раптом нас помітили денікінські дозорці. Що робити? Зараз вони зчинять стрілянину і вся атака зірветься. А, хай буде, що буде. Зважуюся порушити наказ командира сотні. Ми пришпорили коней, наздогнали й перерубали дозорців і не зупиняючись — на станцію.

Заскочили. Бачимо — гріється великий самовар, кілька денікінців лаштувалися чаювати. Хлопці миттю обеззброїли їх. А я на коні — до коменданта. Збив його з ніг. Зіскочив з коня, зняв брезентове відро, насунув комендантові на голову, добре зав'язав на шії. Тепер не втече. А в цей час знялася стрілянина. Це рота охорони почала тікати, відстрілюючись. Та далеко втекти їм не вдалося. З півночі мчав з своїми козаками Нікулін.

Підірвавши ешелони й забравши документи, ми повернулися до своїх.

Після бою командир полку вручив мені іменного годинника. Це була перша моя нагорода.

ЧЕРВОНЦІ ВЧАТЬСЯ

Як я вже розповідав, у першому бою на Південному фронті ми перемогли завдяки кулеметникам та артилерії. Тоді ж стало зрозумілим, що ми ще недостатньо підготовлені до кінного та рукопашного бою з добре навченими козаками Денікіна. Треба було якомога швидше вчитися. Тепер використовували кожну можливість, щоб потренуватися у скачках, доланні перешкод, рубці лози.

Вчили нас старі козаки. Ми, молоді, ніколи не чекали наказу командирів — тренувалися самі. Ідемо напувати коней — не ми наємо тинів, ярів. День перепочинку — змагаємось, хто швидше й більше зрубає лозин.

Вчилися розпізнавати звукові сигнали сурмача.

Це навчання стало нам у пригоді під час рейдів у тилу денікінців. Але й там ми продовжували вчитися. Та вже вчилися військової хитрості у наших командирів і насамперед у В. М. Примакова.

„БИТИ СВОЇХ...”

У денікінській формі, на чолі з «денікінськими» офіцерами й генералами ми просувалися рейдом на Льгов. Розвідка повідомила, що у с. Костельцевому розташувався на відпочинок денікінський полк, добре озброєний, з гарматами й кулеметами.

Командування червонців вирішило атакувати денікінців, але пізніше, поки підійде ще один полк червоних козаків. Ми розташувалися у сусідньому селі. Я якраз чергував у штабі дивізії, командиром якої був «генерал» Примаков.

Під вечір прибігає зв'язковий і доповідає, що у село входить денікінський артилерійський дивізіон.

— Ніякої паніки, — наказує Примаков. — Командира дивізіону до мене.

Дисциплінований денікінський полковник за кілька хвилин з'явився з рапортом до «генерала».

Що в них була за розмова, я не знаю. Але полковник вискочив від Примакова червоний як рак.

Негайно дав команду своїм артилеристам займати вогневі позиції і спрямувати шквальний вогонь на Костельцеве.

А червонці готувалися до атаки. Як тільки кінчився артвогонь, ми вскочили у Костельцеве й добили рештки денікінців.

Артилеристів ми обеззброїли, гармати знищили, бо у рейді вони б нам лише заважали. Тут нам більш у пригоді ставали наші славні, відважні кулеметники.

КУЛЕМЕТНИКИ

Брати Котлярови, Олексій та Митрофан, були родом із Суджі, Олексій Богданов — з Ленінграда. Дружили хлопці між собою, як мовиться, водою не розіллеш.

І в бою виручали один одного не раз. Пам'ятаю бій під Перекопом, біля Турецького валу. Жорстокий бій.

Денікінці в котрий раз кидалися в атаку. Та вогонь кулеметів зупиняв їх. Раптом один кулемет замовк. Контузило Богданова. Знову атака. Ой, як потрібен зараз кулемет Богданова. І він заго-

Потапенко П. Р.—командир 2-го полку Червоного козацтва, проводить нараду командирів.

Шмідт Д. А.— активний учасник громадянської війни, колишній командир 2-ї Чернігівської дивізії Червоного козацтва. Командир танкової бригади. Комдив.

Котовський Г. І.— колишній командир 17-ї дивізії Червоного козацтва. Командир 2-го Кінного корпусу.

ворив. Це Олексій Котляров замінив свого друга. Та ось і Олексія тяжко поранено.

Денікінці вже близько. І враз залягли, почали тікати. Олексій, зібравши останні сили, впритул почав розстрілювати ворога.

Костя Попов прийшов до нас у серпні 1919 року під Черніговом. Непоказний на вигляд, маленький, худий, він здавався зовсім хлопчиськом, хоч було йому вже 17 років.

З першого ж дня попросився до кулеметників і з того часу ніколи не розлучався з кулеметом. Завжди він носив у кишенях повно зачастин, його кулемет працював, як годинник.

Особливо відзначився він під Перекопом, коли ворог висадив трьохтисячний десант і зайшов нам у тил. Костя своїм «льюїсом» просто косив ворогів, вдирався у саму гущавину бою, розстрілявши патрони, повз у тил і знову вертався у бій.

Багато юних героїв було з-поміж червоних козаків. Закінчуючи свої спогади, розповім ще про одного.

СУРМАЧ

Грудень 1918 року. Холод, мороз. Пристав до нас хлопчина років дванадцяти. Дали ми йому поїсти, обігріли.

Розпитуємо, хто він. Коля Пряхін.

Батьків немає. Дуже хоче воювати. Думали ми думали і зійшлися залишити хлопця в себе.

Якраз потрібно було розвідати сили німецького загону. Запрягли маленьку кобильчину, посадовили у санки Миколу. Поїхав він у село, де розташувалися німці.

Було це під вечір. Почав хлопець стукатися у кожен двір. «Пустіть переночувати»,— просить. «Заходь, дитинко, тільки у нас німці в хаті».

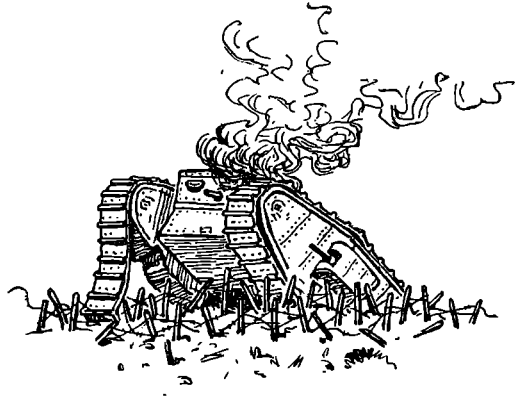
«А багато?» — «Десятеро, п'ятеро».

Ось так обійшов Миколка усе село. Підрахував усіх до єдиного німців, запам'ятав, де обоз стоїть, де кулемети, і повернувся до нас.

Пізніше Миколку призначили сурмачем. Їздив він на тій же маленькій конячині, його сурма піднімала нас в атаку, повідомляла про тривогу. А коли було потрібно, Микола знімав червоноармійську форму, переодягався у лахміття і знову йшов у розвідку.

ВІТОШКІН О. Д.,
ветеран Червоного козацтва,
генерал-майор.

Розділ II
НЕ БАЧИТИ
СВІТУ ВАМ...

У НАСТУПІ

Літо 1919 року. Землі ще болять рани, які на її тілі позалишали жорстокі бої. Із повітря ще не вивівся чад од вибухів снарядів, гранат, бомб. Матері сидять на лавочках під тинами, вглядаючи своїх синів із фронту. Діти, прокидаючись, щоранку питають:

— Мамо, а сьогодні наш тато прийде додому?

Мати одвернеться, висушить кулаком сльози і по хвилі втішить:

— Спи, дитино, наш тато обов'язково прийде.— І зайдеться щемом серце дружини, яка ось уже третій рік стелить дві великі подушки — чоловікові і собі — а спить на одній.

Літо. Спрага. Під ногами вояцькими земля навпіл розходиться. Її солоним потом зрошують, кров'ю поливають, а вона, волаючи, порятунку кличе. Земля стомилася. Вона рук просить. А по ній ідуть важкі чоботи, червики, обози чужинців, і, здається, їм кінця не буде.

Осмученими лягають спати вечори. З сльозами прокидаються ранки. Дні переходять, не підводячи голови. Республіка Рад у небезпеці. Територія молодої Росії зменшилася в декілька разів. Ворог не гамувався. Він вишукував останні сили і кидав їх у бій проти країни робітників і селян.

Смертельна небезпека чорною хмарою насувалася з півдня. На роз'ярих багнетах її ніс генерал Денікін. Третього липня цей новоявлений «рятівник російського престолу» віддає наказ наступати на Москву.

Нещодавно група військ під командуванням батька Махна приєдналася до Червоної Армії. Ця група була зведена в дивізію і стояла північно-західніше від Ростова-на-Дону. Вояки батька Махна уже в перших боях з Денікіним не витримали натиску

і повернули до своєї столиці — Гуляйполя. Для ворога тепер клялися вільні дороги наступу.

У широчезний коридор, що його утворили махновці і який сягав кількасот кілометрів на північ і північний захід, рушили корпуси і дивізії білогвардійців. Це були тільки-но сформовані частини і з'єднання, добре озброєні Антантою і дібраним командним складом. У лавах денікінської армії було «суцвіття» контрреволюціонерів — покидьків, що втекли на Дон від Радянської влади.

Батальйонами командували полковники, ротами — капітани, а в деяких полках третину рядових складали офіцери.

ПОЛК ЧЕРВОНИХ КОЗАКІВ

Небо сипало вогненною зливою. Слалися курні шляхи. Сіллю бралися гімнастюрки. У безсонні минали ночі. Назустріч армії Денікіна на Південний фронт невідкладно, квапно ішов полк червоних козаків із заходу України, де він здолав Петлюру. В складі полку — п'ять шабельних сотень і шоста — розвідувальна. Вогневу могутність полку підсилювала спеціальна кулеметна сотня. На бричках, які були запряжені чотирма кіньми, вона мала до 40 кулеметів. До полку входила і своя артилерійська батарея з чотирьох гармат тридцьюмового калібру.

Командував полком В. М. Примаков.

Невисокий на зріст, міцно складений, широкоплечий, голову тримав завше високо підняту, Примаков мав вигляд старше своїх років. Добрі, усміхнені, розумні очі викликали повагу до себе, а надзвичайна кмітливість і винахідливість, з якими він безпосередньо на полі бою переймав і блискавично опановував «науку перемагати» зробили ім'я Примакова грозою і страхом для ворогів.

Чудовим товаришем і помічником командира червоних козаків і незмінним начальником штабу був Семен Туровський.

Син заможних батьків Семен Абрамович закінчив Чернігівську гімназію. На його ідейно-політичне формування вплинула трагічна смерть старшого брата. Революціонер, організатор міжпартійної бойової дружини. В 1905 році його по-звірячому вбили чорносотенці.

Старша сестра Семена усю себе віддавала революційній діяльності. Туровську переслідували, сочили, створювали неймовірні умови для життя, і вона змушена була з України, яка того часу

була обікрадена і виснажена російським царатом, емігрувати до Женеви.

Гімназист Семен Туровський — член нелегального гуртка молоді і бере участь у збиранні коштів для більшовицької преси і в її розповсюдженні. А в 1911 році сімнадцятилітнім юнаком вступає до членів Чернігівської підпільної більшовицької організації.

У перші дні імперіалістичної війни 1914 року Туровського арештували за розповсюдження антивоєнних прокламацій. Тільки відсутність безпосередніх звинувачень врятувало Туровського від військового суду. Одначе молодого більшовика заслали в глухе село Вятської губернії.

Завше підтягнутий, до педантизму точний і вимогливий не лише до підлеглих, а перш за все і до самого себе, Туровський не міг зносити патякання, демагогічного балакунства, і дотепним переконливим словом умів присоромити, підказати. Туровський мав чималий авторитет у червоних козаків. Він робив усе можливе, аби донести до серця воїна правдиве слово про революцію, про нову Радянську владу.

Саме Примаков і Туровський вели червоних козаків на денікінський фронт.

Потяг зупинився на станції Барвінкове, яка розташувалася між станцією Лозовою і Слов'янськом. На роздуми не було і секунд. Вийшовши із вагонів, полк тут же розпочинає бій. Тут тримали оборону загони місцевої охорони, але тим дивізіям, що їх посилав Денікін, вони чинили слабенький опір. І від станції Барвінкове червоні козаки починають просуватися до Слов'янська.

У ці напружені дні полком командував Туровський, бо Примакова викликали до Харкова. Найменша необачність командира могла коштувати життя багатьом воякам. Ось тут Туровський і вимагав від будь-якого наказу точності, вірогідності і тверезості.

Полк не мав зв'язку з Слов'янськом. Але для того, щоб розвивати наступ, такий зв'язок був доконче необхідний. Єдина можливість — ризикувати і довідатися про обстановку в місті. Туровський невідкладно вживає заходи.

На паровозі разом з шістьма бійцями і кúлеметом «максим» Туровський їде у бік Слов'янська. Не встигли від'їхати од Барвінкового кілька кілометрів, як раптом у себе в тилу, північніше залізниці, помітили групу вершників. З їхньої поведінки було цілком зрозуміло, що це денікінська розвідка. Напевне, вона і порушила зв'язок з Слов'янськом. Денікінці побачили паровоз і на ньому червоних козаків. Білогвардійці тут же сипонули вогнем. Довело-

ся повертатися назад. Ворог мав значно більші сили і міг відрізати нам шлях до своїх.

Повертатися довелося під обстрілом білих. Проте щасливо дісталися до Барвінкового. Тут виявилось, що зв'язок з Харковом також перерваний — частини денікінців уже орудували північніше.

У такі хвилини потрібна надзвичайна рівновага людині, потрібний спокій, можливо, децю холодний і розсудливий, бо кожна хвилина лягає на терези долі власним життям. Нелюдський тягар і небезпека звалилися на плечі розвідувальної сотні. На щастя, командир сотні Пантелеймон Романович Потапенко був родом з цих країв.

У цьому чоловікові переймалося щось від мудрого козацького роду. Він мав надзвичайно гнучкий і швидкий розум. Хитрий і кмітливий, не знав страху в бою. Пантелеймон Романович був вимогливим до солдатів, одначе і дбав про них, як друг і батько. Здавалося, що він ніколи не стомлювався і міг днями й ночами не спати і добре почувати себе. І в його сотні порядок був відмінний. Потапенко мало розмовляв, проте його погляд чистих, відвертих очей іноді для червоного козака більше промовляв, аніж слова.

Дані, що приносила його сотня, завше були вичерпні, точні і своєчасні. Хіба що в донесеннях про трофейну зброю і про сідла господарний Потапенко, бувало, «грішив», залишаючи собі про запас кілька кулеметів і сідел, яких так бракувало й іншим.

Тут, під Барвінковим, Пантелеймон Романович і розвідники, які люб'язно називали його поза очі «наш батько», особливо виручили полк своєчасною, швидкою інформацією про складну обстановку, про те, що на полк червоних козаків суне лава частин денікінської армії.

І от настав час відступати і настали запеклі бої з ворогом, який перевершував живою силою у багато разів. А до цього полк Віталія Примакова тільки наступав, тільки ішов уперед, бо ніхто не міг встояти проти українського революційного козацтва.

МИ ВІДСТУПАЄМО З БОЯМИ

Полк не панікував. Кожен глибоко усвідомлював своє становище і сподівався на рішучі бої. Червоні козаки стояли на Лозовій, коли з Харкова повернувся Примаков. План виробили негайно, і Примаков повів нас на північний захід. Ворог не давав нам і вгору глянути. Ми стримували його навалу ар'єргардними

боями. Зв'язку з сусідами, що були ліворуч та праворуч, ми не мали, і лише стрілянина та короткі атаки в ар'єргарді «орієнтували нас в обстановці».

Ночі. Короткі. І, мов розпечені ковдри, облягали землю. І все-таки це були хвилини, що давали хоч якийсь відпочинок. Та не спав Примаков і Туровський. Вони годинами просиджували над картою, виробляючи план дій, і шукали виходу із неймовірно важкої обстановки. Наші дії ускладнювалися ще й тим, що з вищим командуванням ми не мали зв'язку аніякогісінького, а банди Махана, Ангела та інших, які орудували в нашому тилу, використовували будь-яку нагоду, щоб завдати нам удару в спину.

Однак і за отакого винятково ризикованого становища полк не квапився уникати боїв з ворогом. Ми утримували найменший клапоть землі і вели з білогвардійцями жорстокі бої. Був такий випадок. Ми підходили до Костянтинограда. Наші телефоністи підвели лінію до дроту, що був на стовпі, зв'язалися з містом і дізналися, що там частини білих під командою якогось полковника. Примаков підкликає його до телефону і пропонує негайно залишити місто, а якщо не послухає, то його розстріляють. Полковник здивувався, обурено вилаявся і пожбурив слухавку. Тоді Примаков наказав 1-й сотні і взводу артилерії наступати на Костянтиноград з півдня, а сам з рештою сотень пішов на місто з півночі.

Кіннотники білих, що мали до двох ескадронів, угледівши червоних козаків, розгорнувшись у лаву, понеслися їм назустріч. Перша сотня червонців, заманюючи денікінців у пастку, стала відходити. А коли ворог в азарті вилетів на узгірок, він опинився в 150—200 метрах від нашого взводу двох тридюймових гармат, котрим тоді командував я. Швидким вогнем тут же скошили кількох вершників білогвардійської лави. Ворожі кіннотники повернули назад, а наша сотня рушила в контратаку. З чотирма сотнями Примаков ударив з півночі. А тут наш оркестр, мало не потрапивши під денікінські клинки, ушкварив музику. Винахідливість і дотепність червоних козаків дозволила взяти місто без великих втрат.

КРИВАВІ СЛІДИ БІЛИХ

Земля! Вона прагла дощу і рук. Приходили дні, та вони приносили на розпечених багнетах кров і сльози. І плакали ночі над закатованими дітьми, над згвалтованими дівчатами, над ошуканими долями.

Білогвардійський полк кіннотників-осетинів на чолі з командиром утік кудись на північ. Ми зайшли в населений пункт, який до цього був під денікінцями. Одну лише добу.

Лише добу! А якого лиха вони встигли завдати людям тільки за добу. Куди не поглянеш, всюди від курей і гусей пір'я. У повітках і коморах — долі розсипане збіжжя. По хатах поламані скрині, де зберігався посаг наречених. З чим можна було порівняти знуцання денікінських зайд над вродою і цнотою українських дівчат?

Серце обливалося кров'ю, голова паморочилася від нелюдського варварства і жаху, коли ходив оселями і бачив, як кривавий чобіт топтав світлі дівочі сподівання, гарні очі, жіночі долі.

У край наш горе несли чужинці.

Близько двох тижнів, відбиваючи піхотні денікінські частини, ми вимотували і виснажували їх, і лише тоді, коли підійшли наші основні сили, ми стали відходити повільно, з важкими боями. Особливо у пам'ятку бій під Полтавою, поблизу села Карлівки, де протягом двох днів ми в пішому і кінному строї стримували піхоту противника.

Я з своїм помічником Синявіним чергували на спостережному пункті, на вітряку. Стояли ми там від світання до світання, і доводилося вести запеклі бої з ворогом, що сунув на нас колонами. За час мого чергування особливо відзначилися артилеристи, коли вони другим пристрілочним пострілом накрили батарею білих, що зупинилася на позиції, і за кілька хвилин змішали з землею гармати і обслугу.

То мстився край тим, хто приходив у його оселі з багнетом і злим серцем та чорними думками.

ПОПОВНЕННЯ

Тривали бої. Нерівні. Вони щодня вибирали із наших лав дужих, вродливих парубків, які мали стати, — і день той уже недалеко був, — батьками, господарями власної долі і своєї землі. А поки що ворожа пуга нахабно реготала над нашими селами і пляхами і зухвало погрожувала знищити тих, хто йшов у бій за правду, за споконвічно жадану волю, за революцію.

Ми відступали. Та полк не рідів, не зменшувався, а густішав, збільшувався і мужнів синами, яких щодня дарувала Червоному козацтву натомлена, горда і незламна Україна. Де б ми не

зупинялися почувати, до нас приходили робітники, хлопці з сіл і переважно молодь.

До нас приходили добровольці. Наші комуністи і командири використовували всі можливості у походах, під час відпочинку, аби розповісти бійцям про нову Радянську владу, про завдання Червоної Армії. З кожним добровольцем, якого приймали до нашого полку, добре знайомилися з ним. Вів бесіду з ними і Віталій Примаков або військком полку Федір Спаський.

В українських бідняків, з яких ми найбільше поповнювали свої лави, люттю нуртувала кров проти поміщицької сваволі, яка ще недавно панувала на Україні. Графи Потоцькі, Сангущки, Бронницька, князі Контакузен, купець 1-ї гільдії Фальцфейн, — власник заповідника Асканія-Нова і тисяч інших десятин землі — збиткувалися над середняками і незаможними. Ненависть до царату, до оплоту його престолу — дворянства і поміщика, до підступного російського шовінізму — ось що керувало свідомістю кожного із тих, хто ішов до лав нашого полку.

Ми розповідали новоприбулим про порядки в Червоному козацтві, про традиції, що вже народжувалися. На зразок: «Червонці і вмирають, але не здаються», бо з такою клятвою загинув командир сотні Ромазан. Цей випадок стався у квітні 1919 року під Ізяславом, коли Ромазан, оточений ворогом, поранений, стікаючи кров'ю, підступив до себе найманців і випустив у них шість куль із «нагана» і з клятвою: «Червонці не здаються, а, вмираючи, вбивають», сьому кулю випустив собі в скроню. Свідок цього випадку — петлюрівський офіцер, що під захистом білого прапора передав труп нашим частинам і розповів про подвиг Ромазана.

Розповідали ми новачкам про бої, що їх здобували червоні козаки, наголошували на пролетарський інтернаціоналізм у Червоному козацтві, де, наприклад, у третій сотні 1-й взвод складався з німців, 2-й взвод — із угорців, а до третього взводу входили австрійці, чехи, словаки та воїни інших національностей. Командував сотнею угорець Маркутан. Він — унтер-офіцер австро-угорської армії — не захотів воювати за імператора Франца-Йосифа і в першому ж бою здався і прийшов до Віталія Примакова. Їхня зустріч відбулася в нейтральній зоні на Чернігівщині. Маркутан виявився чудовим пропагандистом, і не один десяток вояків із частин німецьких окупантів перейшов під прапори Червоного козацтва.

У четвертій сотні був взвод курдів. Вони так і прийшли до нас усім взводом, заявивши, що всі вони незаможні і хочуть захищати владу робітників та бідняків. У полку курдів дуже панували за хоробрість у бою і за виняткову любов до коней.

Окрім В. М. Примакова та С. А. Туровського, ми не вельми глибоко розумілися в політиці, ось чому гасла партії більшовиків були для нас хлібом насущним. Були ми зобов'язані і дружині Примакова — Оксані Коцюбинській, дочці великого українського письменника М. Коцюбинського. Працюючи у політвідділах вищих наших штабів, вона до дня своєї смерті використовувала найменшу нагоду, аби надіслати нам газети і політичні книги. А на станції Миропілля нашій радості не було меж. Коцюбинська привезла туди стільки літератури, що ледве на підводі вмістилася.

Оксана Михайлівна була людина надзвичайної тактовності, доброти, ввічливості. Мала тонкий, проникливий розум. Уміла розуміти людей і пізнавати їхні душі. Вона всю себе віддавала боротьбі за волю народу, за революцію.

Часто, приймаючи добровольця, його попереджували: «У сотні дадуть тобі лише гвинтівку з патронами і, можливо, шапку чи спис, а ось коня з сідлом добудеш у бою сам, у нас запасних немає».

Добуде в такий спосіб доброволець коня з сідлом чи зброю, придивиться до нього командир взводу чи сотні, тоді присилають його до штабу полку за посвідченням. У посвідченні писалося, що його власник має право носити «...будь-яку зброю, котрою зобов'язаний боротися за Радянську владу...» Тільки по цьому новачок ставав червоним козаком.

Завдяки поповненню червонокозачий полк до приходу на Чернігівщину значно зріс, і з нього склали кавалерійську бригаду. Крайого командира сотні — П. П. Григор'єва — призначили командиром 1-го полку, а командира розвідки П. Р. Потапенка — командиром 2-го полку.

Трішки про Григор'єва. Петро Петрович в минулому робітник. Прийшов він до нашого полку з Москви. Імперіалістичну війну Григор'єв закінчив у драгунських частинах царської армії унтер-офіцером. Повернувшись з фронту, Петро Петрович працював у Московському ЧК. Та невдовзі Григор'єва знову мобілізують до армії. В. М. Примаков без роздумів доручив йому сотню, хоч інших він призначав після тривалих випробувань. І ось Петро Петрович — командир полку.

На вузловій станції Крути червоні козаки зв'язалися з командуванням армії. Тут ми дістали наказ затримати просування ворога на північ і захід, щоб дати можливість військам, які відступають із Києва, відійти до Чернігова. Ми всі тяжко переживали втрату столиці України.

ЗАХИСТ ЧЕРНІГОВА

Командування 12-ї армії доручило червоним козакам разом з деякими боєздатними частинами збирати розпорошені частини, які відступали, і невеликими групами посилати до Чернігова. На мосту, через Десну, спеціально для цієї мети виставили заставу. З-поміж відступаючих до нас підійшла повнокровна артилерійська батарея тридцятипольових гармат. Відступаючи, вона втратила в боях свою піхоту, однак сама зберегла і особовий склад артилеристів, і боєздатність, і озброєння. Примаков запросив до себе командира батареї і запропонував діяти з червоними козаками. Командир батареї погодився. Виявляється, що цим командиром був мій товариш Сергій Леонідович Лозовський, з яким ми разом навчалися з квітня 1918 року на 1-х Московських артилерійських курсах у Лефортові. Там Радянська влада вперше почала кувати свої кадри червоних командирів. Мене і Сергія, 18-літніми парубками (а ми вже нюхали барикадний порох) послали на ці курси вивчати мудрість артилерійської науки. У липні 1918 року ми разом воювали проти лівих есерів у Москві, а потому в складі курсантської батареї Особливого призначення у серпні цього ж року нас кинули на Північно-Двінський напрямок Північного фронту назустріч окупаційним арміям американців та англійців.

Розлучившись з Сергієм після Північного фронту, ми опинилися знову разом у Червоному козацтві. З-поміж блукаючих частин, що втратили боєздатність, опинилася і невелика кавалерійська група під командуванням Гребінки. З дозволу командування В. М. Примаков прийняв до своєї молоді бригади і цих кіннотників, розпорошивши їх по сотнях і взводах червонців.

12-а армія вже перейшла на правий берег Десни, а бригада червоних козаків вела бій з ворогом у районі Ніжин — Вересоч.

Кілька днів по тому на допомогу червоним козакам надійшли з Чернігова свіжі частини піхоти, передній край зміцнів, і червонці дістали заслужений відпочинок.

Ще в нейтральній зоні, у місті Почепі і в хуторі Михайлівському, що входив тоді до Чернігівської губернії, в 1918 році до полку В. М. Примакова прийшло багато земляків із міст і сіл Чернігівщини.

У полку служив з середини 1919 року відмінний кіннотник і чудовий товариш Володя Примаков. Він двома роками молодше свого брата. Володя пройшов рядовим козаком 1-ї сотні всю війну і зараз був у штабі, вивчав штабну службу. У 1920 році, уже буду-

чи командиром 1-го полку, довів службою, що був і відмінним учнем старших командирів.

Перед загрозою нашествия білогвардійців Український уряд призначив до нас військкомом бригади Євгена Івановича Петровського з посади голови Чернігівського ревкому.

Євген Іванович полонив усіх своєю залізною витримкою. Його ніхто і ніщо не могло вивести із рівноваги. Ми просто дивувалися, що наш військком у такий гарячий час навіть чорта не згадував. А мова його була спокійна, змістовна і логічна, завше залишала помітний слід у свідомості червоних козаків.

Євген Іванович вельми швидко оговтався у новій для себе обстановці, тому що в керівництві бригадою зустрів своїх земляків, які допомогли йому опанувати і подолати труднощі. Форми політроботи в той час були прості, збори і засідання проводили дуже рідко. Бесіди, розповіді, інформації, особистий приклад був основною формою впливу на свідомість бійців. Чудовий м'який характер Петровського допоміг йому швидко завоювати авторитет межи червоних козаків, а його відвага в бою спонукала командирів прислухатися до його бойових зауважень.

Прийшов до нас Федір Пилипенко. В минулому підводник-радіст. Це була людина надзвичайної сили. Крем'язень. Гарний. Йому б артистом бути, в театрі виступати, а доля його знову одягла у військову форму і повела фронтовими стежками, стрічаючи градом куль, снарядів і свистом шабель над головою.

Федір виконував у бригаді обов'язки начальника зв'язку. А під час відпочинку і в поході був найкращим заспівувачем українських пісень, а «заповіт» Великого Кобзаря в походах підспівували усі сотні.

У наступні роки із Чернігівщини, з цього дивної краси зеленого краю Сіверщини, все йшли і йшли добровольці, дужі, молоді, вродливі хлопці до частин Червоного козацтва.

Тривали бої. Мужніли полки Червоного козацтва. Зростала армія своєю кількістю. І молодій Червоній Армії доконче були потрібні високоосвічені командири. Український Радянський уряд, що перебував тоді часу в Чернігові, посилав В. М. Примакова на навчання до Москви на курси удосконалення вищого начскладу при Військовій академії.

Цілком природно, що Віталію Марковичу вчитися було треба. До речі, він і сам прагнув до опанування військового мистецтва, бо командувати бригадою було вельми трудно. І треба зважити, що Примаков на той день мав за плечима всього-на-всього 21 рік, а знань — незакінчена гімназія та заслання на Сибір. Зрозуміло,

що цих знань керувати бригадою виявилось малувато. Та і в штабі знавців військової справи також було обмаль.

Заступником Туровського по оперативній частині Примаков невдовзі призначив мене. Мав я тоді лиш 19 літ, а освіту — тримісячні артилерійські курси в Москві і тримісячний досвід війни з англійцями, американцями та російськими білогвардійцями на Північно-Двінському напрямку Північного фронту як комзводу та військкома батареї Особливого призначення.

Отких же років і з такими військовими знаннями були й інші співробітники і командири штабу молоді бригади. Всім нам було необхідно вчитися.

Становище на фронтах Червоної Армії на цей час було надзвичайно важким. Вороги революції все тугіше затягували кільце довкола молоді Радянської республіки. Кіннота денікінської армії корпусами генералів Шкуро та Мамонтова прорвалася до Воронежа, а піхотна гвардія — Добровольчий корпус генерала Кутепова офіцерськими дивізіями — Корніловською, Дроздовською, Марковською і Алексєєвською — вийшли північніше Курська і стали загрожувати Москві. Майже не зустрічаючи серйозного опору, вони йшли на північ, тримаючи курс на Орел — Тулу — Москву. Це був серпень 1919 року.

НА ГОЛОВНОМУ НАПРЯМКУ

Пражить сонце. Димлять пляхи курою. Осипаються жита на полях. Лузаються квасолі на городах. Важкі думи селян спливають турботою в осмутілу землю. Перев'язали горло пісні, сміх загнали у закутки, тільки осмута бродить по землі та ненависть і помста волає і рветься у бій відплатити ворогові за глум і знущання.

Уже переходив жовтень Україною. Ворог захопив Україну, взяв Орел, сунувся до Тули, яка постачала нашу армію гвинтівками, кулеметами, патронами. Становище Радянської країни стало скрутним. Партія звернулася до народу дати відсіч ворогові. Рада Праці й Оборони під головуванням В. І. Леніна вживає рішучі заходи по ліквідації смертельної небезпеки, що насувалася з півдня.

Назустріч кінноті генералів Мамонтова і Шкуро посилають кінний корпус під командуванням Будьонного і Ворошилова, який невдовзі розгортається у 1-у Кінну армію.

Проти денікінської гвардії — офіцерського корпусу Кутепова — під Орел зосереджується Ударна група військ — останній резерв

Червоної Армії. До неї входили Латиська стрілецька дивізія під командуванням Мартусевича (невдовзі його замінив Кальнинь) і Пластунська бригада Павлова.

Із Москви з навчання відкликається Примаков. І з фронту 12-ї армії із району Чернігова до складу Ударної групи перекидається бригада червоних козаків.

Командувачем 14-ї армії, що діяла на Орловсько-Курському напрямку, призначається молодий, але який встиг уже виявити свої блискучі якості полководця І. П. Уборевич, членом Військової ради — Серго Орджонікідзе.

ПЕРША ЗУСТРІЧ З ВОРОГОМ

Латиська дивізія зайняла рубіж північно-західніше міста Кром, кілометрів 40 південно-західніше Орла, а наша бригада стала праворуч виступом уперед. Ми приготувалися до бою: виставили охорону, послали розвідку. А через наші військові порядки почали переходити червоноармійці 9-ї стрілецької дивізії, що відступали. Дехто з них навіть не мали гвинтівок. Виснажені морально і фізично важкими боями з офіцерськими дивізіями, вони ледве йшли. Ми їх не затримували, пропускали в тил.

У цей час Орел захопили авангардні частини білих, за якими рухалися уподовж залізниці Курськ — Орел і по шосе Курськ — Фатеж — Орел головні сили Добровольчої армії. Корпус Кутепова уже підходив до Кромів.

Розвідка доповіла, що на розташування 1-го полку в селі Меліховому насувається колона піхоти ворога, яка має лише охорону і невелику розвідку поперед себе, до якої не більше двох кілометрів.

Примаков наказав першому полку з усіма кулеметами залятти по одному боці шляху та на узліссі, пропустити розвідку, а як тільки голова колони вступить до села, ударити по ворогові, а потім на конях переслідувати противника. 2-й полк Віталій Маркович послав в обхід з півдня, про всякий випадок, якщо 1-й полк не зможе сам знищити колону.

Однак 1-й полк червоних козаків свій перший бій на новому напрямку розіграв мов по нотах. Лише невеликий обоз, що плівся за колоною, спробував утекти, проте його швидко полонили.

Захоплені офіцери вельми здивувалися появі нашої кінноти. Їхнє командування уже давно напросторікувало, що в більшовиків

немає резервів і про те, що москвичі готуються їх зустріти з червоним дзвоном.

Вдалий виграти першого бою на самому відповідальному напрямку підніс наш бойовий дух і зміцнив віру в свої сили. Командирам і політпрацівникам на чолі з Євгеном Петровським і всім більшовикам дав до рук чудову зброю для підготовки червоних козаків до майбутніх важких боїв з гвардією Денікіна. Кожний червоний козак мав усвідомити, що виявлення особливого довір'я бригаді з боку Радянського уряду і керівництва Червоної Армії і, звичайно, В. І. Леніна, повинні виправдати. Адже за нами резервів немає. А відтак — умерти, але змогти ворога і не пропустити білогвардійців на Москву. Примаков особисто сам проводив бесіди з групами червонців, хвалив за виграний бій, але попереджував, що головні і уперті бої ще попереду.

ВАЖКІ БОЇ

Наступного дня ліворуч від нас на позиціях Латиської дивізії стрілянина з гвинтівок та кулеметів перейшла в суцільний шквал. Надійшли головні сили ворога. Наша група з усією своєю могуттю вдарила по флангу офіцерських дивізій. Білогвардійці зазнали великих втрат і вперше після Ростова-на-Дону подалися назад. Проте і до наших полків багато не повернулося з бою.

Деякі частини латишів, що прийняли на себе основний удар, втратили до половини особового складу і стали повільно відходити на північ, на суміжний рубіж. Флангові удари зупинили денікінців. Нашу бригаду перевели у тил Латиської дивізії про всяк випадок необхідності зупинити ворога, якщо він надумає прорватися. Тут ми дістали донесення про те, що правий фланг Латиської дивізії облягли великі сили денікінців. Там, де ми були вчора, сьогодні уже прийшли білі і простують на північ.

Нам наказано атакувати і відкинути групу ворога, що обходить. Пізніше з'ясувалося, що це був полк дроздовської дивізії.

Першим ринувся в атаку 1-й полк червоних козаків, що ним командував Григор'єв. 2-й полк Примаков підвів також сюди, передбачаючи, що 1-й полк, ударивши по флангу ворога, розладнає його лави і тоді 2-й полк своєю атакою розвине успіх 1-го полку.

Хлебнівський — черво-
нець-артилерист.

Лазарєв А. — червонець-ар-
тилерист...

Червоний прапор 1-ї Запорізької дивізії Червоного козацтва.

Проте коли під час розгрому Самурського полку використали елемент несподіваності, то на цей раз противник був попереджений про рух нашої кінноти і зустрів кавалерійську атаку організованим вогнем з усіх засобів, які тільки мав.

Із-за населеного пункту Примаков не бачив, що скоїлося в 1-му полку, але тут він угледів, що з'явилися розгублені кіннотники. Віталій Маркович тут же наказав своїй артилерії розпочати вогонь, аби придушити білих, а всіх ординарців та ад'ютантів послав зупинити 1-й полк. Щоб угамувати червоних козаків, Григор'єву наказав провести полк повз нього церемоніальним маршем.

ЦЕРЕМОНІАЛЬНИЙ МАРШ У БОЮ

Стогнала земля. Горіли оселі. Злітаючи дибки, коні рвали поводи. Навпіл розходилися розпечені стволи гвинтівок і кулеметів. Навічно провалювалися дні і ночі у безсмертя. Падали убиті воїни. Їх усе життя чекатимуть матері, і дружини, і осиротілі діти.

Точилися жорстокі бої за правду і волю. А щоб дати лад у бою, треба було мати неабияке обдарування полководця. І лише надзвичайна рівновага, холоднокривність Примакова допомогли угамувати нерви червоних козаків і особливо 1-го полку, де була його вся стара гвардія з часів війни з німцями.

Для них авторитет Віталія Марковича — понад усе. Коли я під'їздив до Примакова, він уже стояв на невисокому узгір'ю на півночі села біля дороги, в зоні артилерійського обстрілу противника. Одначе нікому з нас, ад'ютантів, він не дозволив наближатися до нього, аби не привернути увагу артилерійських спостерігачів ворога, і знову підтвердив наказ 1-му полку церемоніальним маршем пройти повз нього.

Григор'єв, ледве-ледве зібравши першу сотню, улюбленицю Примакова, повів по дорозі до нього. Інші сотні, приходячи до тям і побачивши свого командира бригади на пагорбі межі артилерійських вибухів, почали підтягуватися до 1-ї сотні.

Ми, ад'ютанти і ординарці, поодинці стояли в 100—200 метрах від висоти і спостерігали, як Григор'єв спокійно вів свій полк. Порівнявшись з Примаковим, він відсалютував йому шаблею. Подібно чинили командири й інших сотень та взводів, а Примаков,

приклавши руку до головного убору, пропускав повз себе зладнані лави червоних козаків, які щойно відступали.

Артилерія білих продовжувала хаотично стріляти по майдану. Певне, вогонь нашої артилерії засліпив спостерігачів противника, і вони не бачили тої цілі, яка була для них на півночі села. Одначе блукаючий снаряд міг влучити у колону, і Примаков наказав 2-у сотню пропустити повз нього риссю, а 3-ю і 4-у — галопом. Голова колони 1-го полку уже входила в цей час у балку.

Пропустивши усі сотні, Примаков поспішив до командирів полків, аби розібратися, що скоїлося. І лише тепер Віталій Маркович зрозумів причину невдалої атаки 1-го полку. Справа в тому, що легкий успіх під час розгрому Самурського полку спаморочив голови нашим командирам, і вони, не знаючи броду, полізли в воду і наразилися на гарно організовану піхоту, яка своїм шаленим вогнем відкинула червоних козаків.

До настання сутінків ми не могли організувати кінним строем відчутного удару по добре укріплених позиціях ворога. Кожного разу добре підготовлений залповий вогонь змушував нас припиняти атаку, і ми зазнавали чималих втрат. З таким стійким ворогом ми ще не зустрічалися.

Нічна розвідка нічого нового не сповістила, а коли на світанку стали шукати ворога, його уже не було. Він пішов на північ, відірвавшись од наших застав.

СТРУТЕНЬ

Наступні бої перемішали усі карти денікінського командування, і 20 жовтня внаслідок спільного удару двох латиських бригад і молодого естонської дивізії білі відступили із Орла. Центром двох великих угруповань — наших і білогвардійських — став район міста Кромі.

Вийшов, як ми тоді казали, струтень.

В Орлі частини Червоної Армії, на південній окраїні міста передові загони Добровольчої армії, а десь тут же поруч, частини естонської дивізії, яка не закінчила своє формування, і дрібні підрозділи пошарпаної 9-ї стрілецької дивізії. Далі на південь до Кромів знову білогвардійці — вони уже повернули фронтом на захід проти латиської дивізії, а з заходу на латисів усією масою тиснуть сили контрреволюції і лише десь на півночі, біля залізниці, б'ється Пластунська бригада Павлова, але допомогти ударній силі не маємо змоги.

Бригада червоних козаків орудує межі флангів латиських стрільців, знищуючи клинками групи білих, які прориваються. Кавполк латдивізії безперервно охороняє лівий фланг своєї дивізії.

Командир латдивізії Кальнинь і Примаков майже не розлучалися, так важливим був взаємозв'язок. Бій в оточенні — важкий бій. Становище складне. Кілька днів триває битва під Кромами. Ми зазнавали відчутних втрат. У латдивізії вони сягали до сорока відсотків, а в нас полягло 400 козаків. Начдив Латиської дивізії просив у армії підкріплення, та резервів не було. На допомогу чекати ні від кого.

УХВАЛА

У цей напружений момент у розташування Ударної групи 30 жовтня 1919 року приїздить командарм Уборевич і член Реввійськради армії Орджонікідзе. Вони прибули до нас, аби разом шукати вихід із складного становища.

І вихід знайшли. Кінноті необхідно іти в рейд.

Орджонікідзе, приїхавши, відразу пішов по селу, щоб порозмовляти з козаками. У нього були і старі знайомі, з якими він зустрічався після нашого першого бою під Меліховом. Для Серго не досить політдонесень. Він хотів сам особисто довідатися про становище в бригадах, а повернувшись до штабу, вдоволений, з піднесеним настроєм, своїми враженнями від бригади поділився з Уборевичем.

І ось керівники 14-ї армії збирають нараду старших командирів. Командарм Уборевич зробив коротку доповідь про становище на фронті, а під кінець повідомив, що в армії резервів немає, а ворога треба розбити і розбити тими силами, що залишилися. Виконати таке завдання можна лише тоді, коли прийняти сміливу думку Примакова — рупити кіннотою в рейд, дезорганізувати штаби і тили білих дивізій, розрушити комунікації і знищити резерви, які надходять.

Пропозиція про рейд прийнята.

Одної червонокозачої бригади для рейду в тил Добровольчої армії явно не вистачало, і наказом командарма 14-ї у підлеглість Примакову передавався латиський кавалерійський полк, що мав 400 шабель, і Кубанська кавбригада Карачаєва, у складі якої було 300 шабель. Але кубанців ще треба було найти, бо вони десь

західніше нашого району, а потім змусити здатися на наказ командарма. Вони уже давно бродять десь на південь від нас, та налагодити зв'язок з 14-ю армією не хочуть.

На пошуки і передачу наказу командарма відбув військомком бригади — Євген Петровський. Він найшов кубанців і загітував їх стати поруч з червоними козаками. Стати вони стали, а от піти у підлеглі навіть до Примакова не захотіли. Та важливо було привести їх до Віталія Марковича, а там можна було приручити і самих кубанців до наших законів і нашої дисципліни.

Обставини не дозволяли витратити зайвого часу на умовляння та агітацію, тому Примаков, вишикувавши кубанців в оточенні червоних козаків, одразу сказав, що перед групою стоїть важливе і складне завдання і той, хто не хоче воювати за Радянську владу, нехай сьогодні ж здає зброю та коня і йде на всі чотири боки, а в разі піде з нами в рейд і виявить свою недисциплінованість або боягузтво, то нехай не сподівається на милість ні від командира, ні від трибуналу.

Дехто з кубанців не витримав і вночі втік.

Так, обставини справді складні. Ворог під Кромами — офіцерські частини, які добре знали, що ніяка кіннота не страшна добре навченій і гаразд озброєній піхоті особливо, яка вишикувана в каре.

Віталій Маркович у полках червоних козаків був певен. А як бути з латишами? Багато хто з них не вмів розмовляти по-нашому, і це буде виказувати групу, яку надумали видавати в рейді за поповнення для генерала Шкуро.

У червонців вигляд скидався до шкуровців, багато мали бурки, що роздобули в боях, а Уборевич надіслав із Брянська декілька мішків погонів царської армії. Папахи, щоправда, не козачі, а більше схожі до тих, що носили українські парубки, але все-таки папахи, не всякий у них розбирається, а сідла у нас також були козачі і списи дерев'яні. Чому й не шкуровці, та ще і в погонах?

Надумали латиський полк тримати в кулаці, в резерві начдива, ні в які розвідки, застави і дозори не посилати, — а з кубанців у рейді ока не спускати. Петровському довелося під час рейду бути межі кубанців, аніж з-поміж червоних козаків.

І так пропозиції Примакова прийняті. Розпочинався рейд. Семен Туровський разом з своїм штабом виробляв план проведення операції. Треба було передбачити все до деталей — в тилу ворога доповнення чи зміни важко внести.

Нарада у Віталія Марковича. Треба відшліфувати взаємозв'язок під час прориву фронту противника для вводу кінноти, треба передбачити і зустріч бійців Латиської дивізії і кінної групи Примакова після рейду, треба, щоб вони не постріляли один одного, бо кіннотники будуть у погонах.

Тривала підготовка у полках. Дехто з бійців та командирів неправильно пришили погони, їх відпорювали і пришивали ще раз. Старші навчали молодих, як годиться відповідати «їхньому благородію». Все непотрібне відсилати в тил.

До Примакова прибув начальник постачання:

— У рейд видані, товаришу комбриг, останні патрони, а штаб армії не дає нічого, каже — на армійських складах порожньо.

Комбриг кинувся до телефону, попросив до апарата командарма. А невдовзі наказав мені збиратися до Брянська, де я мав одержати дві тисячі японських гвинтівок, патрони.

Хуртовина прийшла на допомогу червонцям. Сурмачі не сурмили перед походом. Тільки чути було: «Марш! Марш!» Сіра маса людей сколихнулася і рушила на південь. Я дивився з заздрістю вслід товаришам, а потім повернув на північ. Зі мною рушив широколечий, надзвичайної будови чоловік. Це був Іван Стовповий, в минулому харківський борець-професіонал, і ще шість червонців з кулеметом «лькюїс».

У Корачеві в коменданта уже було розпорядження 14-ї армії: ми одержали паровозик і вагон четвертого класу. Під хриплі гудки паровоза я розмірковував: «До кого ж там звертатися? До постачальників чи до самого командарма. Піду до Уборевича, що буде».

І ось я переступаю поріг досить скромного кабінету командарма.

— Товаришу командувач, — мовлю, — дозвольте звернутися у справах Червоного козацтва.

Уборевич одірвався від карти. Стрельнув на мене двома скельцями пенсне.

З вигляду командувача я перейняв, що він дуже втомлений. Але спокійно, у якійсь задумі:

— За гвинтівками? Медяньський! Секретар північного трибуналу. Радий вас бачити тут. Ну як, удачно вийшли ваші в рейд?

— По-моєму, вдало. Хуртовина допомогла.

— Добре... добре, — щось подумавши, — ну, а як, по-вашому, витримують?

— Сподіваюся, що так. І народ же у нас загартований, до рейду не звикати...

— Будь ласка, розповісте мені коротко про ваших командирів. Я їх ще не так добре знаю.

Поки ми розмовляли, принесли документи на одержання зброї.

— Дякую, — по-товариському сказав командарм. — Дуже дякую, а тепер, будь ласка, ідьте. І обов'язково наздоженіть Віталія Марковича. — Поклавши мені руки на плече: — Побачите, вітайте його від мене.

На південь від Кромів ми наздогнали обоз Латиської дивізії і довідалися, що кінна група просунулася далеко на південь. А вранці я наздогнав вершників і доповів Примакову, що завдання виконав і про розмову з командармом.

Цього разу штаб розташувався не у попа, як було завжди, а в школі.

Про перейменування кінної групи у 8-у кавалерійську Червоного козацтва дивізію уже надійшов наказ.

Після відпочинку іду до загальної кімнати штабу дивізії. У всіх піднесений настрій. Не чекаючи моїх запитань, товариші навперебій розповідають, як відбувався рейд на Понирі — Фатєж.

РЕЙД НА ПОНІРИ—ФАТЕЖ

У рейд увійшли непомітно, тихо, без жодного пострілу. Допомогла хуртовина. Вона шаленіла години зо дві і, перемітаючи шляхи та дороги денікінцям, сліпила їм очі. Сніговий тривав. Наші полки встигли вийти на оперативний простір.

А далі все за планом. Перший і другий полки під командуванням Григор'єва, з яким для зміцнення керівництва про всякий випадок, якщо обставини зазнають змін, пішов і начальник штабу групи Туровський, рушили на станцію Понирі. Тут основа усієї операції. До Понирів близько 80 верст — це майже два нормальні переходи, але цього разу відстань треба було здолати, не зупиняючи маршу.

Попереду розвідка, по боках розвідка і дезори.. Усі в білогвардійських погонах. Ідуть без найменшого гомону, хвацько вітаючи білогвардійських офіцерів та команди, що зустрічалися. «Ми йдемо на допомогу генералу Шкуро, він десь тут, на півночі», — казали червонці білогвардійцям, не чекаючи їхніх запитань.

Понирі ще далеко. Щоб дати відпочити коням, їх треба вести за повід. Зупинятися на привал не можна — попереду ще багато верст. І так: то верхи, то пішки, то риссю, то ступію полки наближаються до мети.

Коні стомилися. Їх вели за повід. А на станції Понирі непередбачений сюрприз: бронепоезд білих.

Уперед вихоплюється батарея і розпочинає вогонь по станції і бронепоезду. Команда бронепоезда не розгубилася і відповіла по нас своєю артилерією. Проте вогонь наших чотирьох гармат виявився влучнішим. Білі не витримали і дали драла на Курськ.

Зайшли на станцію. Маршову роту, конвойні команди і комендантську охорону знищили блискавично. Підричники під командою Меця зруйнували стрілки залізниці, порвали дроти зв'язку. Пошкодили колію. Тили білої армії від штабу корпусу Кутепова відірвані.

У цей же час Латиський кавполк спустився південніше станції і зайняв станцію Ольховатка, а один ескадрон полонив коменданта станції. 3-й Кубанський полк захопив місто Фатеж. Там на нього ніхто не сподівався. Гамір, вигуки, стрілянина, вершники, що скакали по місту, оголивши клинки, зчинили таку паніку, що офіцерська рота і караульна команда, які відпочивали, не змогли чинити найменшого опору.

Місто взяте. Зв'язок пошкоджений, білі знищені і кубанський полк іде до Ольховатки на з'єднання з дивізією.

За другу половину дня 4 листопада кінна група Примакова захопила і зруйнувала три важливі білогвардійські опорні пункти: станцію Понирі, місто Фатеж, станцію Вози. Група Примакова за 37 годин пройшла 120 верст — 4 нормальних переходи. Якщо про бійців можна було сказати, що вони стомилися, то коні взагалі падали з ніг від утоми і голоду.

На світанку 5 листопада розвідники на конях, які трішки відпочили, подалися на північ шукати ворога. В другій половині дня стали надходити донесення, що ворог відступає. Важке завдання випало на долю латиських вершників, які спішилися і залягли на городах села Сабурівки, — цілий корніловський офіцерський полк сунув на них лавами. Не втримати латішам ворога, що мав у 3—4 рази більшу силу. І Примаков посилав 2-й полк Потапенка на підмогу. А дві наші гармати уже квапляться назустріч Криш'яну до Сабурівки. Обрушились вогнем. Корніловці від картечі позадкували назад, а в цей час 16 бричок 2-го полку з кулеметами «максим» вирвалися наперед латиських вершників і буквально залили вогнем ворожі лави. Корніловці не утрималися, і 1-й полк офіцерської дивізії білих наші знищили.

У цей же час близько 7—10 км. на північний захід від Сабурівки 1-й і 3-й полки біля села Тягина добивали роти білогвардійців.

Тут, біля Тягина, і відбулася зустріч червоних козаків і Латиської стрілецької дивізії, яка добивала корніловські роти.

Латиські стрільки були безмежно раді зустрічі з червонцями. Вони добре відчули наслідки рейду — адже 3 листопада після прориву кінноти в рейд білі, діставши підсилення, зупинили Латиську дивізію і Пластунську бригаду Павлова по всьому фронту і примусили відступати на північ.

Та минуло всього дві доби, а яких змін зазнала не лише оперативна, але і стратегічна обстановка!

Відсутність зв'язку через Понири і Фатез, знищення тилів білих в цих районах, стрімкість і спритність червоних козаків та кавполку латишів зчинили шалену паніку межі білих, і ця паніка докотилася до переднього краю. Донесення із тилових установ білих з переляку наколотили, що в тилу орудує 10 000 шабель червоних козаків і маса артилерії. Тривалі бої на фронті і втрата зв'язку з вищим командуванням з своїми тилами, втрата шляхів постачання, потерпання за награбоване майно, яке теліпали в обозах другого розряду — все це так вплинуло на нерви білогвардійців, що вони не витримали. Надія Денікіна — офіцерські дивізії — стали кванпо відходити на південь. Настав початок кінця білих.

Володимир Ілліч Ленін писав тоді, що ніколи не було таких запеклих і кривавих боїв, як під Орлом, куди ворог кидав кращі полки, так звані «корніловські», де третина складалася із офіцерів найконтрреволюційніших, найбільш навчених, найскаженіших у своїй ненависті до робітників і селян.

А назустріч офіцерам та генералам добре вишколеним у військовому відношенні, вийшли на смертний бій на вельми підготовлені, недостатньо озброєні, напівголодні вчорашні робітники та селяни, свідомі своєї великої справи, і — перемогли.

ПЕРЕД МОСТОМ

Години за дві до світанку наш загін вийшов із села Мармижів і рушив на Львов. Невеликий морозець припікав щоби. Настрій гарний. Коні ідуть рівно, мовби чують перемогу. Цього разу ми не брали неспокійних жеребців — вони часто нас демаскують.

Із сходом сонця прибули на узлісся у двох-трьох кілометрах від міста, де вже стояв полк латишів. Командирові полку я повідомив,

що має завдання — знищити залізничний віадук. Тут я побачив, як установлювали батарею на вогневу позицію. Навіщо, питаю, тратите час, коли місто треба атакувати без усякої стрілянини. Одначе мені відповіли, що на вулицях Львова є артилерія, її необхідно знищити, а після артпідготовки буде легше атакувати. Я не став сперечатися. Латиші-кіннотники — це вчорашні стрільці-снайпери, і вони більше покладаються на кулю. Без вогневої підготовки вони не мислять бою, а ми, червоні козаки, сподіваємося на швидкість, несподіваність і шаблю. Виїхавши із гаю, я оглянув північну частину міста. Справді, на вулиці стояла ворожа батарея, але гармати витягувалися у ряди і на передках. Біля них ходили вартові. Цілком зрозуміло, що батарея була на відпочинку. Один з наших козаків звернув мою увагу на захід. Там довга вервечка кіннотників — то наші кубанці спускалися з гори до міста. Яка тут у біса несподіваність? У місті — денікінці. Вартують. І лише через міст, що в південній частині міста, ми можемо прохопитися на станцію і підірвати віадук.

Кожна хвилина коштувала нам дорого. Попереджую Івана Стовпового, що в атаку підемо одні. За нами мають піти латиші, за ними — кубанці. До батареї кілометрів півтора. Я вихоплюю шаблю і команду: «Риссю, марш!» Коли до батареї залишається метрів 500 — ускач кидаємося в атаку на батарею. Лунають постріли. З гвинтівок. Ми як вихор. Тільки вітер у вухах. Ворог — у паніці. Уже на вулицях міста чути «ура!». Тут необхідна паніка. І ми зчиняємо вигуки, гамір, стрілянину.

У центрі міста — двоповерховий будинок. Біля нього — військові. І пальця не прошніпеш. Ми в атаку на них. Угледівши нас, підносять руки вгору. Підїжджаємо.

— Хто ви?

— Ми — демобілізовані.

— Де офіцери?

— Утекли. Он туди. Повтікали, — і показують у бік мосту.

— Уже, здається, сталося те, чого я боявся, — вони організують оборону мосту. Тут же:

— За мною! — козакам і несуть до мосту, може, ще встигнемо захопити його раніше за білих. Стовповий майже ліг на шию коня і дістав пугу, що справжній вершник чинить у виняткових випадках, але моя Надя швидша, її не перегониш.

По боках — постріли. Із гвинтівок, револьверів. Білогвардійці тікають від нас, одстрілюються. Мешканці — спаніковані. Ховаються хто куди може. Ось промайнув міст. Зараз буде поворот, і ми — біля мети. Але на цьому повороті нас зустрічає вогонь із

станкового кулемета. У кінному строю по місцевості просто неба метрів 200 на офіцерський кулемет не підеш — це смерть. Ми сховаємося за будинком і спішилися. У мене залишилося близько 20 червоних козаків, і тут же наказую їм стежити, аби ворог не прорвався до мосту, а Стовпного посилаю за латишами.

За 10 хвилин з'явився ескадрон латишів. Його командирові не треба ставити завдання, він сам добре бачить усе. Спішив ескадрон, він дає команду взводам наступати на міст, те ж саме завдання трьом станковим кулеметам, що зняли з бричок. Латиші вміють вести бої піші, вони виб'ють ворога з мосту, та коли? Чи не буде пізно? Чи не підуть за цей час бронепоезди?

За міст почався піхотний бій. Латиші-кавалеристи, що зійшли з коней перебіжками і повзком просуваються до мосту. Огонь наростає. У білих чути «голос» одного кулемета, двинтівок — не перелічити. З міста допливає невелика стрілянина.

До нас рясю під'їздить командир Латиського кавполка і за ним до двох ескадронів бійців. Я мчусь назустріч і прошу організувати пошуки переправи в брід. Кавполка погоджується і посилає один ескадрон праворуч і ліворуч до річки шукати переправу.

Біля мосту бій наростає. До нього долучилися і станкові кулемети латишів. Справи наші скрутні. Та нараз чую довгу чергу нашого станкового кулемета ліворуч від мосту. Це латиші намацали кулемет ворога. Вогонь білогвардійців умовк. Цієї хвилини виявилось досить, щоб інший взвод латишів кинувся в атаку до мосту. Флангові взводи і кулемет сипонули таким вогнем, що білогвардійці не могли підвести від землі голови.

Латиші несуться по мосту. Командир дає команду ескадрону:

— Марш! В атаку!

І сам — попереду. Уже — на мосту. Вогонь білих урвався. І лише чути:

— Ура!

То — латиші.

Ми тут же злітаємо на коней. Якомога швидше на станцію. Неодмінно треба пустити з димом віадук. Уже — копита крешуть з мосту іскри. Ми несемося на віадук. Попереду — 5 чоловік. Ми — позаду. Ось і залізна ферма віадука. Роз'їзд опиняється біля неї без жодного пострілу.

Добре!

Отже, білі не дотямили поставити охорону віадука. Сапери попереду навскач. Ми близько кілометра від перехрестя залізниці.

Розділилися на дві групи. Стежимо за підходами до віадука. Ми — наготові. З боку станції чути стрілянину, вигуки «ура!». Це латиші господарюють на станції і між потягами.

Бачу, роз'їзд од віадука рясно повертається до нас, отже, сапери закінчують закладати вибухівку. Невдовзі і сапери — на ногах. Бікфордів шнур підпалений. Та видається, ніби час уповільнює свій біг і секунди витягуються в години. Сапери біля нас.

І, нарешті, вибух. Сколихнувся міст. Захурчали осколки. Один край віадука опустився вниз, загативши проїзд і по залізниці. Завдання виконали.

У колоні по трос. Гарний настрій. Повертаємося на свої позиції. Латиші виставили заставу на мосту для охорони. У місті мешканці, видно, оговталися, уже вештаються дворами, дехто вигулює і на вулиці. Дехто ще лякливо, проте з щирістю в очах вітає нас, і ми відповідаємо товариським помахом рук.

ПОЛЮВАННЯ ЗА БРОНЕПОЇЗДАМИ

З добрим донесенням наша група повернулася до штабу дивізії, котрий перейшов ближче до місця розвитку подій в село Ольшанку. Доповівши Примакову про взяття Львова, я довідався, що всі полки ведуть розгром Львовського вузла. 1-й полк червоних козаків під командуванням Григор'єва з самого ранку веде бій по залізниці Львов — Брянськ. На станції Мориця уже зірвали залізничний міст і відрізали шлях бронепоезду, що орудував на станції Комаричі.

2-й полк під командуванням Потапенка на світанку вирушив на південь громити корніловців. У полудень Примаков виїхав до другого полку керувати захопленням бронепоездів, що мали їхати з боку Курська. Мене послав на одну з ближчих станцій, що від Львова, перевірити, як виконав завдання наш начальник зв'язку, що із взводом червоних козаків несподівано захопив станцію і готував обстановку для зустрічі бронепоездів із Курська. Він командував черговому по станції — що відповідати на телефонні дзвінки сусідніх станцій.

Учорашня хуртовина добре пошарпала зв'язок. Упововж залізниці траплялися поламані стовпи з порваним дротом. Бронепоезди та потяги з Курська можуть пробиватися наосліп. До того ж знову починалися завії.

У невеликому гайку, на узгірку,— польовий штаб дивізії. Поміж деревами вітру майже не чути. Послаблюю попруги своєї Наді, дужче вкутуюся в бурку, припадаю до теплої конячої шиї і разом з штабниками дивлюся в бік залізниці, до якої кілометрів зо два.

Другий полк спішений, відведений за гай. Лави трьох сотень з кулеметами, замаскувавшись, розтягнулися вдовж залізниці. 4-а сотня з підриивниками пішла на північ у засідку.

Вихопився димок. Бронепоезд. Він повільно котиться у бік Львова. Втративши зв'язок з містом, видно, команда насторожилася і бронепоезд, мабуть, почуває себе розвідником. Невдовзі ми почули гудок паровоза. Машиніст ще не побачив накиданих шпал на рейки і подає сигнал їхати за ним. З півночі вигулькнув потяг, за ним другий, третій і знову бронепоезд. Ці вже певніше ідуть по сигналу головного. Та ось на сході щось гахнуло. Відтіля почувалися тривожні гудки паровозів, тривожно обізвався і паровоз 1-го бронепоезда. З того боку донеслася і стрілянина. Це наші заважають команді бронепоезда розбирати шпали. Тепер білі від нас нікуди не втечуть. 4-а сотня на півночі пустила у повітря місток, а на захід перетне дорогу віадук, що ми його зірвали.

Ні вперед, ні назад ходу немає. Наша артилерія по бронепоездах не стріляє. Вони знадобляться і нам. Кулеметний вогонь сипонув по ешелонах. І тут вивалила маса людей у строкатому одязі. Всі вони пустилися бігти по сніжному полю. Цей стривожений кошмарник виявився попами, царськими чиновниками, всякою буржуазією, які відступали разом з білими.

4-а сотня погнала цей натовп назад до ешелону.

Бронепоезди розпочали вогонь по наших лавах, та, побачивши марність опору, один за одним усі чотири підняли білі прапори.

Перевівши команди бронепоездів до ешелонів і погасивши топки паровозів, полки Червоного козацтва закінчили цей пам'ятний для нас день — 15 листопада 1919 року.

Важко було 1-у полку. Звістка про те, що в тилу орудує червона кіннота, дійшла і до переднього краю білих, і вони почали відходити на Льгов. 1-й полк не встигав закінчити одну атаку, як починав другу атаку на групи, що втікали на південь. 16 листопада підійшли батальйони 1-го дроздовського полку. На допомогу 1-му полку червонців дали 3-й латиський кавполк. Відриваючи кожною атакою невеликі підрозділи від головної колони дроздовців, наші кіннотники з усіх боків насадили на них, але зім'яти увесь полк не змогли, а ніч дозволила ворогові втекти в напрямку на місто Суджа.

За добу надійшли частини 41-ї стрілецької дивізії 14-ї армії, що ми їм передали наші трофеї, полонених та бронепοїзди.

Рейд на Льгов закінчений. Молода 8-а кавдивізія Червоного козацтва розгромила тили ворога. Наша операція примусила частини корпусу Кутєпова і на Брянському напрямку відмовитися від наступу на Москву. Білі стали рятуватися. У полках залишилося по дві-три роти. Вони, зібравшись з останніми силами, кинулися тікати.

Попереду — Харків. Залишки недобитого ворога поспішають на південь. Ще відбиваються. Жорстока сутичка виникла в районі села Черемушок і залізничної станції Мерефа.

А 14 грудня Харків знову став нашим.

Тут вручили перші 4 ордени Червоного Прапора бійцям Червоного козацтва. З-поміж них — і Віталій Маркович Примаков, Семен Туровський, який мав уже двадцять чотири роки, та командир бригади Григор'єв і я.

А попереду стелився цікавий, нелегкий, тернистий і славний військовий шлях.

Червоне козацтво, загартоване в боях, ішло по ньому впевнено і переможно.

**МЕДЯНСЬКИЙ М. С.,
ветеран Червоного козацтва.**

ГРІЗНА СИЛА ЧЕРВОНЦІВ

(у тилу ворога)

Січень 1918 року. Шумить Поділ. Шумить глухо, тривожно. Тужливо перегукуються крижаними голосами гілки чорних дерев...

— Чули? Чули? Лютує Центральна рада на Арсеналі... Кінець повстанню... кров... жах...

— Невже їхня перемога?

— Не може бути цього. Не може, кажу. Робітники всюди піднімуться, допоможуть...

І раптом — звістка, стрімка і радісна, як весняна вода:

— До-по-мога! Червоні козаки перейшли Дніпро, захопили машини на Куренівці, звільняють Київ.

...Він сидів на коні, невисокий, міцний, ясноокий. Йому, Віталію Примакову, командиру червоних кіннотників, було всього 20.

Поруч хвацько сидів у сідлі його 17-річний ад'ютант.

І над ними носилися дивовижні легенди.

Про те, як не допомогли Центральній раді її 200 кулеметів, що були виставлені проти невеличкої групи червоних козаків. В той час, коли ворожі дула напружено стежили за кожним рухом на тому боці ріки, кіннотники Примакова спішилися і біля урочища Наталка по тонкій кризі перейшли Дніпро.

Розповідали і про те, як уже в Києві без жодного пострілу примусив Примаков здатись юнкерів.

...Він сидів на коні, міцний, стрункий, з відвертим поглядом.

П'ятеро хлопців з Подолу підійшли до нього:

— Нас до себе візьмете?

Примаков поглянув на нас уважно, посміхнувся:

— Ну що ж. Беру. Поїхали воювати за нову Україну, за Радянську владу!

І пролягли нам шляхи...

У сірій куряві. В срібних мереживах інею. В гострих крижаних вибоїнах. Шляхи, якими, кидаючись в атаки, падаючи, вмираючи, ми йшли завжди тільки вперед.

Наступила осінь 1919-го. Холодною і тривожною була вона. Денікін рвався до Москви, обіцяв через кілька днів прогарцювати на білому коні по захопленій і полоненій радянській столиці.

Вже до Тули підходили біляки.

Червоні козаки були перекинуті з-під Чернігова на захист Москви. І знову біг уперед шлях — ниточки-рейки, якими котився наш ешелон — до міста Кром.

Через годину після відправки ешелон був, так би мовити, обжитий. Хтось вже жував цілушку, знайшлась у когось гармошка, заспівали козаки, неголосно, роздумливо... Щось співали мирне, про дім, про тиху річку під зірками, про дівочі очі, що так далеко були в ту хвилину... І хіба згадаєш зараз, як звали того хлопчика сіроокого і відчайдушного, який замовк раптом, слухаючи знайому пісню, і засумував, можливо, вперше у житті. Хто це був?.. Було це 50 років тому, і всі ми були зовсім ще хлопчиками разом із своїм командиром.

У Шахові по ешелону було передано наказ:

— Вивантажуваться і йти до призначеного пункту.

Прийшли до місця призначення вночі. Попереду — ще два таких переходи. Але раптом похід довелося відкласти.

Відступали наші піхотинці. Відходили, не витримавши натиску озброєних, споряджених усім необхідним денікінських частин.

Почувши донесення, Примаков примружився:

— Відступають? Без бою? Відвикли, значить, денікінці від червоного «ура»? Що ж, доведеться нагадати. Будемо битися.

...Білі спали, впевнені в своїй перемозі і безпеці. Раптово ніч розірвалася тріском кулеметних черг, вибухами, пострілами раптової атаки.

— Хто?

— Як?

— Звідки?

Напіводягнені офіцери, очманівши від несподіванки, метушилися в паніці. Денікінський табір виповнився жахом. Нічна атака закінчилася перемогою. Біляки в паніці тікали.

Через два дні піхотинців змінила Латиська стрілецька дивізія. У червоних козаків з'явилися добрі сусіди: молоді, життєрадісні, повні сил латиські воїни, готові до бою.

А бої мали відбутися важкі. Денікін, як і раніше, рвався до Москви. Перед червоними воїнами стояло завдання — будь-якою ціною затримати наступ.

Цьому завданню присвячено засідання у штабі Ударної групи в жовтні 1919 року, на якому були присутні командарм Уборевич і член Військової Ради Орджонікідзе.

Командарм доповів про обстановку на ділянці, сказав про завдання, що стоять перед захисниками Москви!

На хвилину в кімнаті запанувала тиша. Потім підвівся Примаков.

— Дозвольте мені. Для виконання завдань ми пропонуємо...

...Через кілька днів, на світанку, Латиська стрілецька дивізія і Кубанський полк пішли в атаку.

Гарячі козацькі коні стрімко розірвали клубочисту передсвітанкову імлу. Хлопці з Латиської стрілецької вривались у лави білогвардійців і, зробивши в їхніх позиціях прохід, на 6—7 кілометрів відгнали частини денікінців одну від одної. Схаменувшись, білі кинулись рятувати становище. Почався контрнаступ. Під натиском солдатів і гарматного вогню латіші відступили.

Була це, здавалось, звичайна сутичка червоних і білих, і червоним не вдалося здобути успіху. І жодному з денікінців не спало на думку, що вони тільки-но були свідками добре продуманої, чудово розіграної сцени, що уважно стежить за кожною її дією 22-річний командир червонокозацької дивізії Віталій Примаков.

...Отже, червоні відступили. Позиції білих знову відновлені. Але з цієї хвилини людей в тилу денікінців стало на 1700 чоловік більше. 1700 кіннотників, одягнених у форму солдатів генерала Шкуро, спокійно увійшли в зроблений латішами прохід. Потім прохід зійшовся, і дивізія червоних козаків потрапила в тил ворога. Їх чекала важка і небезпечна робота. Нерівною червоною ниткою відмічений був на карті їхній маршрут: Кромі — Понірі — Вози — Фатєж.

І почалися в глибокому тилу денікінців небезпечні і моторошні справи.

Важкий вихор пронісся над залізницею і на 12 кілометрів навколо залишив покручені рейки, розщеплені шпали, вирвані болти, на місці блискучої сталеві колії.

Злетіли у повітря залізничні колодязі, рухнули місточки, зігнулися і застигли нерухомо сталеві пера шляхових стрілок.

І в а н и н а С. М.— комісар 3-ї бригади Червоного козацтва, зараз персональний пенсіонер. Голова Київської ради ветеранів Червоного козацтва.

Ф е д о р о в М. Ф.— ветеран Червоної Армії і Червоного козацтва. Командир 3-го полку Червоного козацтва і командир дивізії. Полковник у відставці.

Пересипкін І. Т.—доброволець, учасник громадянської війни 1919—1920 років. У Червоному козацтві—політрук сотні, 2-го полку, (в центрі) командир і комісар сотні зв'язку. Маршал військ зв'язку.

Замовкли телефони, завмерли телеграфі, повиснули над всіма дорогами перерізани дроти.

В денікінському штабі, на станції Понири, даремно крутив ручку телефону переляканий штабник.

У Фатежі йшов по дерев'яному мосту через ріку гусеничний танк, грізно висунувши два кулеметних дула. Дійшов до середини ріки і раптом звалився у воду.

На протязі кількох днів продовжувались тут ці дивні події, яким денікінці не могли знайти назви і які на мові радянського командування називались буденно і зрозуміло: перший рейд 8-ї Червонокозачої дивізії у тил ворога.

Під час цього рейду було захоплено і знищено багато спорядження і зброї, залізничних составів, полонених. Противник був деморалізований. Наступ на Москву було припинено.

В один з днів рейду біля підірваного льговського мосту почалось пожвавлення. Похмурі селяни, що їх зігнали з сусідніх сіл, неохоче поглядали на міст, а денікінські офіцери стусанами і погрозами намагались примусити їх підняти його.

Про це доповіли Примакову.

— Ще б вони не намагалися його підняти,— усміхнувся Віталій Маркович.— У них же там стільки ешелонів з продовольством, спорядженням, бронепоезди... Дуже шкодує, панове офіцери, але доведеться вас потурбувати.

І артилеристи звели гармати у бік білих, що порались біля моста.

Після перших пострілів селяни розбіглися, і міст залишився лежати безпорадною масою.

П'ять порожніх панцерників залишились без охорони, захисту, і тільки їхні назви пихато дивилися на червоних козаків: «Офіцер», «Іван Калита», «На Москву», «Генерал Дроздовський».

Примаков з хвилинку розглядав ці написи, потім пустотливо підморгнув своїм хлопцям, узяв крейду і, закресливши напис «На Москву», великими літерами написав на боці захопленого панцерника «Червоний козак».

Тепер уже денікінці відступали по всьому фронту. Вранці, розділившись на невеличкі загони в 8—10 чоловік, червонці відправлялись «на роботу». Сховавшись десь у чагарях, вони чекали

зручного випадку, а потім з гиком, свистом, пострілами проносились по ворожому тилу і робили, за наказом свого командира, якнайбільше гамору. В ці дні паніки у лавах білих «гамір» справляв враження найдужчої атаки. Паніка доходила до величезних розмірів. 10 козаків перетворувалися в очах білих на цілу армію. Полонені денікінці вперто доводили, що у них в тилу діють 10 тисяч червоних кавалеристів з артилерією.

«Переможна» денікінська армія розбігалася. Зупинити її могли тільки червоні. І вони зупиняли її. За зруйновані міста і палаючі села, за вбитих матерів, за життя своєї молодої республіки, вони зупиняли її і назавжди залишали лежати на своїй голодній і холодній, але нескореній землі.

Довше всіх трималися офіцерські частини.

Одного разу біля невеликого мосту на болоті зав'язався гарячий бій. Міст цей був єдиним шляхом, через який біляки, що відступали з фронту, могли прорватись до своїх.

...Скільки вже атак відбили стомлені червонці!.. І знову бій. На цей раз з частинами Марковської дивізії.

Ось він, ворог... Близько, зовсім поруч. Звірний погляд, презирливо стиснуті губи, офіцерська папаха, а на рукаві пов'язка з написом: «Не боюся нікого, крім бога одного».

Хтось з хлопців прочитав напис вголос, свиснув:

— Брешеш, гадуко. Брешеш, червонців злякаєшся.

І пішло. Рубали офіцерню погану, не шкодували ні шабелі, ні коней, ні голів своїх. Рубали, поки не злетіла на землю остання папаха.

І знову замовк до наступної атаки маленький міст на болоті...

Після Льговського рейду латиські стрільці і вся 14-а армія наступали у напрямку Харкова. Чим ближче до Харкова, тим більш неохоче здавали свої позиції білі. Тому і випадали тут не раз запеклі бої, смертельні сутички. Але все одно ми йшли вперед... Віра в свою правоту допомагала подолати втому, зіркий погляд і світла голова чудового командира підказували, як перемогти ворога.

В бою за Мерєфу зустрілися дві кінні дивізії: Терська білокозацька і Восьма червонокозацька. Праворуч був густий непрохідний ліс. Ліворуч — невеличка річка, на березі якої точився бій.

Багато днів бились ми, але так і не змогли пробитись далі. Ду-

жими, добре озброєними виявилися білокозаки, та і було їх майже цілий корпус, а у нас одна і та вже поріділа від боїв дивізія.

Якось ввечері мене викликали до Примакова. Я увійшов до начдива. Побачив там Федора Спаського, командира 1-го полку і якогось діда з довгою сивою бородою.

— Сідай, — сказав Примаков. — Справа є. Треба пройти з полком Спаського у тил біляків і закидати їх бомбами. Справа тобі знайома. Роби паніку. Ти там, а ми тут вдаримо. Чим більше гамору ти там наробиш, тим швидше ми їх тут візьмемо. Ясне завдання?

— Завдання ясне... Та ось як до них дістатися? Скрізь ліс. А у лісі дороги немає, не пройдем...

— Виявляється, дорога є. От лісник допоможе.

— Одну стежину знаю, — скупо підтвердив той. — По одному пройти можна. Якщо годині о шостій вечора вийти, до ранку якраз в село прийдемо. У білих зараз це село. Тут, значить, і буде їхній тил.

— Ну, дій, — піднявся Примаков. — А ми, як вибухи почуємо, так і тут почнемо. Знаєш що? Візьми з собою сурмачів. Щоб весело було! Хай тікають біляки під музику!

...Йшли всю ніч. Обережно ступали по м'якій траві, тримаючи в руках по дві бомби. А земля лягала під ноги тиха, росяна, зовсім не для боїв...

Але чим далі йшли, тим холоднішим ставало повітря, далі відітали теплі спогади, пильніше, суворіше починали дивитись очі.

Вранці прийшли. Послали розвідника. В селі стояли ворожі обози. Білі ще спали. Сіра передсвітанкова імла стояла над селом.

— Ну що? Здається, час? — спитав Спаський. — Давай?

— Давай!

— Тра-та-та! Тра-та-та-та! — заспівали дзвінко сурми.

— Бах! Бах! — відгукнулись по всьому селу бомби.

І знову бачили червонці знайому вже картину: сонні, перелякані, метушилились біляки, нічого не розуміючи, не знаючи, куди діватись від вибухів, гуркогу, від незрозумілої, дзвінкої музики.

— Та-та-та! Та-та-та!

А там, з того боку, почувши рідні голоси сурми, вдарив по біляках Примаков. Далі було те, до чого червоні козаки вже звикли: кинулася тікати відбірنا, непереможна Терська дивізія, звільнивши наших козаків шлях на Харків.

МЕЦЬ І. В.,

колишній командир сотні підричників.

ХОДИЛИ МИ ПОХОДАМИ

Вожувати в полку Червоного козацтва я почав з 16 років. Було це на початку 1919 року. Взимку. Я прийшов до штабу полку. Товарища Примакова не було, і мене спровадили до Багинського, який пізніше командував гірською батареєю.

Подивився Багинський на мене, а я витягуюсь, випинаю груди — це щоб дорослішим видатися. А він насупив брови і, точнісінько як колись в Запорозькій Січі, почав випитувати:

- Скільки тобі років?
- 1902 року. — Я, правда, один рік добавив, а що було робити?
- На коні вмієш їздити?
- З кіньми виріс, хоч своїх і не мав.
- А стріляти?
- Вмію.
- Підеш до підривників.

Дав мені невеличкого папірця, з яким я і поквапився до начальника підривної команди Меця. А там зарахували мене в команду. Так почалась моя служба в Червоному козацтві. Спочатку мене не брали на операції, а найчастіше посилали зв'язковим в штаб полку.

При штабі полку щодоби чергували кінні зв'язкові козаки від кожної сотні, команди, батареї. Я дуже любив бувати зв'язковим. Завжди просився позачергово, а оскільки я був у команді наймолодший — «пацан», то мені й відмови ні в чому не було. Отому майже щодня доводилося зустрічатися з усіма командирами Червоного козацтва.

В. М. Примаков чуйно ставився до своїх козаків. Зовсім простий у поведженні, скромний і безстрашний у бою, про це й пісень немало було складено. Найпопулярнішою пісню про Примакова того часу у нас була:

Кругом річки обійшли,
На бережку стали,
Ми недовго — з півгодини
Примакова ждали...

Віталій Маркович не зносив пихатості, самозванства, і не раз діставалося на горіхи від нього навіть своїм ад'ютантам. Запамятався такий випадок. Трапилося це в перших місяцях літа 1919 року на Полтавщині, в селі Чернещина.

Штаб полку містився у сільського попа. Послали і мене зв'язковим туди.

А у нас часто бувало у вільну годину штабні хлопці посідляють своїх коней та й почнуть виробляти різні штуки — джигітувати: Боря Кузьмичов любив проскакати на своїй білій Лебідці стоячи в сідлі, що й обійшлося йому одного разу дуже скрутно, — налетів на дріт польового телефону і як вітром здуло з сідла, так що ледве тями дійшов. Часто не відставав від інших — коли був вільний — і Віталій Маркович на своєму улюбленому Хлопчиківі.

Того часу був у мене дуже хороший кінь — чотирилітка, взяв я його в табуні німців-колоністів і за два тижні так його вивчив, що навіть ад'ютанта Медяньського заздрість взяла, внаслідок чого запропонував мені мінятися кіньми. Я, звичайно, ні в яку. Медяньський мені каже, коли не хочеш мінятися по-доброму, то я й так заберу, і попрошкував до мого коня. Що я мав робити? Що не кажи — начальство.

Примаков був саме у штабі, я і подався до нього. Зайшов, доповідаю. А у самого... Та що там утаювати, одверто кажучи, не витримав, розплакався так, що за слізьми і слова не вимовлю, та й не дивно, адже мені тоді пішов лише 16-й рік. Віталій Маркович слухав уважно, а коли розібрався, в чім річ, розреготався. Отак-таки стоїть переді мною, взявся в боки і регоче. Я навіть плакати перестав, дивлюся на нього і гадаю: чим же я його так розсмішив?

Насміявшись, Віталій Маркович каже:

— Оце вперше бачу, як червоні козаки плачуть. Ну, який же ти, в бісового батька, козак, коли нюні розпустив?

— А як коня шкода.

— Як шкода коня, то не давай.

— Та як не віддаси, коли він начальник... не віддаси, то забере сам. Так він і сказав.

Віталій Маркович насупив брови, замислився на хвилинку, промовляє мов сам до себе:

— Начальник, кажеш... Ну що ж... з начальством, мабуть, мені самому доведеться поговорити.

Гукнув Медяньського та як узяв його в роботу... кричить:

— Любиш розумних коней? Так вчи, жалій, люби.

Отакий-то був Примаков Віталій Маркович.

Дуже круто поводився Віталій Маркович з мародерами, які хоч і рідко, а все ж просочувалися в нашу червонокозачу сім'ю.

В ті тяжкі роки ми майже не одержували ніякого обмундирування. Ходили хто в чім: той у білій, той у рябій сорочці, інший з червоного кумачу пошив сорочку і, як мак, цвіте на коневі, хоч очі заплющуй. Були у нас і матроси; сидить на коні у тільнику, на голові — безкозирка, по вітру стрічками має, а на ногах кльош з Чорне море завширшки і стремен з-під холош не видно. І Примаков нічого не мав проти, коли якийсь козак, що вже дуже обносився, десь виміняє або і так візьме у якогось куркуля піджак, сорочку або чоботи. Та горе було тому, хто підчепить мимохідь щось таке, що аж ніяк не підходило до чоловічого вбрання.

Було у нас заведено так: коли по почівлі виступаємо з села чи містечка, то на майдані шикуються сотні і команди, а Примаков із штабом оглядає і вітається з козаками. Потім полк рушає в похід, а командири, виїхавши і зупинившись на околиці, пропускають сотні повз себе, пильно оглядаючи козаків. Пропустивши полк повз себе, Віталій Маркович пригнеться до луки козачого сідла і мчить до голови колони, тільки бурка по вітрі розвівається, мов крила у птаха.

Якось пропускаючи повз себе полк, він викликав із колони одного козака. Ніхто з нас нічого особливого не помітив, та не схвалося від зіркового ока Примакова те, що козак примостив під себе незвичайне кавалерійське сідло — подушку.

— А навіщо це ти, козаче, підмостив подушку собі під задній фасад? — запитує командир.— Може, тобі сідло муляє? Може, замість сідла прив'ючити тобі крісло на коня? Ану, давай сюди подушку.

Козак від сорому почервонів, мов перець, мовчки витяг з-під себе подушку і подав Примакову. Довго козаки сміялися з потерпілого та соромили його.

Не зносив Віталій Маркович і ледарів, які кепсько поводитися з своїми кіньми, таких відразу ж відряджав до піхотних частин.

Умів Віталій Маркович і пожартувати. Я вже згадував, що ми того часу не одержували обмундирування. І от я виміняв у одного обозника клапот парусини, пофарбував його в синій колір, один з наших козаків, поганенький кравець, Пащенко, пошив мені

справжні запорозькі штани, на очкурі і з Чорне море завширшки. І не тому, що мені так забажалося, а тому, що вузькі штани від верхової їзди швидко рвалися. Була в мене тоді й біла вишита сорочка, і смушкова шапка з червоним верхом. Зброю тоді ми теж добували більше в бою. Придбав я собі гусарську криву шаблю в залізних піхвах. За допомогою ковалів я зробив ефес як у запорозьких козаків, а піхви обшив червоним оксамитом, отже вийшла у мене, за зовнішнім виглядом, шаблюка не гірша, як у гетьмана козацького. Був у мене і пістоль — здоровецький «смітвесон», а на додачу ще й люлька з чубуком, більшим за мене. В неї входило тютюну на один заряд ціла папуша.

От і вийшов з мене справжній запорожець. Тільки не вистачало оселедця та вусів, — не встигли вирости. Проте це не перешкодило нашому взводному Арнаутову прозвати мене паном Халявою. Стояли в якимсь селі, уже на Чернігівщині. Упоравшись з конем, я вийшов за ворота двору. Стою та попихкую люлькою, чубук — у зубах, а сама люлька десь аж коло моїх ніг. За поясом стирчить пістоль, а збоку шаблюка висить. І от де не взявся Примаков. Іде один, на своєму Хлопчикові. Порівнявшись зі мною, зупинився. Кілька хвилин пильно оглядав мене, немов уперше бачить, і, як я помітив, через силу стримує сміх, потім звернувся до мене:

— Здоров був, козаче.

— Будьте здорові і ви, — відповідаю поважно.

А Віталій Маркович, дивлячись на мене, от-от пирсне. А я, дивлячись на нього, як він силкується, щоб не засміятись, сам ледь стримуюсь, щоб не зареготати. Та все брови насуплюю, а командир знову до мене:

— А дозволь, козаче, запитати, чи не з Січі, від кошового Івана Сірка прибув до нас для зв'язку?

— Може і від його, — відповідаю поважно, та ще більше надувся. Далі вже Віталій Маркович не витримав та як чмихне, та як зареготче, а я за ним, — теж не витримавши, аж козаки почали збігатися.

Посміявшись, Примаков додав:

— Ну, прощай, козаче. Повернешся на Січ, вітай від мене щиро і не лукаво батька кошового Сірка, уклонися також від мене і всьому товариству січовому. Перекажи, хай не баряться та скоріше вирушають нам на допомогу, а то як забаряться, то ми самі з ворогами вправимось, а їм буде сором на всю Україну.

Проказавши це, Примаков рушив од нас. Отакий був Віталій Маркович Примаков. Чи можна коли забути такого ватажка?

Коли доводилося згубити в бійці кілька своїх, козаків, то він місця собі не знаходив і дуже тяжко переживав смерть товаришів. Сумував він довго і після загибелі двох наших хоробрих козаків — Волкова і Поліщука.

Було це так.

Наша інженерна сотня стояла в селі Стемашках кілометрів дванадцять від Брацлава, на Правобережній Україні. Одного чудового літнього ранку прибігає до нас з сусіднього села місцевий активіст і заявляє, що в їхньому селі з'явилося декілька головорізів з банди отамана Левченка. Відразу ж туди відрядили піввзводу козаків на чолі з політруком сотні Волковим. Треба було розвідати, що там і як, бо прибулий точно не знав, скільки з'явилося бандитів. Поїхав і я. Обережно і непомітно наблизився до села. Село майже цілком розташувалося в лісі. Нічого підозрілого не помітивши, ми заїхали в село. В однім з крайніх дворів відбувається бучне весілля. Всі попереряджувані і добре напідпитку. Ми під'їхали до двору, гуляки кинулися до нас, запрошуючи до хати. Звичайно, з нас ніхто навіть з коня не зліз. Волков відразу ж повернув коня і поїхав вулицею далі, з ним і козак Поліщучок. Повне прізвище його Поліщук, а в сотні його всі звали Поліщучком тому, що йому було всього років 19 і на зріст був зовсім маленький. Довкруги — тихо. Вулиця рівна і лише на краю села круто звертала праворуч і впиралася в церковну огорожу. За огорожею стояла невеличка старенька дерев'яна церква, а за нею відразу ж починався густий ліс. Тільки-но Волков та Поліщук завернули за ріг вулиці, як почувлися постріли. Ми відразу ж кинулись туди. Коли підскочили до церковної огорожі, уже було пізно. І Поліщука, і Волкова убили. Недалеко від них — Поліщуків кінь, а Волкова кінь — поруч, нерухомий. Волкову куля влучила в серце, а Поліщуку — між брів. Майже не затримуючись коло забитих, ми — на пошуки, за огорожу церкви і в ліс, та скільки ми шукали, марно. Взяли у селян підводу, поклали в неї убитих, забрали Поліщучкового коня та Волкова сідло і повернулися в сотню.

Другого дня випала неділя. В селі Стемашках — як і по багатьох інших селах на Правобережній Україні, — щонеділі відбувався базар, приїжджі розташовувалися біля церкви, на майдані. Так було й цього разу. Селяни базарюють, а ми на окрай майдану закінчували копати яму для своїх загиблих товаришів. І от мені упало в очі, що один здоровенний дядько, добре зодягнутий, пройшов раз побіля нас, за деякий час вдруге пройшов, а далі і втретє проходить і кожного разу косує очима на яму, усміхнеться, одвернеться і пройде. І така у нього та посмішка гадюча, що мимоволі

впадає в очі. Я кажу Савенку, помічникові командира сотні, щось мені не подобається оцей дядько.

— Чому? — питає Савенко.

— Та ось, — кажу, — вже втретє він проходить побіля нас, та все якось косить по-чортячому на яму та усміхається. Та ось він знову іде, подівайтесь.

Савенко почав придивлятися, а той знову проходить з такою ж усмішечкою.

Тут Савенко, недовго думаючи, підскачів до нього та як затопить його в пику. Дядько з несподіванки розгубився, а тут я підскачів і ті хлопці, які докопували яму. Савенко, не даючи отямитись тому дядькові, вихопив у одного з козаків лопату, приставив вістря до горла і кричить: де обріз сховав? Кажі скоріше, бо відразу ж тут тобі голову відхоплю і в цій ямі зариемо, а тим, що ти вчора забив — другу викопаємо. Розгубився дядько зовсім і лепече: я ж не сам там був, я й не стріляв, а тільки так сидів за огорожею. Ну, тут ми його, звичайно, у штаб сотні, там його допитали командир і військком, і виявилось, що він, а з ним ще семеро бандитів вчора і стріляли по нас. Бандита відправили до штабу дивізії, який тоді містився у Вінниці. Ми ще схопили в тім селі чотирьох бандитів, які виявились місцевими куркулями та підкуркульниками, решта ж зуміли сховатися.

Так загинули від рук підступних ворогів наші хлопці — політрук сотні Волков, шахтар із Донбасу, і козак Поліщук — селянин з Волині.

Восени 1919 року нашу червонокозачу бригаду перекинули з-під Чернігова на Орловський фронт. З першого ешелону на станцію Карачев вивантажилась і наша сотня підривників.

Важкі умови тоді складалися для наших частин під Орлом. Білі переважали і кількістю, і озброєнням.

Командування 14-ї армії ухвалило кинути Червоне козацтво в рейд, по ворожих тилах.

Нас, підривників, розподілили по полках і сотнях. Мене прикріпили до Латиського кавалерійського полку, яким командував Криш'ян. Дуже мені подобалося в цьому полку: і люди, і дисципліна. Хочеться трохи розповісти про цих хлопців, адже мені довелося довго сьорбати з ними з одного горщика. Як довідався я від самих же латишів, їхній полк з царської армії перейшов в повному складі до Червоної гвардії. Коні всі, як на підбір, добрі. Сідла, вуздечки, стремена, зброя — усе в бездоганнім порядку і начислено до блиску. Обмундирування у всіх однакове — сірі кавалерійські шинелі, всі бійці дужі, завжди поголені. Командир полку Ян Кри-

п'ян, років за 40, сухорлявий, завжди підтягнутий. З ним разом була і його жінка. В поході теж на коні, поруч з ним.

Латиші були досвідчені вояки. Якось 3-й ескадрон ішов головним. Мій візник з вибухівкою їхав позаду ескадрону. Завірюха сліщила очі. Проходили довгою рівною вулицею якогось села. Нараз в голові ескадрону почулась якась команда і гамір, а за хвилину я вже поперед себе не побачив ні одного вершника. Тільки вирости дві тачанки з кулеметами, готовими до бою. Мені наказали звернути під тин. Коли я виконав цей наказ, то побачив, що бійці ескадрону теж стоять під тинами, а на голій вулиці залишилося лише дві тачанки. В темряві чути якісь приглушені вигуки, а ще за хвилину пролунала команда, і ескадрон знову на марші, а за ним тачанки з кулеметами, як наче й не було ніякої затримки. Я помчав в голову колони, щоб довідатися, що ж трапилося. Тут помітив вершників з списками, яких раніше не було. Порівнявшись з командиром ескадрону, я запитав, що сталося і звідкіля у нього з'явилися вершники з списками. Виявилось, що командир ескадрону ще вчора надіслав один взвод у роз'їзд, а він десь зустрівся з роз'їздом білих. Сталася сутичка, внаслідок якої дісталися списи. Повертаючись, вони натрапили на нас, і в першу мить їх прийняли за біляків. Ескадрон миттю приготувався до бою. Мене дуже врадила правильність поданої команди, швидкість, точність її виконання.

ОДНІЄЮ СОТНЕЮ ПО ТИЛАХ БЛИХ

Іноземна буржуазія велику надію поклала на генерала Денікіна. 1919 року, з наказу генерала Денікіна, південна армія білогвардійщини рушила через Україну на Москву. Урядом молодій Радянській державі були оголошені відозви: «Всі на боротьбу з Денікіним!» «Все для боротьби з денікінщиною!»

Тоді ж перекинули з Українського фронту проти Денікіна наш червонокозачий полк. Він мав до тисячі шабель, дві батареї, команду підричників, команду зв'язку, команду самокатчиків.

Перед переважаючою силою ворога наші червоні частини з упертими боями почали відходити в напрямку Полтавщини. Ворожі частини просунулись далеко вперед, і ми опинилися майже

в тилу білих. Всіма силами стримували навалу білогвардійців: псували дороги, містки, громили обози, псували залізниці, знищували дрібні підрозділи біляків. Наші частини, що тоді добре вже поповнилися добровольцями, почали посилювати опір ворогові. Проти нас найнахабніше воювали дроздовський та корніловський полки, — найкращі частини денікінської армії, озброєні до зубів. Вони склалися майже з самих кадрових офіцерів.

Пізніше, коли Червоне козацтво перекинули на Орловський фронт, наш сотник Мець дістав від Примакова наказ виділити половину сотні підричників і одну тачанку з вибухівкою. Тоді у нас спеціальних пристосувань ніяких не було і вибухові заряди доводилося робити самим: добували дерев'яні ящики, а то і просто мішки, закладали у них потрібної ваги заряди. І от ми, за розпорядженням Меця, швидко заготовили вибухівку, навантажили в тачанку і вирушили до штабу полку. До нас приєднали ще одну частину на чолі з Павловим. Все робилося таємно. Примаков особисто проінструктував та дав завдання нашим командирам, а вночі одна з стрілецьких частин прорвала фронт білих, і ми своєю зведеною сотнею, почепивши на плечі погони, рушили в тил білим. Ми мали завдання в глибокому тилу білих на одній з річок висадити залізничний міст. А разом громити ворожі тили. Ця операція була вдалою. Міст висадили в повітря, багато знищили обозів з боеприпасами.

Зупиняємося в селі, щоб підгодувати коней та відпочити. Командири наші, як водиться, ставали у місцевого попа. Козаки тут розташовувалися поруч, просто на вулиці. До попа відразу ж збирається місцева «знать» — куркулі, колишні власники крамниць тощо — і нашим «офіцерам» підносять список комуністів, радянських службовців. Звичайно, наші «офіцери» списки урочисто приймають, обіцяють з «червонопузими» розправитись і всіляко зволікають час, поки наші коні відпочинуть. Коли ж треба було вирушати, найзапекліших з цих недолюдків виводили за клюню. Так ми рейдували близько місяця. Ми пробивалися назад, на з'єднання з полком, бо білі не давали спочинку, навіть з фронту зняли деякі частини і кинули для знищення нас. Вони вважали, що у них в тилу діє цілий полк Червоного козацтва.

По дорозі натрапили на чоловічий монастир. Зупинилися відпочити. Підвір'ям монастиря сновигають ченці: пикаті та здорові, хоч у плуг запрягай. На нас зиркають, як вовки. З усього видно, що ніяк не дочекаються біляків. Просимо коня вівса і нам попоїсти, — спочатку тільки відмовувались, а потім заявили: «Для вас не приготували». Ну, що нам залишалось ро-

бити? Для нас не приготували, так будемо шукати те, що приготували для інших. І знаходили. В коморах вівса було стільки, що вистачило б на цілу дивізію.

Крім продуктів і фуражу, в підвалах знайшли 20 ящиків російських трилінійних гвинтівок, добре змащених, багато до них патронів і кулемет «максим», 200 штук новесеньких кавалерійських сідел. Відразу ж було на все військове майно накладено арешт.

Сотня наша була розташована на краю міста. Коли я прибув у сотню, то виявилось, що нас уже записали до поминальної граматики, тобто вважали загиблими.

Другого дня, після прибуття в сотню, я чергував на мосту разом з іншими козаками.

КОРУМЕНКО М.,
ветеран Червоного козацтва.

„СВЯТА РОТА“ З КОРНІЛОВЦЯМИ ІДЕ В АТАКУ

Генерал Денікін, один із збирачів сил російської контрреволюції, завірив своє біле вояцтво, що він не пізніше осені 1919 року покінчить з більшовиками і вступить в Москву з церковним дзвоном. На Москву було кинуте відбірні офіцерські полки корніловської, дроздовської і марковської дивізій.

Для розгрому білогвардійщини було створено Ударну групу. Її кістяк складали: дивізія латиських стрільців, бригада червоних козаків під командуванням Примакова, бригада кубанських козаків (пластунів) під командуванням Карачасва, кілька батальйонів естонців, іноземних добровольців та інших частин.

Хочу розповісти про один бій червонців з білогвардійцями. На світанку під звуки полкових оркестрів в атаку рушили корніловці в англійському обмундируванні. Карбуючи крок, з багнетами напереваги, вони йшли зімкнутим строем поротно. Два полки офіцерів-корніловців рота за ротою йшли на латиських стрільців, що окопалися. Але що це! Попереду корніловців на відстані 80—100 метрів, зберігаючи стрій, рухалась група людей в чорному одязі. Нас, червоних козаків, заздальгідь попередили, що, можливо, з'явиться «свята рота» і її треба рубати, не рахуючись з церковним етикетом.

Ми придивилися і побачили — йдуть пони й монахи в рясах. Йдуть з хрестами, іконами, корогвами. Співають священні пісні, й по полю луною розлягається церковний дзвін. Сотники хвилюються, чи підуть рубати патлату сволоту козаки, серед яких були ще віруючі.

Пішли. А сталося таке: коли один з сотників подав команду приготуватися до атаки, козак з полтавського села спитав:

— А що Ленін наказав з цього приводу?

— Ленін наказав рубати до останнього попа, якщо він іде проти нас, — відповів сотник.

— Ну, тоді веди в атаку! — пролунали голоси.

І дві сотні червоних козаків третього полку кинулись на «святу роту».

— Ура! За Леніна! За Радянську владу! — котилося по всьому полю.

То була страшна січа. Більше сотні монахів і попів знайшли собі могилу під Кромами.

В одну мить було знищено «святу роту». Але це не зупинило корніловців. Вони йшли вперед. І тоді червоні козаки повернули коней ліворуч і швидко сховалися у видолинку.

В бій вступили латиші. Майже в упор розстрілювали вони з гвинтівки і кулеметів білогвардійців. І коли серед денікінців почалося занепокоєння, з видолинки вискочили червоні козаки, і не дві сотні, а цілий полк. Вони зробили свою справу: частину корніловців порубали, а частину взяли в полон.

Так закінчилася авантюра «Антошки» (Антоня Денікіна) увійти в Москву з церковним дзвоном.

Після цього бою деякі козаки кинулися на поле, щоб перевірити, кого ж вони порубали. І як же вони були здивовані, коли під рясами вбитих знайшли маузери, кольти, нагани, ручні гранати, німецькі багнети й ножі.

Побачивши все це, один з козаків розгублено вигукнув:

— Оце так! Дивіться, хлопці, покики взялися не за святе діло. Нас учили: «не убий», а самі на робітника й селянина-бідняка рушили з наганами. Оце тобі й бог.

У полон до нас попало три попи. Один з них розповідав козакам, що «святу роту» було створено за спеціальним наказом Денікіна. Вона мала відігравати морально-політичну роль у хрестовім поході на Москву — першопрестольну столицю. Рота складалася з священнослужителів всіх звань та рангів, а також монахів.

— А чого ви тягли за собою підводи з укріпленими на них невеликими дзвонами?

— Для торжества, — відповів піп, — щоб дзвонити. Нам стало відомо, що в Москві більшовики з усіх церков зняли дзвони — і маленькі й великі.

Ці слова викликали дружний сміх у всіх козаків, що чули цю розмову.

Згодом козаки розповідали: коли полонених попів і групу корніловців привели чи то в Орел, чи то в К'роми, місцеві хлопчачки повилазили на дзвіниці церков, стали дзвонити й кричати: «Біляків ведуть! Водолазів взяли в полон!»

Оцінюючи бій червоних козаків і латишів з корніловцями, С. Орджонікідзе повідомив В. І. Леніну: «Орел відбито». Просування ворога зупинено. Піхота й кавалерія перейшли в наступ. Червоні козаки й латиші діють краще за будь-яку похвалу».

ТОПОРЕЦЬ С. В.,
ветеран Червоного козацтва.

НА ПЕРЕКОПІ

В жовтні 1917 року я, слюсар Ізюмських паровозних майстерень, вступив до червоногвардійського загону, який організували при цих майстернях. Коли німецькі війська, покликані на Україну націоналістами, захопили Харків і просунулись до Ізюма, я разом з іншими товаришами по загому ввійшов до команди червоногвардійського бронепоезда. Потім став кінним розвідником червоноармійського піхотного полку на Дону.

В 1918 році воював під Царицином, на Дону і в Ставропольських степах. Був поранений. Після недовгого лікування в Москві вступив до кавалерійського полку, сформованого в Кременчуці. Влітку 1919 року полк бився з денікінцями, які наступали на північ. Під час боїв на Полтавщині полк цей з'єднався з кавалерійською бригадою Червоного козацтва. Так я став бійцем одного з кращих кінних з'єднань Червоної Армії, яке вписало немало героїчних сторінок в історію громадянської війни, — бригади Червоного козацтва. В лавах червоних козаків бився до кінця громадянської війни.

Про деякі епізоди з життя і бойової діяльності Червоного козацтва мені б хотілося розповісти.

Напрвесні 1920 року війська генерала Денікіна, які залишилися після розгрому Червоною Армією під командуванням барона Врангеля, були зосереджені на Кримському півострові. Тут їх од військ Червоної Армії відділяли: на східній лінії Південного фронту — Сивашська затока (Гниле море), на західній — Перекоп-

Рибалко П. С. — колишній командир полку Червоного козацтва. Командувач бронетанкових військ, маршал бронетанкових військ. Двічі Герой Радянського Союзу.

Юшкевич Т. С. — командир 1-го полку Червоного козацтва. Полковник у відставці.

Багинський А. В.—командир батареї Червоного козацтва з-поміж бойових друзів (у центрі).

ський вал і глибокий рів перед ним. 8-а Червонокозака кавалерійська дивізія та дивізія латиських стрільців були зосереджені біля Перекопського валу.

Врангелівські війська у Криму були реорганізовані, упорядковані і додатково споряджені англійською і французькою зброєю та обмундированням. Разом з білополяками, що наступали на Київ із заходу, вони стали значною силою контрреволюції у боротьбі проти Радянської влади. Селяни, котрих силою забирали до лав білої армії, дедалі більше розуміли приреченість планів контрреволюції. В деяких білогвардійських частинах Криму серед солдатів йшло бродіння. Цьому сприяли радянські листівки, які поширювалися у ворожих військах. Я також брав участь у поширенні цих листівок.

Доводилось пробиратися на ворожу територію, яка добре охоронялась. Пригадую випадок, який трапився в березні 1920 року. Один наш борець, одержавши листівки, доїхав до греблі, що була неподалік од ворожої застави, і розкидав їх. Проте солдати не могли їх підібрати, тому що були від нас далеко.

Я вирішив зробити інакше. Забрав на тачанці решту листівок, сів на коня і поїхав до ворожого розташування. Переїхав через греблю. Бачу: до нас прямує кінний роз'їзд білогвардійців у складі трьох чоловік. Я мав добру зброю: в руках трофейний напівавтомат, збоку наган і шабля, в кобурах сідла дві гранати і ще один наган.

Коли до білогвардійців лишилося кроків із сорок, я запропонував їм вступити в переговори, але попередив: якщо вони спробують напасти, я відкрию вогонь. Вони під'їхали ближче і зупинилися. Один підійшов до мене. Подали один одному руки. Почалася розмова. Я розповів, що біла армія програла, що селянам, котрих мобілізували до врангелівської армії воювати проти Радянської влади,— все одно, що воювати проти самих себе. Розмовляли ми хвилин п'ятнадцять. Я запропонував їм прочитати листівки і передати іншим солдатам; читати обережно, щоб не довідались офіцери. Вони погодилися. Взяли кілька листівок, і ми мирно роз'їхалися в різні боки. Решту листівок я розкидав на полі, неподалік од ворожої варти. Повернувся до своїх і розповів про солдатів з білої армії, про те, як взяли вони листівки.

Минуло годин дві. Бачимо, їде до греблі в наш бік ще один кінний роз'їзд. Я забрав решту листівок і поскакав назустріч. Метрів за двадцять вони запропонували мені зупинитися і ближче не під'їжджати. Я зупинився і повів з ними розмову. Запропонував узяти листівки. Вони сказали: «Залиш їх тут і їдь собі. Ми заберемо».

Я поклав на землю листівки і рушив назад. Від'їхавши трохи, бачу — взяли листівки і поїхали.

Про мої переговори з білими і про те, що вони взяли листівки, довідалися в штабі нашої кавалерійської бригади. Стало відомо про це і в штабі дивізії. Штаб дивізії дав завдання нашому полкові захопити у ворога полонених. Виконати це завдання добровільно зголосилися козаки Ярошенко, Соколов і я.

Під'їхали до Перекопського валу. Бачимо — їдуть троє ворожих вершників. Ми до них навперейми. Підскочили ближче, загрожуюмо вогнем з напівавтомата й гранатами. Один ворожий солдат повернув назад — і навтьоки. Але двох ми взяли в полон і доставили у штаб бригади.

Комісар бригади — Іванина С. М. вчинив полоненим допит і довідався про настрій у солдатів противника. Розповів їм, що командування Червоної Армії, аби запобігти кровопролиттю і безнадійній боротьбі селян, які перебувають у лавах білої армії, пропонує їм припинити боротьбу і здатися в полон. Полонених доставили на лінію бойової охорони й відпустили. Робота, проведена серед ворожих солдатів, дала певні наслідки.

Десь за тиждень ми дістали відомості про те, що один з ворожих полків, розташований за Перекопським валом, готовий здатися в полон. А другого дня піхотний полк врангелівської армії (близько двох тисяч чоловік) здався в полон.

Після нальоту 8-ї Червонокозачої дивізії на село Вірменський Базар (на південь від Перекопського перешийка) червоним козакам під тиском ворожих сил, що значно перевищували козаків, довелося відступити на колишні позиції. Місцевість надзвичайно рівна і незручна для бойових дій кінноти: вся вона опиняється мов на долоні і є гарною мішенню для артилерії.

Ворог розпочав шквальний артилерійський вогонь по дивізії. Полки підійшли до вузької частини Перекопського перешийка.

Для того щоб проскочити через перешийок, треба було хоч на якийсь час затримати ворога. Командир Четвертого полку Гончаренко наказав мені, озброєному напівавтоматом, та кулеметникові третьої сотні (прізвища не пам'ятаю) відстати од полку й вогнем затримати ворожу піхоту. Ми спішилися і зайняли вогневі позиції. Коли ворог підійшов на відстань близько 150 метрів, ми розпочали вогонь. Ворог уповільнив просування і заліг. Незаба-

ром він знов підвівся. Ми продовжуємо вогонь. Та в кулеметника і в мене скінчилися патрони.

На цей час полк наш уже поминув найвужчу частину перешийка, і нам треба було доганяти своїх. Коновод з нашими кіньми поїхав, а ворожа піхота од нас уже за метрів п'ятдесят. Супроводжувані ворожим вогнем, ми добігли до Перекопського рову. Спускалися, падаючи з його укосів, ледве з нього вилізли і приєдналися до своєї частини.

Виручати товариша в бою — одне з основних правил поведження червоних козаків. Під час бою за Перекоп навесні 1920 року врангелівці висадили морський десант на правому фланзі нашої перекопської групи військ (поблизу Хорли).

8-а Червонокозака дивізія дістала завдання скинути десант в море. Бої з ворожим десантом йшли з перемінним успіхом: то ми тисли ворога до моря, то він відтісняв нас од берега.

Під час однієї ворожої контратаки біля комісара другої бригади Іванини, командира полку Гончаренка і двох нас — зв'язкових козаків — розірвався ворожий снаряд. Осколками поранені були командир полку Гончаренко і комісар бригади Іванина. Коні під ними були вбиті. Ворог продовжував артилерійський обстріл. Зібравши останні сили, Гончаренко пішки попростував до санітарної двоколки, а комісар Іванина, будучи тяжко поранений, продовжував командувати полком, потім упав.

Наші сотні були далеко, я метнувся до комісара — ще живий, нахилився: серце ще билосся. Але перев'язувати ніколи. Ось-ось настигне ворог. Треба було рятувати комісара.

Під ворожим вогнем понад півкілометра ніс на собі комісара. Зустрів другого зв'язкового і з його допомогою доніс Іванину до санітарної двоколки. Життя комісару було врятоване.

В 1962 році, через сорок два роки, ми зустрілися з Іваниною в Києві.

Ще один випадок. Під час атаки червоних козаків на білогвардійську кінноту в районі села Юшунь, за Перекопським перешийком, три врангелівці оточили козака другого Червонокозачого полку Івана Тимошенка і взяли його в полон. Іванові загрожувала смерть. В цей час з-за пагорка вискочив козак Степан Топорець. Побачивши, що товаришеві загрожує смерть, він вступив у

нерівний бій з трьома врангелівцями. Двох він зарубав на смерть, а третій утік. Врятованого товариша він підхопив на свого коня і вивіз з небезпечного місця.

Правило: «Сам загинеш, але товариша виручай» — завжди пам'ятали і виконували воїни червонокозацьких частин.

**ЛІСНЯК А. М.,
ветеран Червоного козацтва.**

НА ТАНКИ!

Весною 1920 року в Криму вперше з'явилися англійські танки. Танк того часу йшов з невеликою швидкістю і мав на озброєнні кулемети й гармату.

Передові частини нашої піхоти і роз'їзди червоних козаків, зустрівшись з танками, переконалися, що кулею їх не діймеш. Про танки та їх міць поширювались перебільшені чутки.

Та ось від командира полку прийшов наказ: підібрати добровольців для боротьби з танками. Групу сміливців підібрали швидко, і вона з двома кулеметами «максим» прибула до штабу полку. Зведену червонокозачу сотню, зібрану для боротьби з танками, прийняв під свою команду один з найхоробріших командирів полку Потапенко, і вона негайно вирушила до хутора Преображенка.

На хуторі спішилися, коноводи відвели коней. Кулемети зняли з тачанок і встановили на південній околиці населеного пункту.

Чекати довелося недовго. Зав'язався гарячий бій. Невдовзі і ми побачили незвичайне страховисько — танк! Другий!..

Танки на ходу вели вогонь і в супроводі піхоти наближались до хутора. Час від часу вони начебто зупинялись, робили розворот. З'являлося полум'я, лунав постріл гармати. Знову розворот, і строчили кулемети. Піхотинці з рушницями навивазі бігли до хутора.

За командою: «Кулемети, вогонь!» — наш навідник відкрив прицільний вогонь по піхоті. Поодинокі постріли козаків перейшли в залповий вогонь. Обізвалася наша артилерія, кулі і шрапнель уражали противника.

За кілька хвилин ворожа піхота зазнала втрат убитими й пораненими, залягла й розпочала безладну стрілянину. А танки йшли вперед.

До нас підбіг командир кулеметного взводу Удовиченко, схопив за хобот кулемет і потягнув його в інший двір, де знайшов вигіднішу позицію. Поки ми перебігали на нове місце, врангелівська піхота піднялась і знову пішла за танками в атаку. Танки наближались до головної вулиці хутора.

Командир взводу відкрив флангуючий вогонь по противнику. Недалеко від нас цокотів кулемет «льюїс» старого шахтаря з Донбасу Петренка. Своїм прицільним вогнем ми знову притиснули піхоту противника до землі.

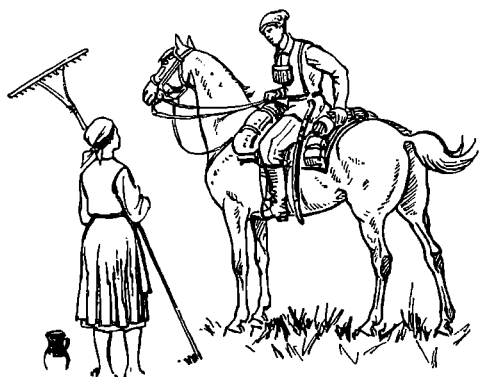
А в хуторі позаду нас уже точився бій з танками. З-за будинків, сараїв і кам'яних мурів червоні козаки били по танках бронebійними кулями. У відповідь тріскотіли кулеметні черги англійських кулеметів. Та ось кулеметник — червоний козак Калиниченко вискочив з-за огорожі з гранатою в руці й побіг до танка. Кинута ним граната розірвалась на танку і поранила хороброго бійця. Почулись нові розриви гранат. Танки позадкували і скоро разом з піхотою відійшли за Турецький вал. Радості нашої не було меж.

Другого дня газета «Червоний козак» описала сміливий вчинок козака Калиниченка.

А через кілька днів у цьому ж хуторі з тридюймової гармати, вкопаної і замаскованої посеред вулиці, було підбито перший англійський танк.

Пізніше червоним козакам часто доводилося зустрічатися з танками ворога. Козаки сміливо ходили в атаки на них і перемагали. Хоробрості, сміливості, волі до перемоги в нас було вдосталь.

БОГАЧЕНКО О. Я.,
ОСТАПЕНКО С. В.,
ветерани Червоного козацтва.

Розділ III

ТАМ, ПОНАД КОРДОНОМ, ПОНАД САМИМ ЗБРУЧЕМ

ПЕРШІ СУТИЧКИ З БІЛОПОЛЯКАМИ

Червона Армія, розгромивши в запеклих боях основні сили іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції, визволила від ворога Україну, Дон, Кубань, значну частину Туркестану, Сибір, Урал — важливі промислові, паливні та продовольчі райони країни.

Проте пілсудчики скористалися з важкого становища Радянської країни в 1919 році і захопили велику територію Західної України, Західної Білорусії та Литви. Польська верхівка і католицьке духовенство розгорнули широку антирадянську кампанію. Вони розпалювали серед польських трудящих національну ворожнечу до українців та росіян.

В підготовці нового розбійницького нападу на Радянську країну активну участь брали українські та білоруські буржуазні націоналісти під командуванням Петлюри та Булак-Булаховича, а також білогвардійські формування Бориса Савинкова в Польщі.

У квітні 1920 року Петлюра підписав так званий «Варшавський договір». За цим договором Польща, визнавши самостійність неіснуючої петлюрівської держави, зобов'язалася відновити буржуазно-поміщицькі порядки на Україні. За це петлюрівці — вірні васали Пілсудського — віддавали йому західноукраїнські землі з населенням понад 8 мільйонів чоловік.

У зв'язку з посиленою підготовкою імперіалістів до нового походу ЦК РКП(б) і Радянський уряд поряд з розгортанням робіт по відбудові народного господарства наполегливо готували країну до оборони.

На весну 1920 року озброєна на кошти Антанти польська армія, яка мала 740 тисяч солдатів, була повністю готова до походу. Головні її сили зосередились в східній частині Польщі, на кордоні з Радянською країною.

За планом інтервентів перший удар польської армії з заходу і врангелівської з півдня мав бути спрямований на Україну. Антанта розраховувала знищити тут Радянську владу, захопити продовольчі ресурси, промислові райони — Донбас та Криворіжжя — і створити плацдарм для повалення Радянської влади в Росії.

Прикриваючись демагогічними заявами про «допомогу» українському народу в його «визволенні», білополяки 25 квітня 1920 року, без оголошення війни, перейшли в наступ на широкому фронті — від Прип'яті до Дністра. Ударна група, яка складалася з 2-ї, 3-ї, 6-ї армій білополяків, підсилених на правому фланзі військами Петлюри, рвалися на Київ і Одесу. Проти 65 300 білопольських солдатів стояли 12-а і 14-а армії Південно-Західного фронту, в яких перебувало 19 750 бійців¹. У фронтовій смузі діяли також буржуазно-націоналістичні та махновські банди, які відволікали на себе значні сили радянських військ.

Все це створило дуже несприятливу обстановку для 12-ї й 14-ї червоних армій. Незважаючи на впертий опір ворогові, вони змушені були відступити.

6 травня найманці Антанти зайняли Київ. По Брест-Литовському шосе, в одній машині з своїм опікуном Пілсудським, приїхав до міста і Петлюра. Біля стін Софійського собору він оголосив легіонерам та київським роззявам, що зібралися на майдані, свій ганебний універсал.

Всупереч планам загарбників радянські війська, відступаючи з боями, зберегли свою живу силу. Ворог, витративши в запеклих боях всі резерви, не міг уже просуватися вперед і 12 травня припинив наступ на всьому Південно-Західному фронті.

Комуністична партія і Радянський уряд закликали трудящі маси стати на захист соціалістичної Батьківщини, стати до перебудови роботи всієї країни на воєнний лад. «У нас немає сумніву, — говорив В. І. Ленін, — що польський уряд почав цю наступальну війну проти волі своїх робітників. Ось чому ми до цієї нової авантюри ставимось цілком спокійно; ми знаємо, що вийдемо з неї переможцями...»².

Розгорнута програма мобілізації всіх сил країни була викладена в тезах ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання», розроблених при безпосередній участі В. І. Леніна і опублікованих 23 травня.

---

¹ Н. Ф. Кузьмин, Крушение последнего похода Антанты. М., 1958: стор. 65.

² В. І. Ленін, Твори, вид. 4, т. 31, стор. 95.

Напад білополяків сколихнув всю Радянську країну. Понад 30 тисяч комуністів поповнили лави Червоної Армії.

28 квітня 1920 року Політбюро схвалило стратегічний план оборони країни. В середині травня війська Західного фронту перейшли у вирішальний наступ в Білорусії. Допоміжний удар мали завдати війська Південно-Західного фронту в напрямі Рівне — Брест-Литовськ.

На захід направлялися значні сили Червоної Армії: з Туркестанського фронту була перекинута знаменита 25-а Чапаєвська дивізія під командуванням І. Кутякова, з Уралу — башкирська кавалерійська бригада Муси Муртазіна, з Північного Кавказу — 1-а Кінна армія С. Будьонного. З-під Перекопу на захід переводилася і 8-а кавалерійська дивізія Червоного козацтва В. Примакова.

Вже перші відомості про напад польських інтервентів викликали велике обурення з-поміж червоних козаків. Вони заявляли про свою готовність дати нищівну відсіч новому ворогові.

Дивізія переправилася через Дніпро біля Каховки — Бериславля. Здійснивши 800-кілометровий перехід, в середині червня вона прибула в район містечка Голованівська.

Дорогою політпрацівники роз'яснювали червоним козакам, що війна ведеться не з польським народом, а з його панамі та імперіалістами Антанти. Комуністи прищеплювали бійцям почуття пролетарського інтернаціоналізму. Це завдання полегшувалося тим, що межі Червоного козацтва було багато пролетарів-поляків; комісар бригади — лодзинський ткач Генде-Роте, командир полку — шахтар Хвістецький, командир сотні — робітник Добровольський і багато інших.

У той же час політпрацівники проводили велику роз'яснювальну роботу межі населення, тероризованого місцевими отаманами. В дивізію пішли добровольці, які прагнули разом із своєю Червоною Армією боротися проти нової навали інтервентів та внутрішньої контрреволюції.

Перейшовши в наступ 14 травня в Білорусії, війська Західного фронту просунулися на 100—120 кілометрів на захід. Підсудський змушений був зняти з України на Західний фронт дві дивізії, за допомогою яких наступ радянських військ в Білорусії було зупинено. Зате це переведення військ послабило сили білополяків на Україні і створило сприятливі умови для переходу до активного наступу армій Південно-Західного фронту.

Наступ почався 26 травня і мав на меті оточити й розгромити головні сили ворога в районі Києва.

Перші бої точилися з мінливим успіхом. Лише 5 червня Кінна армія в районі Попільня — Козятин прорвала міцно укріплені позиції 2-ї польської армії. На 8 червня кіннота розширила прорив до 140 кілометрів, визволивши при цьому десятки населених пунктів, в тому числі міста Житомир, Бердичів, Козятин.

На лівому фланзі Південно-Західного фронту, в напрямку на Вінницю — Жмеринку, добре діяла 14-а армія, в складі якої була 8-а дивізія Червоного козацтва.

Ламаючи опір ворога, просувалися на захід і інші з'єднання Південно-Західного фронту. 12 червня радянські війська визволили Київ.

2-а, 3-я і 6-а білопольські армії, безперервно відступаючи, втрачали живу силу і техніку. Успіхи наших військ на Україні забезпечили перехід в наступ і армій Західного фронту. Цьому наступу не перешкодило й те, що Врангель, рятуючи білополяків, за вказівкою Антанти розгорнув активні воєнні дії в Таврії.

Прорив фронту білопольських інтервентів на Україні мав основне значення для всього ходу боротьби проти нового об'єднаного походу Антанти.

Радянські війська визволили Жмеринку, Вінницю, Козятин, Бердичів, Житомир і з боями просувалися вперед до лінії Могилів-Подільський — Летичів — Новоград-Волинський. Тут, на завчасно укріплених рубежах, противник намислив зупинити наступ Червоної Армії.

Особливо запеклі бої розгорнулися в районі Летичева, де наступала 8-а Червонокозача кавалерійська і зведена стрілецька дивізії. На цій ділянці ворог мав найдужчу оборонну лінію, що являла собою цілу систему окопів, попереду яких була встановлена чотирирядна дротяна загорожа. Захищали ділянку кращі білопольські війська — познанські частини.

Перші сутички 8-ї Червонокозачої дивізії з білополяками відбулися в 20-х числах червня в районі Хмільника. 6-й Червонокозачий полк під командуванням В. Краскова повів фронтальний наступ на Терешпіль і прикував до себе значні сили ворога. Скориставшись з цього, 5-й полк під командуванням М. Дьомичева увірвався в село, відтіснив дві роти інтервентів і полонив їх.

Звістка про перемогу кавалеристів, які недавно влилися до лав Червоного козацтва, швидко рознеслася по всіх полках дивізії. Відзначився на новому фронті й 1-й Червонокозачий полк.

26 червня батальйон польських легіонерів вийшов з-за дротяної огорожі і почав тіснити передовий загін зведеної дивізії. 1-й полк її під командуванням бахмутського шахтаря Василя Федо-

ренка пішов у наступ на інтервентів і примусив їх відступити. Під час цієї атаки особливо відзначився сотник І. Нікулін із своїми бійцями — курдами. Вони наганяли страх на ворога чорними бурками, що розвівалися від вітру, і гучними криками «алла», «алла».

За бій під Старою Синявою І. Нікулін був нагороджений високою бойовою нагородою — орденом Червоного Прапора.

Іван Юхимович Нікулін, чернігівець, до революції працював машиністом у поміщика. Призваний до царської армії, служив у драгунах. В 1917 році він став бійцем Могилівського загону Червоної гвардії, а з 1918 року — червоним козаком. Своєю відвагою та безстрашністю Іван Нікулін швидко завоював довір'я товаришів, і комуністи обрали його секретарем парторганізації сотні. Потім він став командиром сотні, командиром полку, командиром дивізії.

27 червня зведена дивізія кілька разів пробувала прорвати ворожу лінію оборони. Та — марно. 28-го на світанку п'ять піхотних батальйонів ворога перейшли у наступ і трохи потіснили зведену дивізію. В бій кинули 2-у бригаду 8-ї кавалерійської червонокозачої дивізії (комбриг Сметанников, військом Гурін). Зав'язалася запекла сутичка в районі села Шпичинці, в якій незабаром взяла участь і 3-я бригада В. Микуліна, яка завдала сильного удару по флангу противника. Бій виграно.

У лавах пілсудчиків почалася паніка. Всі п'ять батальйонів ворога були оточені. В полон здалися близько 400 солдатів. Наші війська захопили чимало зброї, спорядження.

В цьому бою смертю героя загинув славний витязь Червоного козацтва — командир 4-го полку Новиков. Червоні козаки з військовими почесними поховали його в Шпичинцях.

Однак зламати оборону противника на всьому фронті радянським військам не вдалося. Тоді командування 14-ї армії ухвалило послати червонокозачу дивізію в рейд по тилах інтервентів.

ПРОСКУРІВСЬКИЙ РЕЙД

Ще в ході боїв під Старою Синявою розвідка дивізії виявила в районі Старокостянтинова велику групу військ. Полонені передали, що командує військами генерал Роммер, який має завдання розбити 1-у Кінну армію і не дати їй можливості вийти на лінію Рівне — Дубно.

Командарм 14-ї армії Уборевич наказав 47-й стрілецькій дивізії прорвати фронт і пропустити червоних козаків у тил ворога для розгрому групи генерала Роммера.

29 червня в районі села Адампіль піхота після активної артилерійської підготовки перейшла в наступ, але не змогла зламати опір і змушена була відступити на вихідні позиції. Тоді було схвалено прорвати фронт іншими силами і в іншому місці.

Три дні декілька роз'їздів вели активну бойову розвідку на ділянці Гречани — Стара Синява, відвертаючи тим самим увагу противника від району, в який перекидалася червонокозака дивізія. В ніч з 2 на 3 липня непомітно для ворога червоні козаки зосередилися в лісах і гаях біля сіл Овсяники — Черніголівці.

Для участі в рейді було виділено шість кінних полків по 400—500 вершників у кожному, 48 тачанок з кулеметами, 6 польових гармат та близько 100 возів — санітарних і з боеприпасами. Політпрацівники й командири інструктували бійців, як поводити себе в тилу ворога. В політвідділі квапно друкувалися листівки — звернення до населення та військ ворога.

В листівках викривався грабіжницький, загарбницький характер війни, яку вели білополяки проти Радянської країни, зрадливість українських буржуазних націоналістів. Відозви закликали опшуканих петлюрівських солдатів переходити на бік Червоної Армії і разом з нею захищати свою країну від іноземних поневолювачів.

Увечері 3 липня 60-а дивізія почала артилерійську підготовку. Тут же за першими артилерійськими пострілами два бронепоезди один за одним вирушили на Комарівці і увірвалися на станцію.

Десанти з бронепоездів захопили в полон штаб польського полку, гарнізон станції Комарівці і батальйон солдатів.

У цей же час вся артилерія 60-ї стрілецької і 8-ї кавалерійської дивізії обрушилася суцільним вогнем на вузьку ділянку фронту ворога, на його артилерійські позиції і резерви.

Після артпідготовки в атаку пішла піхота. Вона прорвала фронт від станції Комарівці до містечка Волковинці. А за піхотою, закидаючи дротяні загороди кожухами, кинулися на підсудчиків партизани — селяни Летичівщини.

Вночі до станції Комарівці була підтягнута 8-а червонокозака дивізія, яка в абсолютній тиші увійшла в утворений прорив. Прорившись на два кілометри вперед, авангард — дивізіон 1-го полку під командуванням П. Безпалова знищив заслон противника. Дивізія без перешкод пішла вперед.

За Комарівцями червоних козаків зустріла група селянської молоді, озброєна гвинтівками, шаблями, відібраними у білополяків. Вони заявили про своє бажання боротися разом з Червоною Армією проти загарбників. Така ж зустріч відбулася і в селі Галузинцях. Начальник дивізії Примаков наказав новоприбулим йти до Бара на допомогу піхоті. Вони так і зробили.

На ранок, коли дивізія зайшла далеко в тил ворога, Примаков дозволив сурмачам грати, а козакам співати. Прикриваючи колони з флангів і з фронту, йшли дужі роз'їзди і похідні застави, які громилі гарнізони білополяків та їхні обози, а також роздавали місцевому населенню листівки й газети. Біля села Шеїнці дивізіон П. Безпалова захопив обоз противника. За наказом командування дивізії всі підводи й коні були роздані найбіднішим селянам.

В авангарді дивізії йшла перша бригада Григор'єва. Вперед, до Михампіля, Нікулін вислав перший взвод своєї сотні, яким командував Никифор Трубило.

«Перед світанком, — згадує київський інженер Н. Трубило, — в'їжджаємо в село. Кінь в мене був добрий, по мені, а в мене, може, всі два метри. Ну, а одяг, правду казати, поганий. Трофейний френчик, поки йшли від Перекопу, зносився. Думаю, потурбувалася про нас Англія, може й Франція про нас не забула. Правда, була в мене папаха добра, улагаївського полковника. А спека! Пришив я до неї ремінець, і теліпалася вона в мене за спиною.

Так ось в тому селі питаю одного діда: «Солдати тут є?» Відповідає: «Жолнерів нема, є жандарми — контир-буціонери». Мої козаки слухають, дивуються: «Що це за контир-буціонери»? А дід мружить око й каже: «Ви що, хлопці, з неба звалилися? Чули — є різні контир-революціонери, а тепер наїхали на наші голови і оці контир-буціонери. Наклали вони контрибуцію — двадцять корів, тридцять свиней, сорок овець, там курочок, качок, ну, звичайно, яйки і млеко. Не здамо завтра — до вечора сплять село...»

Я скомандував козакам схопити всіх «контир-буціонерів», а сам прошу діда провести мене до пана поручика... Зупинилися біля гарної хати, покрівля під бляху... Там на ліжку спав офіцер в одних трусах. Вся його форма висіла тут же на цвяхах. Сकिनув я з себе англійське дрантя, заліз в голубу французьку форму, зняв з цвяха й зброю, польову сумку пана поручика. Буджу його, а він мимрить щось, лається спросоння: «Геть, бидло!» Тоді я почав його тормошити. Він схопився, вилупив очі на мою офіцерську форму, питає: «Ви хто?» Дістаю я з-за спини папаху, надіваю на голову, збиваю чуба. «Пан козак!» — заверещав офіцер... і все зрозу-

мів. Одягнув моє англійське дрантя і поплівся на вулицю. А там мої козаки вже стерегли з десяток цих самих «контир-буціонерів». З конвоєм відправили ми їх в сотню.

Одна з сотень 1-ї бригади була зупинена вогнем пілсудчиків, що засіли в Михампільському лісі. Командир сотні В. Хлібцов, вирвавшись уперед, кинувся на офіцера, але той пострілом з карабіна вбив під червоним командиром коня. Пілсудчики швидко почали оточувати Хлібцова, щоб захопити його живим, але він стійко оборонявся. Командир рою Ф. Юхименко, побачивши, що життю Хлібцова загрожує небезпека, поспішив з своїми козаками на допомогу. Зім'явши противника, вони врятували командира і ввірвалися в ліс, порубали й захопили в полон багато пілсудчиків та їхній обоз. За бої того дня командира полку Павла Безпалова нагородили орденом Червоного Прапора. Цю високу нагороду одержав і командир 2-ї сотні 1-го полка Василь Хлібцов, і командир рою Федір Юхименко.

Увечері 4 липня дивізія підійшла до містечка Михампіля. Після короткого впертого бою, під час якого було знищено двісті інтервентів і близько 100 захоплено в полон, червоні козаки вступили до містечка.

Селяни тепло приймали своїх визволителів. Вони всіляко допомагали їм продуктами, а іноді й безпосередньо брали участь у боях.

Незважаючи на те, що петлюрівські агітатори на всі лади розхвалювали інтервентів, подільські селяни вороже зустріли появу непрошених гостей — білопольських загарбників. Ще більш зроста невпевненість селян до чужинців тоді, коли на Поділля під прикриттям військ Пілсудського й Петлюри знову повернулися поміщики, власники цукрових і винокурних заводів.

Встановивши кільцеву сторожову охорону і виславши сильні роз'їзди, дивізія розташувалася на ніч.

Незважаючи на пізній час, михампільські селяни не розходилися по хатах. Політпрацівники провели в селі мітинг, розповівши селянам про внутрішнє і міжнародне становище Радянської республіки, про переможний наступ Червоної Армії на захід. Тут же михампільцям було роздано багато газет і листівок, а селянській бідності — і трофейне майно.

В цю ж ніч з 4 на 5 липня командування дивізії послало розвідку на залізничну лінію Жмеринка — Проскурів. Здобувши потрібні відомості, радянські кавалеристи зруйнували залізницю в районі станції Богданівці, відрізавши шлях відступу польським бронепоездам і ешелонам, що знаходилися в Деражні.

В оперативному звіті штабу армії УНР від 6 липня 1920 року петлюрівці зазначали, що червоні козаки навели «велику паніку на частині 12-ї польської дивізії, яка відступила в невідомому напрямку і оголила наш правий фланг»¹.

Враховуючи високий бойовий дух бійців, начдив Примаков поклав розділити сили і одночасно атакувати Проскурів, де знаходився штаб 6-ї польської армії, і Чорний Острів, в якому розташувалися бази її. На Проскурів рушила 3-я бригада під командуванням В. Микуліна (комісар А. Генде-Роте), а 1-а бригада П. Григор'єва (комісар А. Сашков) повинна була взяти Чорний Острів. 2-а бригада направлялася в село Педоси для прикриття тилу і як резерв командира дивізії.

Вночі 6 липня біля Чорного Острова 1-й полк був зустрінутий шаленим вогнем ворога. Комбриг Григор'єв послав дві спішені сотні в атаку з завданням викликати на себе головну увагу пілсудчиків, а сам з рештою сил ввірвався в Чорний Острів з півночі. Інтервенти не витримали натиску і почали відходити на захід. Але там їх зустріли козаки, які чекали в засаді, і довершили справу розгрому.

Для спостереження за дальшими підступами до Чорного Острова Примаков вислав чималий роз'їзд 3-го полку на чолі з військомом сотні Іваном Шуєвим.

Біля Ставчинець роз'їзд зіткнувся з кінним загоном Петлюри. Незважаючи на кількісну перевагу ворога, Шуєв з криком «ура!» першим кинувся на чолі свого невеликого загону в атаку. Петлюрівці, охоплені панікою, залишаючи на полі бою багато вбитих і поранених, кинулися врозтіч. За цей подвиг Шуєв був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Під час взяття Чорного Острова 1-а бригада, розгромивши польський гарнізон, захопила 130 вагонів з боеприпасами, обмундируванням, продовольством і один вагон з медикаментами, які були дуже потрібні Червоній Армії. Про бої в районі Чорного Острова розповідає колишній козак Лаврухін.

«Наша сотня дістала завдання висадити в повітря міст. Темної липневої ночі ми направилися до станції Мартинівка. Козаки не спали вже три ночі і їхали, дримаючи в сідлах. Незабаром ми спішилися і попрошували до мосту.

Сотник доручив Станіславу Янківському зняти вартового. Стась пішов. За ним поповз наш командир. Пролунав погук варто-

---

¹ Оперативні документи штабу армії УНР, ч. I. Варшава, 1933, стор. 81.

Вітошкін О. Д.— ветеран Червоного козацтва — комсотні і полку. В роки Великої Вітчизняної війни — командир Сибірської стрілецької дивізії. Генерал-майор у відставці.

Медянський М. С.— командир батареї Червоного козацтва, ад'ютант командира дивізії В. Примакова. По війні командир авіабригади. Полковник у відставці.

Командири і козаки 2-ї дивізії Червоного козацтва.

вого: «Стій, хто йде!» Стась відповів: «Свій, свій, жолнеж, нас розбили більшовики».

Стась, плигнувши вперед, наставив дуло гвинтівки на вартового. Той тільки крикнув: «Що пан робиш?» Ми роззброїли караул. Тим часом підійшли наші сапери. Незабаром до нас довісся вибух звідти, де був міст.

Раптом ми почули шум потяга. Почувся гуркіт і тріск. Паровоз полетів у воду. На платформах були гармати та автомобілі. Наша атака зустріла незначний опір. Тільки один козак був поранений. Ми налетіли на вагони, що залишилися цілими. Там були озброєні петлюрівці».

В той же час перед світанком 3-я бригада В. Микуліна підійшла до Проскурова. Лише за дві версти від застави ворог помітив червону кінноту, розпочав по ній вогонь. Але червоні козаки, не відповідаючи на постріли, галопом увірвалися в місто і зав'язали вуличні бої.

5-й полк Дьомичева атакував станцію, а 6-й Краскова — район Білогородських казарм і центр, де в будинку колишнього реального училища містився штаб армії Роммера. Захопивши штаб, сотня М. Скрипниченка оволоділа важливими документами, двома гарматами і великим обозом. Броньовий загін, багато петлюрівських чинів на вантажних машинах з установленими на них кулеметами прорвалися на шаленій швидкості через лави 6-го полку і втекли на Кам'янець-Подільський. Петлюрівський полк підпалив міст через Буг і тікав на Миколаїв. Командарм білопольської армії Роммер, що перебував з ударною групою під Старокосятинівом, прилетівши на літаку, недовго покружляв над містом і взяв курс на захід.

Бригада простояла в Проскурові всього близько двох годин. Забравши з собою обози і документи польського штабу, вона залишила місто і вночі прибула в село Педоси, де і з'єдналася з рештою частин дивізії.

Паніка, про яку згадувалося в оперативному звіті петлюрівців, охопила і самих жовтоблакитників. Маючи, крім піхоти, 10 кінних полків, вони не наважилися на активні дії проти дивізії Червоного козацтва. В наказі по петлюрівській армії від 7 липня 1920 року передбачалися виключно оборонні дії проти червоних козаків: підривання мостів, руйнування залізничних колій, влаштування завалів тощо.

Опівночі на ім'я Примакова надійшла радіограма. Командарм Уборевич виносив подяку червоним козакам за успішні дії в рейді

і дав їм завдання «продовжувати просування на Старокостянтинів з метою ліквідації роммерівської групи».

Вночі розвідка встановила, що з Старокостянтинова в район Миколаєва й Красилова перекидаються великі ворожі сили. Намагаючись перерізати їм шлях, Примаков вранці 7 липня послав свої частини в район села Зозулинці. Тут червоні козаки розгромили петлюрівську бригаду в складі близько 2000 багнетів. Після розгрому червоними козаками ворожих гарнізонів Проскурова й Чорного Острова ворог під тиском дивізій 14-ї армії почав відступати по всьому фронту.

Командування польської армії вживало найневідкладніших заходів, щоб зупинити відступ своїх військ. Генерал Роммер в наказі по 6-й армії від 10 липня 1920 року писав:

«1. Полки повинні всіма заходами виправити тих солдатів, які проявили себе боягузами.

2. Кожний, хто тікає, має бути розстріляний на місці.

3. Всіх, хто виявлений у не досить активній поведінці в бою, негайно віддати польовому суду»¹ і т. д.

Намагаючись всіма засобами підтримати дисципліну в армії, білопольське командування створило загороджувальні загони, які відкривали вогонь по своїх військах, коли вони відступали. Але й це не допомагало. Армія білополяків швидко розкладалася. В чималій мірі сприяла її розкладу велика робота червоних козаків серед військовополонених — поляків.

13-а дивізія легіонерів під натиском піхоти 60-ї дивізії залишила лінію Хмільник — Бар і почала відходити до Збруча. Через райони, зайняті червоними козаками, пілсудчикам доводилося пробиватися з запеклими боями. В ніч з 7 на 8 липня вони вклинилися в розташування частин 8-ї кавалерійської дивізії, відрізавши від неї 3-ю бригаду.

8 липня дивізія вела жорстокі бої з білопольськими військами в районі сіл Зозулинці, Великі Зозулинці, Купіль. Вночі до штабу 2-ї бригади прийшли делегати від петлюрівської бригади, яка зважилася порвати з інтервентами. Не дочекавшись кінця переговорів, прийшли до Красилова і кілька сот січовиків. Весь день 8 липня вони билися з легіонерами Пілсудського — своїми недавніми союзниками. Після рейду перебіжчиків передали 60-й дивізії для поповнення її поріділих лав.

День 8 липня виявився дуже важким для червоних козаків.

---

¹ В. Руднев, Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р., К., 1944, стор. 122.

Коні й люди за чотири дні напружених боїв в глибокому ворожому тилу вибилися з сил. Боєприпаси кінчилися. Характер місцевості, порізаної ярами й струмками, швидше сприяв піхоті, ніж кінноті. А противник продовжував насідати. Особливо далася взнаки червоним козакам артилерія, яка стріляла з відкритих позицій. Білополяки билися з відчаєм приречених. Від перебіжчиків-січовиків та захоплених полонених стало відомо, що 8-ій дивізії протистояли частини Старокостянтинівської групи ворога, яка так і не змогла завдати флангового удару по 1-ій Кінній армії Будьонного.

В долині річки Случ, на невеликій території в трикутнику Клітня — Ординці — Базалія, точилися запеклі бої червоних козаків з білополяками. В цей же час 3-я бригада Микуліна в районі Михеринців один на один вела бої з колоною інтервентів, що накинулися на неї. Незважаючи на величезну перевагу в живій силі і техніці, білополякам не вдалося розбити оточених червоних козаків, які відбивалися клинками й скупим кулеметним вогнем.

Поранений в обидві ноги, залишився на полі бою під Зозулинцями командир взводу Тарас Юшкевич (пізніше командир 1-го полку). Йому подала першу допомогу під вогнем білополяків, а потім вивезла в надійне місце медична сестра й бойовий козак 1-го полку Лідія Лівенцова.

Особливо складна обстановка створилася біля села Зозулинці. 8-ій кавалерійській дивізії, на яку тиснули великі сили польських легіонерів, необхідно було переправитися через Случ. Біля мосту, утворивши пробку, скупчилися кавалеристи 1-ї та 2-ї бригад, обоз, поранені. Переправу прикривав один полк.

Пілсудчики зосередили шалений артилерійський вогонь по лавках спішених кавалеристів. Бійці нерували. Примаков під'їхав до них, зліз з коня і звернувся до ад'ютанта:

— Борисе, є закурити?

Кузьмичов, який добре знав свого начдива, поліз до кишені за тютюном.

Примаков розпалив свою люльку, задимів.

— Ге, чорти, як шкварять! — сказав він і, повертаючи кісет Кузьмичову, додав: — Ану, передай по лавах.

Козаки, поглядаючи на Примакова, що усміхався, забули про небезпеку, запалили, повеселішали. Наступ білополяків зустріли шквальним вогнем. Полк відійшов в повному порядку.

За відвагу, виявлену в боях у заплаві річки Случ, були нагороджені бійці 1-го полку — Сергій Минайко, Павло Михайличенко і Густав Шурман. Минайко на чолі півсотні стримував натиск

великого загону противника і цим дав можливість всій 1-ій бригаді переправитися через Случ. Добрим діям півсотні сприяли Михайличенко з своїм легким кулеметом «льюїс» і Шурман, який обстрілював ворога з важкого «максима».

Увечері 8 липня роз'їзди червоних козаків зв'язалися з передовими частинами бригади Котовського, яка захопила Кульчини. Частина 8-ї кавдивізії зосередилася в районі містечка Купіль, звідки зв'язалися з 60-ю дивізією, що захопила Чорний Острів.

Так кавалерійська дивізія Примакова з успіхом виконала складне завдання. Внаслідок рейду червоних козаків по ворожих тилах була дезорганізована оборна 6-ї польської армії, пошкоджений зв'язок бойових частин із штабом армії. Противник відступив на захід на 120—140 кілометрів. Частини 14-ї армії звільнили Старокостянтинів, Проскурів і 9—10 липня вийшли на лінію ріки Збруч.

Червоні козаки вивели з ладу близько 5000 ворожих солдатів, зруйнували три залізничні станції, висадили в повітря три мости, захопили близько 1000 вагонів військового спорядження та боеприпасів, 20 паровозів, близько 500 возів і 300 коней.

Сміливий рейд червоних козаків по тилах противника дезорганізував ворожу оборону, порушивши зв'язок бойових частин ворога з штабом 6-ї армії і тим самим сприяв загальному успіху наступу радянської 14-ї армії¹.

Війська Західного фронту 11 липня визволили столицю Білорусії — Мінськ і, долаючи впертий опір ворога, продовжували наступ на захід...

На кінець липня 1920 року Україна і Білорусія були повністю очищені від іноземних загарбників та їх буржуазно-націоналістичних прихвостнів.

В ГАЛИЧИНУ.

СТРИЙСЬКИЙ РЕЙД

Піلسудський всіляко намагався дати лад своїм військам, розгромленим на Україні. Ворог покладав, що Червона Армія надовго затримається біля річки Збруч, вздовж якої клялися міцні укріплення, споруджені під керівництвом французьких інженерів.

¹ История гражданской войны в СССР, т. 5, стор. 141.

Центральний Комітет партії, Радянський уряд дали вказівки командуванню продовжувати наступ на захід з метою повного розгрому ворога і подання допомоги народам Західної Білорусії, Польщі в їх справедливій боротьбі за свободу.

Підготовка до нового етапу боротьби з білопольськими загарбниками відбувалася в надзвичайно складних умовах. Підтягнувши резерви, ворог продовжував чинити шалений опір. Відчувалася загальна перевтомленість наших військ, що зазнали великих втрат. З виходом до Збруча, до колишнього державного кордону, з-поміж відсталого частини бійців зродилися панічні настрої. Все частіше можна було почути: «Шляхту вигнали, Україну визволили, пора й по домівках».

На цей час політичний апарат дивізії мав уже великий досвід роботи в найрізноманітніших умовах. Зміцнили партійні організації Червоного козацтва.

Політпрацівники роз'яснювали червоним козакам необхідність уважного, чуйного ставлення до галицьких селян, підкреслюючи, що з поведінки наших військ вони оцінюватимуть і Радянську владу. Широко розгорнулася й культосвітня робота. Лише в строїлових частинах дивізії працювало 24 культосвітні комісії. Діяльність їх була досить широкою і багатогранною. Вони створювали школи по ліквідації неписьменності, червоноармійські бібліотеки, розповсюджували газети й листівки, проводили голосні читки книг, газет, ставили спектаклі.

Бійці дивізії розуміли, що простягнути руку допомоги галицьким братам, які знемагають в шляхетській неволі, бити тут інтервентів, щоб полегшити виконання завдання військ, які наступують на лігвище Пілсудського — Варшаву, є їх священним обов'язком.

На Збручі протягом двох тижнів відбувалися жорстокі бої. Нелегко було форсувати річкову перешкоду, посилену різноманітними інженерними укріпленнями. Вогонь французьких далекобійних гармат «Канне» завдавав великих втрат червоним військам. Проте недалеко від Волочиська піхоті 60-ї дивізії вдалося форсувати Збруч. За нею переправилася 1-а бригада червоних козаків. Полк Потапенка, дійшовши до сіл Токи й Скорики, атакував пілсудчиків з тилу. Батарей противника накинулися масованим вогнем на 1-у бригаду. Ми зазнали великих втрат. Були поранені бійці, а також комбриг Григор'єв і помічник командира бригади Самусь — червоні козаки відійшли на східний берег Збруча.

Данило Самусь — один з активних організаторів Комуністичної Спілки Молоді в Чернігові. Під час австро-німецької окупації

він перебував на нелегальній роботі в Києві. Гетьманській розвідці вдалося вислідити й арештувати його. Розправа була короткою: кати вивели комсомольського вожака на кручі Купецького саду, кілька разів вистрілили в нього й пішли. Нічна прохолода привела Самуся до пам'яті. Тяжко поранений, він доповз до близьких друзів, які й переховали його. Восени 1919 року Самусь добровільно вступив до Червоного козацтва і не раз виявляв дива хоробрості в боях з денікінцями. Вмираючи на полі бою біля Збруча, Данило, зібравши останні сили, сказав: «Прощайте, товариші! Передайте хлопцям — вперед! Нехай відплатять за мене».

24 липня полки 60-ї дивізії, форсувавши Збруч, зайняли Підволочиськ. 3-я бригада, якою тепер командував М. Дьомичев, завдаючи ударів через Токи по тилах загарбників, розбила два батальйони і захопила багато французьких солдатів з кулеметами на грецьких ішаках. Ці підрозділи інтервентів прибули з Салонікського фронту (Греція), з армії генерала Франше д'Еспере, битого в 1919 році на півдні України.

Наступного дня 2-а бригада червоних козаків під командуванням В. Микуліна, оволодівши Тернополем, вийшла на лінію ріки Серет. В цей же день 3-я бригада тричі наступала на Збараж, і лише третя її атака завершилася успіхом. В боях за Збараж відзначився переведений з 1-ї бригади новий командир 6-го полку Василь Гаврилович Федоренко, нагороджений за цю операцію орденом Червоного Прапора. Йдучи завжди у перших лавах, заплював червоних козаків на перемогу комісар 3-ї бригади поляк Альберт Генде, син ткача, учасник революційних подій 1905 року в Лодзі, полум'яний захисник завоювань Жовтневої революції в Росії, а пізніше — заступник голови Московської міськради.

Після форсування річки Серет червоних козаків перекинули до Підкаменя — Радзівілова, в проміжок між піхотою 45-ї дивізії і Кінною армією Будьонного, яка вела запеклі бої з противником в районі Броди. Під ударами Кінної армії і групи Якіра в районі Броди — Підкамень, а також 8-ї кавдивізії під Золочевом, інтервенти почали відкочуватися на захід. Радянські війська рушили на Львів — серце Галичини. Тепер червоні козаки йшли між групою Якіра і 60-ю дивізією.

«Перехоплений нами опернаказ по 6-ій польській армії дав в руки нашого командування всі розрахунки противника... Він повинен був затриматися й укріпитися по лінії річок Буг, Золота Липа... Наша кіннота директив не мала у зв'язку з відсутністю зв'язку з штабом армії. Завдання начальнику дивізії (червонокозачої) здавалося зрозумілим — швидким кидком вперед

захопити переправи через р. Золоту Липу»¹, — писав В. Примаков. Поставлене перед собою завдання дивізія виконала.

18 серпня полки Примакова залишили далеко Золоту Липу і Гнилу Липу. Проїшовши за день 40 кілометрів, червоні козаки опинилися в районі Бібрки в глибокому тилу противника. На дорогах, що ведуть до Львова, було затримано кількасот екіпажів — перелякані раптовою появою червоних, тікали з своїх фільварків галицькі поміщики.

Основна маса населення радо зустрічала радянські війська. Лише незначна частина, що знаходилася під впливом шаленої шовіністичної агітації пілсудчиків та українських буржуазних націоналістів, дивилася на Червону Армію як на стару царську армію, з недовір'ям ставилася до неї. Тому необхідно було виявляти величезну обережність і витримку, щоб не піддатися на провокації, роз'яснити населенню різницю між старою і новою армією, розкрити мету свого походу на західноукраїнські землі, розповісти населенню про національну політику Радянської влади.

18 серпня наша кіннота перервала залізничне сполучення на лініях Львів — Бржезани, Галич — Львів і захопила в полон понад 100 солдатів польської армії. Після короткого мітингу, проведеного комісаром бригади Генде, з полонених взяли слово, що вони більше не воюватимуть з червоними військами, і відпустили їх додому.

До ночі полки зайняли район Сарники — Лани — Бібрка. Ще вдень ординарець начдива Й. Якіра повідомляв, що кінармія взяла Буськ і йде на Львів. Туди ж іде й 45-а дивізія. Директив для 8-ї кавдивізії ординарець не привіз. Тому начдив вночі швидко скликав широку нараду в Сарниках, на якій обговорювалися питання про дальший напрямок рейду. Було домовлено вести червонокозачу дивізію на Стрий.

Вранці 19 серпня дивізія виступила в похід. 1-а бригада під командуванням П. Потапенка направилася на Ходорів. Місто було взяте з бою. Червоні козаки захопили 200 полонених, 7 кулеметів, гармату, 16 паровозів і 6 ешелонів з військовим майном.

В цей час частини 2-ї бригади Микуліна атакували Жидачів. Станцію, яку вперто охороняли білополяки, вдалося взяти лише після повторної атаки. Бронепоезд противника не зміг допомогти пілсудчикам — кавалеристи завдалегідь встигли перервати

---

¹ В. Примаков, Рейд Червонокозачьей дивизии на Стрий (в Галиции) в августе 1920 года, «Красная Армия». Вестник Военно-научного общества при Военной Академии», 1921, № 7—8, стор. 25—26.

залізничне сполучення. В Жидачеві червоні козаки захопили 60 полонених і 2 кулемети.

Ворожу піхоту, яка обороняла місто й станцію Миколаїв, зім'яли 3-ю бригадою Дьомичева. На станції захопили багато ешелонів з вантажем: його роздали місцевому населенню. Два вагони з динамітом козаки підвели до мосту через Дністер і висадили міст у повітря.

За один тільки день 19 серпня 8-а Червонокозача дивізія пройшла з боями 50 кілометрів, захопила троє міст, перервала зв'язок на двох залізницях, взяла в полон 400 ворожих солдатів і великі трофеї. Полонених згодом розпустили по домівках. В цей час група Якіра (45-а і 47-а дивізії) з боями просувалася на Львів.

Наступного дня 8-а Червонокозача дивізія пішла на Стрий. На марші колону кінноти атакували літаки з американської ескадрильї майора Фаунт Лероя, що базувалася у Львові, але бомбардування не зупинило колони. Щоб спантеличити противника, полки повернули назад. Аероплани, покружлявши з півгодини в повітрі, залишили кінноту в спокої. 4-й полк А. Карачаєва Примаков послав на Журавно для ліквідації ворожих обозів, які переправлялися через Дністер. Виконавши завдання, полк приєднався до дивізії.

Взяти Стрий мала 3-я бригада, посилена 3-м полком, яким замість пораненого під Нущею Хвістецького командував Ф. Спаський. 1-а бригада вела дальню розвідку і охороняла фланги атакуючих. 4-й полк залишався в резерві. Щоб відрізати шляхи відступу бронепоездам і ешелонам, скупченим на станції Стрий, у бік Болехува, Сколе, Дрогобича і Львова надіслали спеціальні загони для руйнування залізниць.

П'ятий полк дивізії в пішому строю повів атаку на ворожу піхоту, яка захищала переправи через численні річечки і струмки, що були природною перешкодою на підступах до Стрия з півдня. Атакувати було важко. На допомогу товаришам прийшов 6-й полк Федоренка. Крики «ура», що лунко роздавалися в Карпатах, тупіт копит козачих коней по мосту приголомшили ворога. Спішившись на галопі, вершники розкидали наспіх побудовані ворогом барикади, а потім — у сідла і знову — вперед. Пілсудчики в паніці відступили. Захоплені в Стрії полонені виявилися колишніми денікінцями — в Польщі з них сформували так звану — «3-ю російську армію», якою командував генерал Перемикін.

«Ще довкруги строчили кулемети, ще в місті казався ворог, — згадує лєнінградець Г. Сазикін, — а наша передова сотня, проходячи вночі головною вулицею Стрия, співала «Інтернаціонал».

Із лав чулися різні мови, та якою б мовою не виконувався «Інтернаціонал», він був зрозумілий і навіки залишиться зрозумілим пролетарям всіх країн. Попереду сотні несли полковий прапор, на якому було написано: «Дорогу, буржуазіє, твої могильники ідуть».

Які ж були наслідки Стрийського рейду?

Дивізія, пройшовши по тилах ворога понад 200 кілометрів, захопила 5 міст, зруйнувала залізничні вузли в Стрії і Ходорові, в 20 місцях підірвала залізниці, знищила продовольчі та інтендантські склади противника і вивела з ладу близько 1500 пілсудчиків. Завдяки рейду був перерваний зв'язок фронтових військ противника з своїм тилом і з вищим командуванням. У зв'язку з Стрийським рейдом 8-ї кавдивізії інтервенти не змогли закріпитися на вигідних рубежах річок Золотої Липи та Бугу і змушені були під натиском піхоти 14-ї армії відступати в глиб Галичини до Львова.

Стрийський рейд мав не тільки військовий, але й великий політичний ефект. Червоні козаки були першими представниками Радянської влади на визволеній землі. З їхніх уст галицькі селяни і робітники почули багато нового про Червону Армію, про те, як живуть їхні брати в Радянській Україні, про політику молодії Радянської держави. Місцеве населення охоче вступало до лав Червоного козацтва.

Навіть вороги змушені були визнати велике значення визвольного походу Червоної Армії для політичного усвідомлення трудящих Галичини. У звіті розвідки штабу петлюрівської армії за період — 1 по 9 серпня 1920 року йшлося: «Шалена агітація більшовиків починає впливати досить широко. Спостерігається добровільний вступ галичан до Червоної Армії. З Пробужна записалося 120 добровольців...»

Рейд червоних козаків, які донесли революційні прапори до підніжжя Карпат, сколихнув трудове населення Західної України, яке перебувало під гнітом польської шляхти. Селяни Галичини, з тріумфом зустрічаючи червоних бійців, все тісніше згуртовувалися навколо тимчасового крайового органу Радянської влади — Галицького ревкому, який перебував у Тернополі.

НА ШЛЯХАХ ДО ЛЬВОВА

Стрийський рейд Червоного козацтва збігався з початком невдач радянських військ на головному — Західному фронті. Незважаючи на те, що внаслідок цього рейду війська 14-ї армії,

зломивши опір польських частин, наблизилися до Львова, взяти його вони не змогли.

Що ж відбулося на головному операційному напрямку?

Війська Західного фронту — 3-я, 4-а, 16-а армії, Мозирська група, охоплені високим наступальним почуттям, без упину гнали білополяків на захід, пройшовши з боями сотні кілометрів. 14 серпня 15-а армія вже штурмувала позиції на підступах до Варшави. Передові частини 4-ї армії та Кінного корпусу Гая, досягнувши Влоцлавська, стали загрожувати польській столиці з північного заходу. Переоцінюючи свої сили й недооцінюючи противника, командування Західного фронту не турбувалося про закріплення завойованих позицій. Дуже відстали тили з боєприпасами, продовольством, резервами. Війська надзвичайно втомилися, зазнали втрат. В деяких полках 16-ї армії мали тільки по 160—250 багнетів.

В іншому становищі опинився противник. При допомозі Антант, зокрема французьких інструкторів, пошарпані польські війська були переформовані і забезпечені іноземною зброєю, одягом і амуніцією. 10 свіжих дивізій поставили на оборонні рубежі на підступах до Варшави. Керівництво з'єднаннями фактично зосередили в руках французького генерала Вейгана і його штабу. Зібравши міцний кулак на річці Веприж, Пілсудський 16 серпня 1920 року наніс контрудар по тилу й флангу Західного фронту. Водночас з боку Варшави перейшла в наступ 1-а армія легіонерів. Радянські війська, втомлені й поріділі на той час, не витримали дужого натиску ворога і відступили.

До негативних наслідків привела також відсутність взаємодії між радянськими фронтами. Замість того, щоб допомогти Західному фронту розвинути успіх і оволодіти Варшавою, командування Південно-Західного фронту (Єгоров, Сталін) в кінці липня — на початку серпня спрямувало зусилля військ на виконання самостійного завдання — взяття Львова. Це суперечило рішенню ЦК РКП(б) від 5 серпня 1920 року, яке зобов'язувало головкома зміцнити Західний фронт шляхом передачі йому 12-ї, 14-ї і 1-ї Кінної армії Південно-Західного фронту. Але ця передача військ надто зволікалася, що означало, по суті, невиконання директиви головкома з боку командування Південно-Західного фронту. Дії радянських фронтів у різних напрямках розпорошували їх сили, що створило сприятливі умови для військ буржуазної Польщі, які перейшли в наступ.

В той час, коли група Якіра і 60-ї дивізії атакувала підступи Львова, 23 серпня червоні козаки дістали наказ вдарити на Комар-

но-Городок, щоб цим самим сприяти успіху радянських дивізій.

24 серпня 2-а бригада червоних козаків перейшла в наступ, проте білополяки, що обороняли Миколаїв, відтіснили її. До Комарно-Городка червоні козаки пробитися не змогли. Та в цьому не було вже й потреби. 45-а і 60-а дивізії під тиском переважаючих сил ворога почали відходити від Львова.

Протягом кількох днів тривали бої між пілсудчиками й червоними козаками, які утримували містечко Свірж. Кілька разів парк на західній околиці і центр містечка переходили з рук в руки. В хід ішли гранати, а часто бої кінчалися багнетовими ударами. Врешті-решт стійкість червоних козаків перемогла — містечко залишилося за ними.

Петлюрівська кіннота, вважаючи, що настав її час, напала на тили 41-ї дивізії і захопила місто Підгайці. Загроза нависла над Тернополем, в якому знаходився Галицький ревком. 8-а кавалерійська Червонокозача дивізія дістала наказ перейти в новий район і ліквідувати прорив. Гайдамаки не забули ще клинків Червоного козацтва і після перших же сутичок з ними в районі Галич — Станіслав відкотилися за Дністер.

Під час цієї операції велику мужність проявив Дмитро Хлонь, який командував у той час 3-м полком. Попавши під Станіславом в оточення, його полк в кінному строю прорвав бойові колони окремої дивізії Омеляновича-Павленка (молодшого) і пробився до своїх.

8-а кавалерійська дивізія за наказом командира 14-ї армії перейшла в район Рогатина, що оборонявся бригадою польських уланів. Але в цей час противник одержав підкріплення: прибула свіжа піхотна дивізія. Успіх під Варшавою дав Пілсудському можливість перекинути в Галичину нові сили. Добре знаючи, що вдруге добратися до Дніпра їй не вдасться, шляхта намагалася до початку мирних переговорів вийти хоч би до Збруча. Радянські війська під натиском переважаючих сил противника почали відходити. Білополяки посилено наступали на червонокозачу дивізію.

Батальйон львівських волонтерів — «мисливців», одягнутих в чорні шинелі, наступав суцільними лавами на село Княгнице. 1-й полк під командуванням Володимира Примакова пішов їм назустріч і був обстріляний вогнем бронепоездів. Противник встиг заволодіти висотами, що зводилися над місцевістю. Полку залишилося або відступити, або ж піти на ризиковану атаку висот, зайнятих противником. Козаки прийняли сміливе рішення: вони атакували висоту. Незважаючи на великі втрати, заподіяні ворожим вогнем,

козаки вихором вилетіли на висоту і кинулися на Львівський батальйон: 2-й полк підтримав атаку 1-го. Червоні козаки взяли в полон багато ворожих солдатів і офіцерів.

Особливо відзначалися в бою під Шумлянами сотники 2-го полку Марійчук і Шулейко, які атакували легіонерів кінним строєм. За виявлений героїзм відважних воїнів нагородили орденами Червоного Прапора.

Але в Пiлсудського було чимало інших батальйонів. Шалена націонал-шовіністична і релігійна агітація, квапно прийнятий сеймом закон про земельну реформу забезпечили приплив до армії добровольців з міщан, інтелігенції, студентів, гімназистів та обманутих селян. Сформовані з них частини зразу ж кидали в бій.

Невдачі під Варшавою не зломали бойового духу військ 14-ї армії. Вперті бої кипіли під Рогатином. Місто кілька разів переходило з рук в руки. Кілька разів червоні козаки разом з піхотою 60-ї дивізії йшли на приступ Чортової гори. Взяв її 6-й полк червоних козаків під командуванням Федоренка.

Командир сотні 1-го полку Костянтин Наливко сміливим ударом з тилу дезорганізував білополяків, чим і сприяв успіху 6-го полку. Поранений в бою, Наливко залишився командувати сотнею. За відвагу, виявлену в цьому бою, його нагородили орденом Червоного Прапора.

В бою за Рогатин смертю героїв полягли командир дивізіону розвідників москвич Сергій Глот і сотник 6-го полку Мурашко. В ар'єргардних галицьких боях смертю хоробрих загинув і помічник командира 5-го полку Поух, піднятий на багнети білополяками.

Але успіх під Рогатином не міг змінити ходу подій. Ворог мав значну перевагу в силах. Піхота відступала. В стрілецьких полках нараховувалося по 200 багнетів.

Скориставшись перевагою сил, ворог знову захопив Рогатин. 8-а Червонокозача дивізія 16 вересня 1920 року дістала наказ невідкладно йти на Підгайці, де знову орудувала кіннота жовтоблакитників. Як і раніше, комуністи проводили велику виховну роботу межи козаків. Червонці міцно тримали свої клинки не тільки під час маршу вперед, а й під час відступу.

Шлях 8-ї кавалерійській дивізії, яка поспішала до Підгайців, перегородила велика колона пілсудчиків. Почуваючи себе переможцями, вони під звуки оркестру направлялися на схід до Шумлян. Комбриг Дьомичев надумав обійти колону. Відчуваючи червоних козаків на своїх флангах і в тилах, білополяки згуртувались, підтягнули застави і ар'єргарди, зайняли висоти. Вогнем кількох

батареї пілсудчики обстріляли район Шумлян, зайнятий 1-ю і 2-ю бригадами червоних козаків.

Після артилерійської підготовки білополяки, спустившись з висот, повели навальну атаку на Шумляни і вдерлися на околицю міста. Але контрманевром наша кіннота відбила їх. 4-й полк Карачаєва, підтриманий бійцями з бригади Григор'єва, залишивши коноводів у селі, пішими лавами кинувся у наступ по схилах висоти «383».

В цей час артилеристи Зюка розпочали вогонь по висоті «383» і допомогли 6-у полку Федоренка вдарити з тилу по ворожій артилерії і захопити дві гармати. 1-й полк Володимира Примакова, не чекаючи наказу, полетів кінним строем в атаку, але противник міцно утримував висоту. Приклад бійців Володимира Примакова перейняли і козаки 4-го полку, однак їхню атаку також відбили.

За наказом начдива Примакова гармати посилили вогонь по висоті. Пілсудчики, приголомшені наполегливими атаками козаків, почали нервувати. Їхній вогонь був уже не такий влучний. Червоні козаки, підтримані вогнем всіх гарматних стволів безстрашного Зюка, знову кинулись на ворога. Незабаром козачі шаблі заяскрили над головами ворожих навідників. Пілсудчики піхотинці, не сподіваючись на порятунків, чинили палений опір, але козаки, піднявшись на гребінь висоти, були вже господарями становища. Шумлянська колона інтервентів і її могутня артилерія перестали існувати.

Полки легіонерів, що наступали праворуч і ліворуч від шумлянської колони, довідавшись про розгром останньої, почали просуватися обережніше. Проте вони не зупинилися: петлюрівська кіннота послужливо розчищала їм дорогу.

17 вересня червоні козаки відходили до Серета разом з 123-ю бригадою 4-ї дивізії. Інтервенти неодноразово намагалися розгромити цю ізольовану колону, але щоразу на перешкоді їм ставали клинки радянських кавалеристів.

Ворог, поспішаючи до Збруча, заповнив усі дороги своїми військами. Ухиляючись від бою з переважаючими силами противника, 8-а кавдивізія, охороняючи своїх товаришів-піхотинців, часто змушена була пробиватися до своїх через поля і ліси.

Наступного дня стало відомо, що петлюрівці, захопивши в Тербовлі штаб 41-ї дивізії, своєю кіннотою прорвалися до Тернополя. Група Примакова, маючи попереду бандитів і позаду досить активну піхоту ворога, опинилася в дуже скрутному становищі. А на вечір роз'їзди привели до Примакова пійманих ними гайдамаків і машиністку 41-ї дивізії, яка втекла з петлюрівського

полону. Вони підтвердили, що Тютюнник вийшов у тил радянських військ і захопив Волочиськ.

Попереду на кожному кроці на дивізію чатувала небезпека, але залишатися на місці теж не можна було. В ніч з 18 на 19 вересня 8-а кавдивізія здійснила один з найважчих переходів.

Петлюрівці із сходу і пілсудчики, що тиснули вже на похідні застави червонців з заходу, могли от-от зімкнути кільце оточення. Патронташі були порожні, але не здригнулися червоні козаки і перед грізною небезпекою. На мітингах вони присягалися битися до останнього подиху, але не здаватись ворогу.

О 24-ій годині 20 вересня червоні козаки двома щільними колонами вирушили на схід. Після важкого напруженого маршу вдаль заблищала стрічка срібла Збруча. У Волочиську червоні козаки з'єдналися з частинами 60-ї дивізії.

Бої на Збручі тривали протягом тижня. В кінці вересня частини противника перейшли в наступ. 14-а армія під натиском пілсудчиків і гайдамаків Петлюри змушена була відійти ще далі на схід на лінію Старокостянтинів — Проскурів.

З болем у серці проводжали трудящі Західної України війська Червоної Армії. Їхнє перебування там назавжди залишилось у пам'яті народній, викликало у трудящих віру, що визволення Галичини від панського гніту прийде із Сходу, що настане час і Західна Україна воз'єднається з Радянською Україною.

ДУБИНСЬКИЙ І. В.,
ветеран Червоного козацтва,
ШЕВЧУК Г. М.,
історик.

РЕЙД НА ПРОСКУРІВ

Коли мова заходить про рейд, я відразу пригадую світанок 3 липня 1920 року. Вночі наші стрілецькі частини прорвали оборону білопольських легіонерів на ділянці фронту Волковинці — Комарівці. У цей прорив і вирушила стрімким маршем 8-а Червонокозача дивізія Примакова. Я тоді командував взводом 3-ї сотні 3-го полку Хвистецького.

Польовим галопом проносилися ми повз командні пункти, обладнані на одному з пагорбів на околиці Комарівців. Раптом я побачив на імprovізованій трибуні С. Орджонікідзе, В. Примакова та командарма 14-ї І. Уборевича. Вони стояли, освітлені ліхтарем, привітно змахували руками і бажали нам щасливої путі. У відповідь лунало наше гучне — «Ура-а!»

Через деякий час по колоні передали:

— Ми в тилу противника.

Цих слів було досить, щоб ми підтяглися, стали уважніше придивлятися до всього. Бо наші попередні рейди на Фатеж, Понири, Льгов показали, що бути в тилу ворога і дотримуватися заздалегідь наміченого маршруту — завдання не з легких.

На долю другої бригади, яка діяла в складі 3-го і 4-го полків під командуванням комбрига Хлоня, випало, просуваючись форсованим маршем, знищувати білопольські легіони і жандармерію.

Командування полків дістало бойове завдання: знімаючи ворожі заслони, знищувати сполучення, руйнувати в тилу ворога комунікації, що зв'язують його армію з базами постачання, а також будь-що ліквідувати штаб 6-ї армії інтервентів генерала Ромера в Проскурові. Наші частини мали вийти в район м. Чорний Острів.

Взводу дали завдання ранком 5 липня добратися до Ярмолинців. Розвідка виявила, що там розташовано ворожу військову

хлібопекарню, в ній — 20 солдатів. Оточивши Ярмолинці з трьох боків, взвод увірвався в місто. Ми захопили шість полонених, які показали, що на станції стоїть ешелон штабу тилу 6-ї армії інтервентів. Його охороняє невеликий загін. Ми прийняли рішення атакувати. І скоро станція Ярмолинці була в наших руках. Охорона в паніці втекла. До наших рук потрапили 46 вагонів, в тому числі дві платформи з гарматами, 4 класних вагони штабу тилу. Товарні вагони були повні вантажу військового призначення: боеприпаси, зброя, продовольство, обмундирування.

Захопивши станцію, ми знищили селектор і телеграфні апарати Морзе, обрізали дріт. Довелося знищити й трофеї, бо в нас був дуже обмежений час. Ми пошкодили гармати і зброю, розгромили канцелярію тилу.

З собою захопили лише штампи і печатки, топографічні карти 6-ї білопольської армії з грифом «цілком таємно».

Потім ми ситно підкріпилися у вагоні-ресторані, де на столах було приготовлено все для сніданку, звичайно, не нашого.

Один з розвідників повідомив, що на перегоні стоять товарні вагони з худобою. Охорона розбіглася, і вагони доглядають селяни, яких змусили супроводжувати ці вагони до Польщі.

— А де ж жовніри? — запитали ми.

— Без бут і галасу прентко сбегли до лясу, — пожартував один з них.

Ми випустили худобу, яка стрімголов помчала до села.

Потім повернулися на збірний пункт.

Коли ми збиралися вже рушити далі, на дорозі раптом показалася легкова машина. Я наказав організувати засаду. Коли в хмарах пилу вона наблизилася на відстань рушничного пострілу, ми дали залп. Пошкоджена машина беркицьнулася у ставок, всі загинули.

Ми витягли мокрих офіцерів. Як виявилось, це були штабисти, що везли важливі оперативні карти і документи. В кадилаці був також вусатий французький генерал, представник Антанти. Захоплені документи виявилися дуже важливими. Межи них — карта-десятикілометровка, на якій нанесено розташування бойових частин ворога.

Я доповів про все черговому по штабу, він — Примакову. Віталій Маркович наказав прибути мені особисто до штабу.

Примаков і Петровський негайно викликали перекладача. Мені ж Віталій Маркович сказав:

— Молодець, Миколо. Шкода, що не взяли живим генерала.

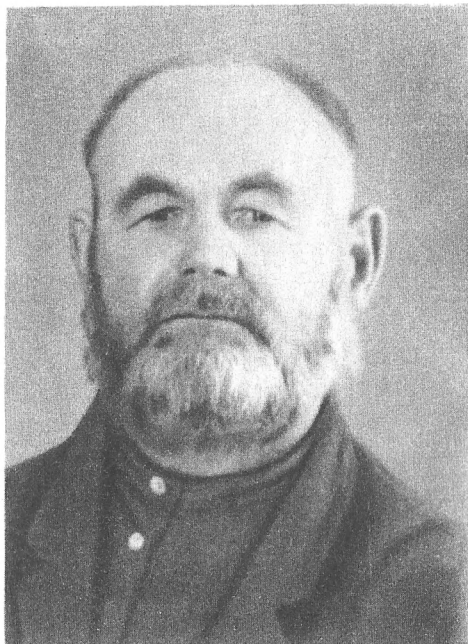
— Та хто ж знав, що він там.

Сазикін Г. П.— ветеран Червоного козацтва, воєнком 3-го полку. Зараз працює заступником начальника управління транспортного будівництва.

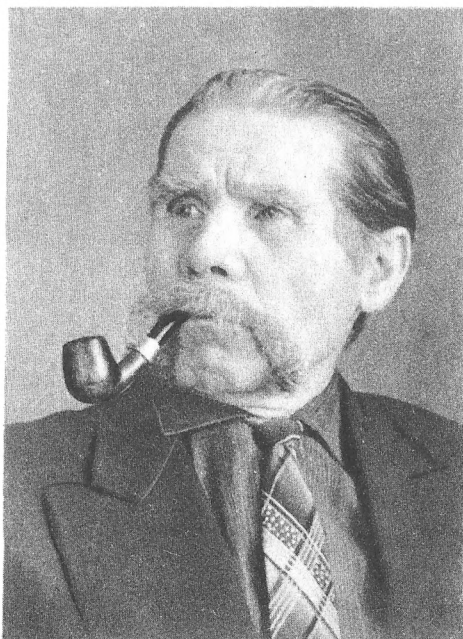

Трубило Н. К. у Червоному козацтві з перших днів його організації. З 1918 року — козак, командир сотні. Зараз — начальник Управління капітального будівництва Київського облвиконкому.

Грива П.—козак, ветеран Червоного козацтва, матрос Балтійського флоту.

Богаченко О. Я. в Червоному козацтві з початку його організації з 1918 року, козаком, командиром сотні. Організатор комуни «Червоний козак» на Запоріжжі. Зараз персональний пенсіонер.

— Нічого. Подаємо тебе до нагороди — ордена Червоного Прапора.

Примаков і Петровський розпитували про наші втрати. Я доповів:

— Скільки з вами було комуністів?

— Шість. Та справами своїми вони не поступалися взводу.

Петровський задоволено кивнув головою.

— Треба буде, Миколо, тих, хто відзначився, подати до нагороди. А тобі хай Хвістецький виділить хорошого коня, бо ж твій потерпів у бою.

Невдовзі я мав за Яролинецьку операцію орден Червоного Прапора за № 5218.

ХАРЧЕНКО М. М.,
колишній комвзводу
3-го полку Червоного козацтва,
нині полковник у відставці.

ПРО БІЙ ПІД ШУМЛЯНАМИ

Бій під Шумлянами в історії 8-ї Червонокозацької дивізії за його наслідками був чи не найвизначнішим. Я, як учасник цього бою в чині командира сотні, спробую розповісти те, що бачив і що робив у цьому бою.

Вранці, 16 вересня 1920 року, дивізія посувалася у напрямку Підгайців. Наш 1-й кавалерійський полк йшов попереду всіх інших полків. Моя сотня була черговою і посувалася в голові колони полку. Розвідка й охорона чомусь були відсутні, і обстановка попереду була неясною.

Незабаром ми побачили на висоті «383» кілька гармат і людей, що метушилися біля них. Але де нікого не стурбувало. Ніхто не подумав, що це ворог. Виконуючий обов'язки командира полку Безпалов про всякий випадок наказав: «Зняти хочли й розгорнути прапори, прапороносцям не зволікати, бо приймуть нас за ворога і відкриють вогонь!» Але тільки-но розгорнулись полотнища червоних прапорів у вересневих променях сонця, як гармати прямою наводкою ударили по нашій колоні. Це були білополяки.

Полк звернув праворуч й укритися в безмежному степовому просторі. Через якийсь час одна наша гармата виїхала на відкриту позицію. Неждана зустріч з ворогом внесла сум'яття в наші лави. Та ось вздовж колони проїхав наш хоробрий, улюблений командир дивізії В. М. Примаков і на ходу вигукнув: «Що, хлопці, не чекали? Нічого, вони не залізні, ми їх подужаємо!» Від його бадьорого вигляду і заспокійливого жарту у козаків негайно піднявся настрій. Безпалов почав швидко діяти. Підїхавши до 1-ї сотні і показуючи в напрямку висоти «383», він наказав: «Атакувати!» І сотня почала виконувати його наказ. Але атака не вдалася. Тоді Безпалов підїхав до мене, показуючи на лиху висоту «383», і наказав: «Атакувати праворуч!» Моя сотня чергувала, і зі мною було тільки два

шабельних взводи. Я помалу вів взводи на вихідну позицію для атаки, а останній крутий підйом подолали пішим строем. Раптом із східного боку з'явилось кілька десятків вершників. Я негайно повернув проти них свої взводи. Та виявилось, що це два взводи 3-ї сотні півсотника Юрчука. Вони поверталися з бойового завдання, побачили нас і надумали приєднатися до моєї півсотні, щоб атакувати ворога разом. Так у мене випадково утворилася зведена сотня.

Наша атака була зустрінута залпом картечі. Тріск, свист, виття картечі заглушили й осліпили зведену сотню. Вона інстинктивно метнулась у видолинок. Другий залп проспівав свою лиховісну пісню над головами наших вершників — вони вже спускались у яр.

Однак ми не збиралися припиняти бій. Назад ніхто не повертав. Я вивів сотню на південний схил висоти «383». Спішився, підійшов до ворога на метрів 150—200 і розпочав стрілянину. Це стривожило ворога, і він став нервувати. В старих, напівзруйнованих і вже розораних окопах першої імперіалістичної війни метушилися білополяки і майже не відповідали на наш вогонь. Незабаром наша батарея накрила висоту. Вогонь батареї і нашої сотні вивели з ладу ворожу бездатність.

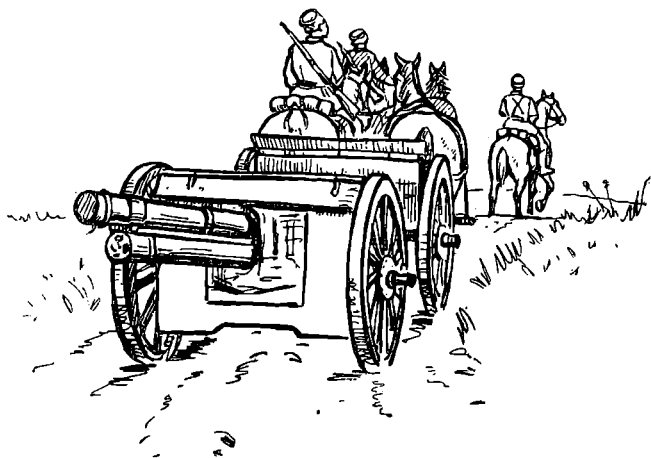
В цей час із заходу появились вершники (здається, третій кавалерійський полк), що польовим галопом посувалися у напрямку висоти. Наш натиск збільшився. А панікуючий ворог зовсім припинив артилерійський обстріл. Наша кіннота без втрат брала висоту з заходу. Моя зведена сотня негайно сіла на коней й атакувала висоту з півдня.

Козаки на розгарячілих конях нещадно рубали білополяків. Вони метушилися з перекошеними від жаху обличчями від одного вершника до другого і потрапляли під копита коней та удари гострих червонокозацьких клинків. За кілька хвилин вся висота була устелена порубаними ворожими трупами.

Ю Ш К Е В И Ч Т. В.,
колишній командир
другої сотні
першого полку Червоного козацтва.

Розділ IV

БИЛИ ВСІХ, БИЛИ СКРІЗЬ

ПРОТИ БАНДИТИЗМУ, РОЗРУХИ І ГОЛОДУ

Після перемоги над збройними силами внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції постало невідкладне завдання — відбудувати народне господарство: промисловість, сільське господарство, транспорт, — зруйновані імперіалістичною і громадянською війнами.

Країна наша ще перебувала в капіталістичному оточенні. Імперіалістів не залишали думки про повалення Радянської влади. Для цього вони нацьковували сусідні з нами капіталістичні країни і намагались викликати війну з нашою країною. Вони підтримували емігрантів і заохочували їх в організації диверсій і вбивств у нашій країні, організували на радянській території контрреволюційні центри і банди. В 1921 неврожайному році намагались задушити нашу країну голодом.

Однією з форм боротьби, спрямованої на повалення Радянської влади, був бандитизм. На нього і внутрішня, і зовнішня контрреволюція покладали великі надії.

Ще під час громадянської війни бандитські зграї нападали на військові підрозділи в тилу, підривали мости і залізниці, налітали на військові склади, тобто робили все, щоб ускладнити боротьбу проти білогвардійських армій.

Посилився бандитизм у 1920 і 1921 роках.

Найбільш поширився він у ці роки на Україні. Чому саме на Україні?

В зв'язку з тим, що на території України найдовше відбувалися бої під час громадянської війни, тут залишилося багато зброї, яка зосередилась у куркулів і використовувалась проти Радянської влади.

Бандитизм на Україні мав дві форми: куркульсько-націоналістичний (петлюрівський) і куркульсько-анархічний (махновський).

Бандитизм петлюрівський мав найбільше поширення на Правобережжі та в Полтавській і Кременчуцькій губерніях, а махновський — головним чином у Катеринославській та Запорізькій губерніях.

Ідейними натхненниками бандитизму на Україні виявилися буржуазні контрреволюційні партії: Українська соціал-демократична партія, партія українських есерів, анархісти, партія федералістів, тобто в основному ті партії, які входили до Центральної ради, до петлюрівської Директорії.

Склалися банди з куркулів, декласованих елементів міста. Були в бандах і середняки та бідняки, одурманені націоналізмом та анархізмом, псевдоревольюційними гаслами дрібнобуржуазних партій.

На початку 1921 року, як зазначав в одному документі командувач всіх збройних сил України М. В. Фрунзе, на території УРСР діяло близько 40 тисяч бандитів¹.

Комуністична партія, Радянський уряд надавали великої уваги ліквідації бандитизму.

У постанові Ради Праці і Оборони від 6 грудня 1920 року, підписаній В. І. Леніним, зазначалось, що... «очищення України від бандитизму і тим самим забезпечення в ній сталого радянського режиму є питанням життя і смерті для Радянської України і питанням виняткової важливості для всієї Радянської Федерації...»².

Для ліквідації бандитизму були залучені партійні і комсомольські організації, комітети незаможних селян, частини Червоної Армії. З комуністів і комсомольців організовувались частини особливого призначення (ЧОП), з незаможників — кінні і піші загони, місцеві групи охорони порядку.

Керувати боротьбою з бандитизмом на Україні був призначений М. В. Фрунзе.

Наприкінці 1920 — початку 1921 року на Україні діяли банди: на Лівобережжі — Махна, Брови, Левченка та ін., на Правобережжі — Гальчевського, Чорного Ворона, Лиха, Іво, Заболотного, Шепеля, Хмари, Коваленка, Волинця, Машевського, Сука-Суценка, Цимбалюка, Цвітківського, Богатиренка, Водяного, Чайки, Гризла та ін.

Багато банд обрали районом своєї діяльності південь Київщини і Подільську губернію, (теперішні Вінницька та Хмельницька об-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, од. зб. 40, арк. 30.

² «М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны. Сборник документов». М., 1941, стор. 463.

ласті). Це їм було вигідно тому, що тут проходив кордон з Польщею і Румунією, отже була можливість для зв'язків із закордонними контрреволюційними центрами. В цих районах недавно відбувалися бої проти Петлюри, і тому тут залишилось багато його агентів.

Велику роль у розгромі бандитизму на Україні відіграв 1-й Кінний корпус Червоного козацтва, а також 9-а Кримська кавалерійська дивізія, під командуванням Г. І. Котовського, 14-а кавалерійська дивізія 1-ї Кінної армії.

Тільки за період січень — вересень 1921 року на Україні відбулося 87 операцій. В них вбито і заарештовано 9 тисяч бандитів, в тому числі 97 отаманів. Червоні козаки за 1921—1922 рік ліквідували 46 малих і великих банд.

Після розгрому петлюрівської і 3-ї врангелівської армій на західному кордоні корпусу червоних козаків стояв у селах і містечках поблизу Білої Церкви. В Білоцерківському і Таращанському повітах червоні козаки охороняли цукроварні і хлібні комори від нападу банд, сприяли заготівлі і вивезенню палива для залізниць та промислових підприємств, допомагали вилучувати бандитів.

Минув лише один місяць з того часу, як бійці Червонокозачого корпусу над Збручем ходили в атаки проти ворога. Тепер вони знову взялися за клинки.

30 грудня 1920 року банда Махна, переслідувана частинами 14-ї кавалерійської дивізії, переправилась через Дніпро з лівого на правий берег і зосередилась в районі містечка Тального. У Махна було близько 4 тисяч вояк, з них 2 тисячі кінноти і 2 тисячі піхоти, посаженої на підводи, 150 кулеметів і артилерійська батарея.

30 грудня 8-а Червонокозака дивізія на чолі з своїм командиром Дьомичевим і командиром корпусу Примаковим виступила напереріз банді Махна і зосередилась в селі Легедзино (тепер входить до Тальнівського району). За нею в район зосередження махновців виступила і 17-а кавалерійська дивізія, очолювана Котовським. (Окрема кавалерійська бригада Котовського на цей час вже входила до 17-ї кавдивізії, Г. І. Котовський був призначений її командиром).

31 грудня 1920 року між червоними козаками 8-ї дивізії і махновцями поблизу села Крачківки розгорівся жорстокий бій. Червоні козаки по глибокому снігу пішли в кінну атаку. Махновці не витримали тиску і відійшли.

2 січня 1921 року червонці вели ще більш жорстокі бої проти махновців біля села Пугачівки Жашківського району.

В цей же день кіннотники 14-ї кавалерійської дивізії вибили махновців з села Юстингородка.

Махно повернув на схід і почав відступати до Дніпра.

Для його переслідування з червоних козаків була виділена Ударна група, яку очолив Г. І. Котовський.

В кінці першої декади січня банда Махна в районі Канева перейшла на лівий берег Дніпра, а за нею переправилась і Ударна група Котовського.

Після поразки під Пугачівкою Махно уникав боїв з червоними козаками, намагався як можна далі відірватися від Ударної групи, що переслідувала його. В селах він відбирав у селян коней для своєї кінноти, часто міняв підводи для піхоти, а тому йому вдавалося швидко пересуватися.

Аж до Сум (понад 500 кілометрів) переслідували червоні козаки банду Махна. Від Сум вона повернула до Купянська.

Ударна група Котовського за наказом командувача військ України від 21 січня 1921 року повернулася до місць розташування корпусу, до Білої Церкви.

Влітку 1921 року банда Махна з'явилась на Полтавщині.

Для її ліквідації за наказом командувача військ України з складу корпусу червоних козаків виділили летючий загін. Очолив його командир 1-ї бригади 8-ї Червонокозачої дивізії Григор'єв.

Як не ухилився Махно від бою, як не петляв по Полтавщині, але втекти не вдалось. В липні 1921 року в запеклій сутичці червоні козаки розбили банду. Махно з декількома своїми поплічниками втік через кордон до Румунії.

Вмілі дії летючого загону Григор'єва по розгрому банди Махна були відмічені в наказі М. В. Фрунзе по військах України. Близько ста червоних козаків з летючого загону, що відзначились у боях по розгрому Махна, нагороджені орденами Червоного Прапора. В їхньому числі командир загону Григор'єв, командир 1-го полку Володимир Примаков (брат командира корпусу), заступник військкома 1-го полку Скугоров, політпрацівник сотні Півторакостенко.

Наприкінці жовтня 1921 року Петлюра за домовленістю з головним штабом польської армії перекинув через західний кордон на територію Радянської України два великих загоони своїх гайдамаків.

За здалегідь розробленим закордонним емігрантським центром, погодженим з штабами західних держав планом, передбачалось перекинути на територію радянських республік ряд озброєних загонів: на півночі — загоони білофіннів, в Білорусію — загоони Булак-Булаховича і Мордалевича, на Україну в районі Гусятини —

загін Палія, біля Олевська — загін Тютюнника, в районі Тирасполя — загін Гулого-Гуленка. Організатори цієї операції вважали, що з виходом цих загонів на радянську територію вони перетворяться в армії...

Перед отаманами банд, що діяли на Україні, було поставлено завдання в листопаді захопити: Махну і Чорному Ворону (автори плану, коли він розроблявся, не знали, що банда Махна розгромлена) — Київ, Брови — Катеринослав, Левченку — Полтаву.

Але і ця операція Петлюри зазнала краху.

Розгромити загін полковника Палія, в якому було 800 вояк, було наказано 2-й Червонокозачій дивізії.

В боях під Старою Гутою Деражнянського району Хмельницької області, під Яблунівкою, Мотрунками, Стетківцями, Янушполем Чуднівського району Житомирської області 7-й і 8-й полки червоних козаків розгромили «війство» Палія. Отаман втік до загону Тютюнника.

9-а кавалерійська дивізія під командуванням Г. І. Котовського біля сіл Малі Минки та Звіздаль в Іванківському районі на Київщині наздогнала і розгромила загін Тютюнника, чисельністю понад 1000 чоловік. Така доля спіткала і загони інших отаманів, що перейшли кордон у Карелії, Білорусії та на Одещині.

Протягом кількох місяців 1922 року тероризувала населення Поділля банда Гальчевського. В липні сильних ударів їй завдали червоні козаки 7-го і 10-го полків. А в серпні кількома ударами її остаточно добив 3-й Червонокозачий полк під командуванням Щербакова.

В боях проти банд червоні козаки виявляли героїзм, відданість соціалістичній Батьківщині.

Так, наприклад, коли козак Красиков, доставивши пакет від штабу 2-го Червонокозачого полку в штаб бригади, повертався в свою частину, в лісі біля містечка Чечельник його оточили бандити і збили з коня. Отаман запропонував червонцеві вступити до банди, обіцяючи веселе життя, самогон, гроші. Красиков навідріз відмовився. Тоді отаман наказав йому стати на коліна, а бандитові рубати шаблею по шиї. Силою поставили червонця на коліна, і бандит почав рубати. Після кожного удару отаман питав: «Ну що, не передумав?» Красиков мовчав. Йому завдали до десяти ударів, шия і плечі були всі посічені, але червоний козак Красиков і в такому тяжкому стані залишився вірний справі революції.

Козака Красикова, кинутого бандитами на дорозі в лісі, підібрали наші бійці і доставили в Чечельницьку лікарню. Тут він

опритомнів, встиг в кількох словах розповісти про те, що з ним сталося, і за п'ять хвилин помер.

Шляхом з села Ободівки на Баланівку, що близько від міста Бершаді, в березні 1922 року в лісі їхав козак 2-ї сотні 2-го Червонокозачого полку Сковрцов. Банда Коваленка, що діяла в цих місцях, зробила засідку. Коли Сковрцов порівнявся з нею, пролунав залп. Коня вбито, Сковрцов оточений бандитами. Його потягли в ліс.

Сковрцову, так само як і Красикову, отаман банди запропонував приєднатись до бандитів. Він відмовився. Тоді йому запропонували повідомити про чисельність червоноармійців в Ободівці і чим вони будуть зайняті сьогодні. І на це отаман відповіді не дістав. Тоді Сковрцову наказали роздягатись. Він зрозумів, що це вже смерть, його розстріляють.

Коли роздягся, отаман скомандував: «Бігом, вперед». Сковрцов пройшов поволі кілька кроків і побачив близько порослий чагарником яроч. «Можна врятуватись»,— майнула думка. Позаду пролунав залп з обрізів. Жодна куля не влучила. Сковрцов метнувся в яроч. Пролунало ще кілька залпів. Але й тут бандити прорахувались — куцаки придатні тільки для бою на близьку відстань. Сковрцов уже далеко пробравсь по яру, а потім вийшов на шлях, де зустрівся з своїм взводом, що мчав на постріли.

Того самого дня червоні козаки після кількогодинного прочісування лісу виявили місце перебування банди Коваленка. Бандити, заглибившись в ліс кілометрів на вісім, розмістились в будинку лісника і почали пиячити. Біля садиби вони виставили вартового.

Побачивши вершників, що наближались ланцем до стоянки бандитів, вартовий вистрілив. За цим сигналом бандити почали вискакувати з будинку і займати позицію поміж деревами. Залягли і розпочали вогонь по козаках.

Козаки спішилились,— на конях у лісі в атаку не кинешся,— і теж залягли. Відповіли вогнем з гвинтівок.

Але дуже швидко вогонь з боку червонців став слабшати. Бандити тяжко поранили кулеметника, кулею попсувало механізм подачі патронного магазина. Кулемет замовк. Все рідше стріляють козаки, бо патрони кінчаються, їх тоді в нас було по 10—15 штук на бійця. З боку бандитів вогонь подужчав — у них у кожного патрони насипані кушкою.

Бандитів близько 50 чоловік, нас — 30.

Становище важке.

Але тут на допомогу прийшла кмітливість.

На правому фланзі червоних козаків був військовий комісар сотні Степан Кутулупов і я. Недалеко від нас, метрів за 15,— неглибока канавка, якою була обнесена садиба лісника. Хтось з нас надумав таке: якщо проповзти по канаві метрів 70 вперед, то можна опинитись на лівому фланзі в тилу бандитів, а відтіля краче вести вогонь.

Комісар неголосно скомандував: «За мною, вперед!»

Зігнувшись, ми добігли до канавки, а потім по ній. Обрали вигідні позиції і розпочали вогонь. В мене ще було штук 10 патронів. Перед тим комісар сказав мені: «Стріляй по тому, що посередині ланцюга, одягнуеному в зелену шинелю і шолом з червоною зіркою. Це отаман».

Стріляли — я з гвинтівки, комісар з нагана.

Наші постріли були більш прицільними: в канаві зручніше розташуватись, знайшовся упор, над вухами не дзижчали ворожі кулі. Але загрожувала і небезпека — нас могли відрізати від своїх. Адже до наших бійців було вже далеченько.

Ми помітили, як тільки вийшли по канаві, що з-поміж отаманців є вже вбиті.

Після кількох наших пострілів межі бандитів почалось занепокоєння, дехто став поглядати назад, а за дві-три хвилини перекинувся горлиць бандит в зеленій шинелі.

Дехто з бандитів почав відповзати назад.

В цей час комісар Кутулупов вискочив з канави і гукнув: «Вперед на бандитів!» Я побіг разом з ним. Піднялися й інші і з криком «ура!» побігли на бандитів.

Коваленківці почали тікати в гущавину лісу. Козаки переслідували їх, стріляючи на ходу по втікачах.

Смеркалося. Переслідування припинилось.

На місці, де був ворожий ланцюг, підбрали чотири трупи, з-поміж них — отамана Коваленка, поблизу, в кущах,— ще 15.

Виїхали на шлях. З піснями повернулися увечері до Ободівки.

Після цього бою рештки банди Коваленка розбіглися.

З самого початку організації Червоного козацтва в його лавах народилася гарна бойова традиція: «Сам загинь, а товариша вистручи».

Ще під час боїв червоних козаків проти німецьких окупантів у 1918 році під містом Пересічна, що біля Люботина, командир полку Віталій Примаков, ризикуючи власним життям, врятував від загибелі свого ад'ютанта і товариша, московського комсомольця Бориса Кузьмичова.

А було це так.

Червоні козаки з іншими революційними загонами обороняли від німецьких полків Харків.

На правому фланзі позицію займав есерівський загін. Там було не все гаразд — есери більше захоплювалися балаканиною, ніж воювали. Борис Кузьмичов у цьому загоні виконував завдання командування по зміцненню дисципліни.

Повертався до свого полку залізничним насипом, помітив, що за ним женеться група німецьких кавалеристів. Кузьмичов чимдуж побіг. А німецькі вершники ось-ось наздоженуть, залишилось метрів 70—80. Загибель — рукою подати. Це помітив Примаков, який проїздив недалеко. Він пришпорив коня і підскочив до Бориса, посадив його позаду себе. Майже з-під носа у ворога вихопив друга і помчав, відстрілюючись.

Врятував життя товариша.

Не раз червоні козаки власним життям рятували своїх товаришів.

Так було і під час бою в кінці жовтня 1921 року 7-го Червонокозачого полку проти бандитського загону петлюрівського полковника Палія (Сидорянського), що прийшов з-за кордону, в селі Стара Гута Деражнянського району Хмельницької області.

Після бою між червоними козаками і кіннотою петлюрівців у Старогутському лісі дві сотні 7-го Червонокозачого полку, переслідуючи ворога, увірвались в село. Командир полку І. В. Дубинський, захопившись переслідуванням, вихопився попереду сотень і на виїзді з села потрапив у засідку.

Біля останньої хати на високому коні стояв вершник. То був сам отаман банди — полковник Палій. А біля нього замаскований в бур'яні стояв кулемет. Не помітивши кулемета, Дубинський кинувся на Палія. Але тут же кулеметною чергою під ним було вбито коня. Ще одна черга — це вже по спішеному вершникові і — кінець. Але цього не сталося. Кулемет став стріляти в інший бік.

Командир сотні Храмков, побачивши, що командира полку Дубинського ось-ось скосить кулеметна черга, пришпоривши коня, понісся на кулемет. Його і шквальнув петлюрівський кулеметник. Храмкова смертельно поранило, і за декілька хвилин він помер.

Власним життям він врятував життя командира.

Активну допомогу червоним козакам в ліквідації бандитизму подавали батраки та незаможники.

Так, батрачка з села Івчі, що біля міста Літина, сповістила про підозрілу особу, яка живе в селі і вдає із себе колодязника — майстра по криницях. Червоні козаки сіймали цього «колодязника». З'ясувалось, ще це засланий з-за кордону отаманом Тютюнником

агент для зв'язку з бандитами — Братківський. З допомогою Братківського вдалося виловити багато інших петлюрівських зв'язкових та отаманів.

Учитель села Гранова (недалеко від міста Гайсина) повідомив командира 7-го полку про місцеперебування банди Христюка. Внаслідок проведеної операції ця банда була знищена.

Від клинків і куль червоних козаків багато загинуло бандитів, багато взято в полон. Багато бандитів добровільно здалися Радянській владі. Вони зрозуміли, чії набутки вони захищають, зрозуміли, що Радянська влада — це влада трудящих, що її політика — це політика трудящих.

До кінця 1922 року з бандитизмом на Україні покінчили.

Однак перемога над бандитизмом далася нелегко. Багато червоних козаків загинуло в цій запеклій боротьбі. В бою з бандою Махна загинули смертю хоробрих військовий комісар 1-го полку Кулик, сотник 2-го полку Соколов, в бою із загоном Палія — військовий комісар 8-го полку Мазурівський, сотник 7-го полку Храмов, козаки цього полку Почекайбрат, Остапчук, Балабуха, від рук бандитів отамана Шепеля — командир 10-го полку — Святогор.

В 1921—1922 роках червоні козаки віддавали себе не тільки боротьбі з бандитизмом, але й наполегливо підвищували свою військову та політичну підготовку. Багато уваги надавалося кінностройовій підготовці, володінню шаблею і списом, вмінню влучно стріляти з гвинтівки і кулемета, кидати гранату.

На заняттях козаки вивчали політику Комуністичної партії та Радянського уряду, вчилися пізнавати закони розвитку суспільства, знайомилися з міжнародним становищем нашої країни.

Червоні козаки брали активну участь у виконанні політично-господарських кампаній.

Весною 1921 року дуже важливим завданням було добре провести посівну кампанію. Всі частини корпусу червоних козаків виділили коней і червоноармійців для оранки і сівби в тих селах, в яких вони стояли. Так, наприклад, 17-а кавалерійська дивізія допомагала провести посівну в Таращанському повіті: 1-а бригада — селянам Кошеватської і Юшковорізької волостей, 2-а бригада — селянам Жашківської, Бузівської і Красилівської волостей, 3-я бригада — селянам Ставищанської і Жидовогребільської волостей.

Як відомо, у 1921 році на Поволжі та Україні випала засуха.

Комуністична партія і Радянський уряд вжили всіх заходів для врятування від голодної смерті населення посушливих районів (постачання хлібом за рахунок губерній, в яких не було посухи,

евакуація дітей у ці губернії, закупівля хліба за кордоном, добровільні внески і відрахування у фонд допомоги голодуючим).

Червоні козаки підтримали заклик корпусної парторганізації: «Кожні чотири козаки повинні прогодувати одного чоловіка з неврожайних губерній».

Кожний козак протягом кількох місяців віддавав із свого продовольчого пайка до фонду допомоги голодуючим. При багатьох полках корпусу організували дитячі ясла для дітей, евакуйованих з Поволжя.

Однією з визначних подій в житті червоних козаків у 1922 році було прибуття до корпусу поповнення комсомольців-добровольців. Восени того року до лав Червоного козацтва влилось 600 комсомольців з різних губерній України. В квітні 1923 року на Всеукраїнському з'їзді комсомолу прийняли ухвалу про взяття Комуністичною Спілкою Молоді шефства над 4-м Кінним корпусом Червоного козацтва.

Після ліквідації бандітизму, з осені 1922 року, полки Червоного козацтва стали переходити на казармене становище. 1-а Запорізька Червонокозача дивізія розташувалася у Проскуріві, а 2-а Чернігівська Червонокозача — в Старокостянтиніві та Ізяславі. Штаб корпусу перейшов з Вінниці до Проскурова. Тут, у більш сприятливих умовах, почався новий період в удосконаленні бойової і політичної підготовки червоних козаків.

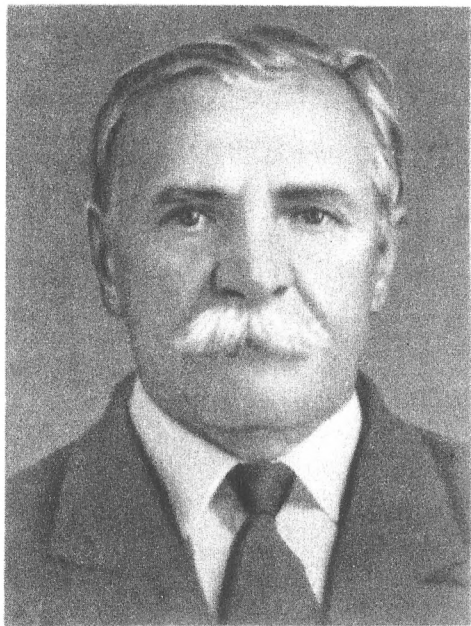
**МЕРЗЛІКІН І. Г.,
ветеран Червоного козацтва.**

РОЗГРОМИЛИ ОТАМАНІВ

Отаманів вислідити було важко, а ще важче переслідувати. Бандити раптово міняли напрямок руху, розчинялися в масі селян, кидали вкрай знесилених коней і на свіжих швидко зникали. Не зв'язані єдиним планом дій з великими з'єднаннями, отамани не керувались логічними правилами стратегії. Хоча кожен їхній перехід був з точки зору грамотного військового безглуздом, їм він давав перевагу в несподіваності маневру. Всіляко ухиляючись від безпосереднього бою, бандити нападали на окремих козаків і командирів. Це вкрай ускладнювало дії Червоного козацтва. Ми змушені були кидатись бандитам навздогін, розпорошувати свої сили.

На початку лютого 1921 року наші розвідувальні роз'їзди мали перші ознаки, що десь поруч діє банда Багатиренка. На озброєнні наш полк мав вісім кулеметних тачанок, гвинтівки, клинки і ескадрон із списами. 10 лютого з гребеня пагорба побачили, що по балці рухаються вершники. Це були головні сили отамана Багатиренка. Ми кинули навздогін їм два ескадрони, та бандити діяли знайомим способом. Задні вершники зав'язали перестрілку, а тим часом основний їхній склад зник. Звичайно, прикро, що випустили Багатиренка з-під самого носа, але ми були певні: він далеко не втече. Два дні шукали банду. Селяни повідомляли, що вона розташувалася в хуторі Хлинок. Але її дозори діяли чітко: як тільки з'являлися роз'їзди червоних козаків, вони доповідали своїм, і ті зникали в лісах. Аби знищити банду, потрібен був тонкий розрахунок і раптовий напад.

Хутір Хлинок мав два-три десятки дворів. До Фастова звідси кілометрів десять. Бандити не дарма обрали це місце. Кіньми і людьми їх підтримували куркулі, а поганенько захищений залізничний вузол розпалював апетит.

**П а з д е р а — чех, червоний
козак 1-го полку.**

Мнишенко М. Я. — активний учасник розгрому басмацтва у Середній Азії, командир сотні у Червоному козацтві, заступник командира кавдивізії у роки Великої Вітчизняної війни. Полковник, Герой Радянського Союзу.

Комсомольці Чернігівщини, що йдуть до лав Червоного козацтва.

Рано, ледь почало сіріти, ми позав'язували коням морди і непомітно вивели ескадрон в ліс, відрізавши від нього хутір. Начальник кулеметної команди Ничипір Білий влаштував засідки, а сам поїхав у хутір на розвідку. Декілька вершників обстріляли його і, немов наздоганяючи своїх, кинулися вибалком у поле. А до Ничипора підбіг дядько:

— Не вір, сину, тут вони, гади! Сидять у хуторі.

А хати, здавалось, солодко дримали. Та то лише здавалось. Коли наші кулеметники Олексій Затійний, Сава Дикий та Микола Басов на двох кулеметних тачанках сторожко вїхали в хутір, з-за щільно зачинених віконниць, з-під парканів гримнули постріли. Перелякані коні винесли наших хлопців непошкодженими під захист своїх. Сумніву не було: Багатиренко в хуторі, здаватись не думає, хоч бачить, що оточений.

Спішившись, наші бійці поодинці і групами, ховаючись за деревами і парканами, зводили кільце. Коли піднялись в атаку, я вибрав хату під бляшаним дахом, з якої часто гриміли постріли. Олексій Затійний жбурнув у вікно три гранати, а я ввірвався в двері. На підлозі валялося шестеро бандитів — четверо вбитих і двоє поранених.

— Де отаман?

— Оң,— показав поранений на лежачого ниць.

Я перекинув його на спину. Середніх років шатен, міцного складу чолов'яга був отаман. Олексій зняв з нього клинок.

Більш як триста чоловік ми взяли в полон. Так 13 лютого закінчила існування банда Багатиренка. Це була остання велика банда на Київщині.

А в цей час бандитизм посилювався на Поділлі. Навіть навколо піхотних частин його водилося більше, ніж там, де наших військ не було. Банда Ліха, що вважалася по-петлюрівському як 144-а Надбужанська дивізія, мала близько тисячі чоловік. Стільки ж мав під командуванням отаман Хмара. Навіть одних отаманів перелічити було важко: Іва, Підкова, Чуприна, Орленко, Угор, Шепель, Гальчевський, Черновіл.

Сьогодні створено ревком, завтра він уже знищений. Працювати нормально в таких умовах, ясна річ, органи Радянської влади не могли. Командування Червоної Армії кинуло на боротьбу з бандитизмом на Поділлі 1-й Кінний корпус червоних козаків, а для ліквідації банд Махна на Полтавщині виділило спеціальний винищувальний загін.

Наприкінці травня 1921 року мене викликав начальник політвідділу 8-ї Червонокозачої дивізії Сниткін і сказав:

— Є спеціальне завдання Верховного командування. Ми повинні виділити частину для ліквідації банд Махна. Поїдеш помічником військового комісара 1-го червонокозацького полку.

Я прибув до полку, відшукав штаб. Командиром полку був Володимир Маркович Примаков, брат Віталія Марковича, а комісаром — Кулик. Коли я ввійшов, Примаков і Кулик грали в шахи. Я вручив Кулику припис, а Примаков каже:

— Ну, що ж, дограємо? Хай товариш повболіває. А потім поговоримо про справи.

— Гаразд, — кажу.

— А сам граєш? — питає.

— Ні.

— Жаль. Військовий повинен любити шахи.

В цей час зайшов Ваня Нікулін — заступник командира полку. Тільки встигли познайомитись, як він запропонував:

— Швиденько подивіться сотні, познайомтесь з політпрацівниками, тому що днями поїдете на виконання спеціального військового завдання.

Через три дні ми з Нікуліним і його дивізіоном сіли в ешелон і відправились на Київщину. Розвідка по лінії Верховного командування донесла, що банда Махна знаходиться десь в районі Бахмача. Першим винищувальним загonom Київського військового округу командував на той час син кронштадтського робітника Петро Петрович Григор'єв.

Ешелон зупинився серед поля, і коні вистрибували просто на колю, бо сходнів не було. Дивізіон зразу ж вишикувався і польовою дорогою вирушив на пошуки банди. Щоб зекономити час, ми не охороняли фланги, а вислали вперед невеликий роз'їзд — 25—30 вершників. За дві години, спускаючись в балку, роз'їзд зіткнувся з якоюсь кавалерією.

Головний роз'їзду питає:

— Якого ви полку?

— А ви якого? — у відповідь ті.

Ми зрозуміли, що перед нами махновський авангард. І в цьому хтось з них пустив кулеметну чергу. Наш Льоня швидко розвернув у відповідь свого «максима». Нікулін скомандував загону розгорнутись для атаки, і тут з-за бугра — сотні вершників. То були головні сили Махна. Діяли вони, не в приклад іншим бандитам, яких ми громили до цього, чітко і впевнено. Наш дивізіон лавою кинувся в атаку, та з гуцці бандитських військ на баских конях вилетіли кулеметні тачанки і, віялом розвернувшись, сипнули кулеметним вогнем. Довелося спішитись і залягти. На землю

вже впали сутінки, і махновці, залишивши в прикритті вісім кулеметних тачанок, вчинили так, як діяли численні банди, — повернули назад.

Весь другий день ми старались організувати атаку. Махновці уникали безпосереднього бою, і, так нічого не досягши, під вечір ми остаточно загубили їхній слід.

В Бахмачі, де наш ескадрон вантажився в ешелон, стався надзвичайний випадок. Тільки-но хлопці завели коней у товарні вагони, а самі розташувалися в теплушках, як на перон висипали симпатичні, правда, дещо занадто нафарбовані дівчата. Жарти, дотепи, доки поїзд рушив, встигли перезайомитись. А через сотню кілометрів комісар винищувального загону Сапков зупинив ешелон, вишикував бійців і прочитав телеграму. З штабу Верховного командування нас попереджали: «На станції Бахмач петлюрівці залишили 300 повій». Дівчат зразу ж зібрали, зачинили в штабних вагонах, а в Полтаві передали в НК.

Біля Полтави ми поклали ждати Махна. В цей час до нас вже приєднався Володя Примаков, сили були зібрані в кулак і готові до бою. Залишалось лише знайти головні угруповання банди.

Біля села Деркачівка був цікавий епізод. Служив у нас іздовим кулеметної тачанки Василівський. Ми зустріли невеликий загін противника. Зав'язалась коротка перестрілка, і бандити кинулися врозтіч, ми — за ними. І так захопилися погонею, що не відразу почули попереду постріли. Виявилось, в тилу група махновців обстріляла дві відсталі тачанки. На одній з них якраз і був іздовим Василівський. З-за лісу показала ще група вершників. Тачанки опинились майже в оточенні. Одна вирвалась і звернула по дорозі на Деркачівку, а друга лишилась відрізаною від своїх. Поранило першого номера. Василівський перев'язав товариша, сів за кулемет, бачить — обходять. Тоді він схопив віжки і, відстрілюючись з нагана, хотів прорватись через кільце. Але у нього в підпряжці була ледача кобила. А тут ще й патрони закінчилися. Василівський схопив батіг, метрів зо три, з дроту, як циркова пуга. Оперезав кобилу, а махновець уже заніс шаблю. Тоді Василівський як уперіщить коня махновця по морді, той дибки, скинув бандита, а коні зовсім оскаженіли, понесли тачанку через кущі, повз бандитських коней, і винесли Василівського в поле. Там уже хлопці впіймали запінених коней. Потім з тиждень всі сміялися, як Василівський батогом відбився від махновця і врятував кулемет.

В цьому ж бою козаки Іван Іваненко і Кость Кіана поповнили наш арсенал — захопили ще один махновський кулемет. Сотник Пирогов першим вривався в лави махновців, зарубав кількох, і вся

сотня — за ним. Так вже виходило, що сотня кидається захищати свого командира. Іван і Кость зарубали їздового і кулеметника, скочили в тачанку, розвернули кулемет і стали поливати вогнем лівий фланг махновців. Їх потім усіх нагородили орденами Червоного Прапора.

На початку червня біля села Костянтинівки бандити напали на роз'їзд першої сотні, вбили командира сотні, поранили двох козаків і, розсіявши наш роз'їзд, зупинилися в селі. Діставши донесення, полк вислав назустріч банді півсотню, з якою поїхав і я. Нам було наказано діяти лавою, зав'язати перестрілку і відступити, заманюючи противника на узлісся. Тут розташувався в засаді весь наш винищувальний загін.

Почалася перестрілка. З гиком кинулись махновці в атаку, та були відбиті. Перестрілка дужчала, і ми стали відходити. Велика група махновців переслідувала нас по п'ятах. Покваплюючи відступ, півсотня сіла на залишених в балці коней і на рисях повернула до лісу. Вершники противника кинулись за нами, а за ними рухалась піхота. Ми дісталися до узлісся, різко осадили коней і повернули в атаку. З засади вдарив полк і раптовістю появи спантелечив ворога. Півсотник Сергій Ковалівський кинувся в саму гущу бандитів. Рубали їх нещадно. На полі бою залишилося біля двохсот соратників Махна.

Вранці наступного дня селяни з сусіднього хутора розповіли, що після бою махновці привезли на кулеметній тачанці, застеленій килимами і чорними знаменами, вбитого командира і ховали у гаю з почестями. За їхніми словами, вбитий був людиною середнього зросту, з довгим темним волоссям, і лице його побите віскою. За всіма прикметами, то був сам батько Махно. Наше командування повідомило Український уряд: «Махна вбито». Але потрібні були докази. Довелось вирити труп. Вбитим був не Махно, а його близький помічник — Щусь.

Махно ж тим часом всіляко уникав сутичок. Його вже розшукували декілька загонів, і всі користувалися випадковими чутками, а вони були досить плутані. Одні казали, що він пішов у Дибрівські та Ізюмські ліси, інші — на Полтаву. І ось зовсім випадково вдалося зустріти його основну групу серед білого дня, біля села Хоружівки.

Ми виходили з балки, бачимо — по дорозі рухається колона. Зараз же бій почала наша кінна сотня. Вершники спішилися, а коней відвели в балку. Махно розгорнув свої частини і повів у наступ. Нам довелось чекати, доки підійде весь загін з артилерією (на той час ми мали дві тридцятигарматні гармати). Декілька разів ата-

кували, та марно. Фланги махновців були укріплені добре, а порослі чагарником яри та вибалки давали їм змогу вільно маневрувати. Під вечір нас потіснили кілометрів на шість. Стомлені, ми думали дати перепочинок коням і людям. Тим більше, гадали, махновці мають успіх, то нікуди звідси не підуть. Та командування розсудило інакше, і дуже слушно, бо коли ми пішли в наступ, то побачили лише слід махновців. Вони кидали підбитих коней, хапали свіжих і були, розповідали селяни, в страшенній паніці. Говорили їм, що потрапили в пастку.

На другий день, щоб замаскувати свій відступ, вони викинули з іншого напрямку свій роз'їзд. Але там займала оборону школа червоних старшин з Харкова. Вони відбили роз'їзд, і той поскакав в протилежний від села Бесідівки бік.

Донесення ж нашої розвідки свідчило, що Махно гуртує сили в Бесідівці. Йти звідси на Харків йому було не вигідно. Де б він в промисловому центрі поповнив свої втрати людьми, кінями? До того ж у Харкові стояли регулярні частини Червоної Армії. Командування червоних козаків правильно розгадало задум махновців — прориватись на Полтаву, де куркульські хутори та багаті села.

Бесідівку відмежовував від нас яр, а по цей бік яру праворуч стояло село Гринівка, ближче до нас, навпроти Бесідівки, — Бенівка. Школа червоних старшин зайняла позицію між Гринівкою і Бенівкою. За Бенівкою клином (ввігнутих боком до махновців) розташувався полк червоних козаків. Всією операцією керував Роберт Петрович Ейдеман.

Вранці ми почали наступ з лівого флангу. Спішившись, бійці спустились у яр.

Махновці мали дуже вдалу позицію. Вони відкрили по наступаючих вогонь з своїх кулеметів, і була хвилина, коли, здавалось, наша атака захлинеться. У лавах червоних козаків виникла розгубленість. Це була гостра й важлива для всієї операції мить. В нашому резерві залишилася невелика група козаків. Ми підвелися на стременах, вихопили з піхов клинки і кинулися в гуцу наступаючих бандитів. Наш ривок підтримали півсотники 4-ї сотні Федір Сиротенко і Олексій Кісточка. Рубка була відчайдушна. Коні звивалися дибки, мов скажені. В такій гущі кулемети виявились зайвими, тому що не розвернешся, не вибереш, у кого стріляти. Дві їхні тачанки не встигли розвернутись. Ще мить — і махновці не витримають, повернуть коней назад. Саме в цю рішучу хвилину з лівого флангу в махновську кавалерію врзались четверо наших — Іван Афанасьєв, Василь Чіп, Максим Герасимов і Олексій Селезньов. Вони зарубали команди двох кулеметних тачанок

і повернули їх проти махновців. В цей час кулеметники на чолі з Семеном Гурняком хвацько викинули наперед свої колони тачанку і примусили замовкнути ще один кулемет противника. Ми намагалися розпорозити групу махновців. Шквальний вогонь по ній кинув з 3-ї сотні Іван Латишев. Ще один їхній кулемет замовк. Махновці здригнулися. Падали коні, люди. Ще мить — і вони повернули назад. Атака на дивізіон Івана Нікуліна захлинулась. Тоді Махно, перегрупувавши свої сили, кинув їх з правого флангу через Гринівку на Бенівку. Ось тут йому і вийшов назустріч дивізіон Володі Примакова. Махно сконцентрував на цьому напрямку декілька десятків кулеметних тачанок. Під масовим обстрілом з клинками нічого не зробиш. Тоді вперед пішли політкерівник кулеметної команди Григорій Півтораносенко і кулеметник Василь Демидович. Під вогнем противника вони вміло керували своїми кулеметами і змусили замовкнути п'ять ворожих.

Батько Махно кинув в атаку свій штаб і особисту охорону. В гущу бандитів врзались сам Примаков і комісар Кулик. Поранений Кулик випустив з рук клинок і стріляв з револьвера. На допомогу йому поспішив козак Андрій Іванов, зарубав трьох махновців, захопив кулеметну тачанку і, підхопивши смертельно пораненого комісара, вивіз його у розташування своїх. Марко Баринцов зарубав їхнього прапороносця і захопив чорне знамено махновців. В цей час Григор'єв вогнем двох гармат відігнав бандитів, і ми перейшли в атаку. Вони перегрупувались і з гиком кинулись нам назустріч. І тут стався найстрашніший епізод. Коли дві лави зішлись на відстань п'яти-восьми метрів, махновці вкинули клинки і шаблі до піхов і, вихопивши маузери, зустріли нас градом куль. Козаків тридцять п'ять було вбито. Знищити всіх не дала тільки лавина. На відстані метрів сорока, спираючись на тачанку рукою, стояв Махно. Сиротенко кинув гранату. Під одним з махновців упав кінь. Мене поранило в ногу. Ми стріляли, але тачанка, оточена кільцем чоловік в двадцять п'ять, прорвалась через наші лави і помчалася у бік Ромен. Ніч припинила погоню.

Так було розгромлено банду Махна.

СКУГОРОВ П. З.,
ветеран Червоного козацтва.

КІНЕЦЬ БАНДИ „ВІТЕР“

І знову бентежив травень душі людей п'яними пахощами квітування. Та не до милувань було тульчинцям тієї неспокійної весни 1922-го. Наша країна тоді ще не пододала остаточно розруху, голод, тиф.

В обов'язки частин корпусу тепер, крім ліквідації бандитизму на Поділлі, входили і такі завдання, як хлібозаготівля, надання допомоги сільській бідноті, вдовам і сиротам в обробці землі, зміцнення органів молоді Радянської влади на місцях.

А ворог ще лютував. Час від часу довкруг, немов погані гриби після дощу, з'являлися і нагадували про себе вбивствами і грабіжками банди і бандочки.

З районів Гайсина, Тульчина, Брацлава, Немирова, Вороновиць надходили страшні звістки про звірячі вбивства комуністів, комсомольців, червоноармійців, членів комітетів бідноти. Смолоскипами спалахували цукрові та винокурні заводи, летіли під укіс поїзди з хлібом і продовольством — так намагалися вороги задушити молоду Радянську державу.

Все частіше доводилося червонцям, залишаючи господарські справи, повертатися до боротьби з бандами.

Раптові наскоки останніх змушували бійців бути в постійній напрузі і увазі, в постійній бойовій готовності.

Не наважуючись вступати в одвертий бій, бандити користувалися кожним випадком, щоб нападати на невеликі зағони.

Пам'ятними для п'ятого полку стали події, що відбулись в районі населеного пункту Печера, куди відправився один із взводів

червонців на хлібозаготівлю. Два дні не було від нього ніяких вістей, а на третій — страшна картина постала перед очима полку: дві підводи спотворених трушів їхніх колишніх однополчан — порубані голови, розпороті животи набиті зерном, на обличчях вирізані зірки.

А ще через п'ять днів бандити перехопили, пограбували і вбили казначея та конвой, що везли обмундирування і гроші в полк.

Головорізи з банди «Вітер» зникали безслідно.

Червонці ж невпинно шукали зустрічі з ними в бою.

Якось в кінці серпня, коли наша команда зв'язку стояла в селищі Ідка, вночі перший рій підняли по тривозі. Прибіг патруль з лісником, який розповів, що з півгодини тому кінна банда побувала в його хатині. Все пограбувала, розігнала сім'ю. Лісничий благав про допомогу.

Першою нашою думкою було — чи не провокація це? Можливо, бандити влаштували там нам пастку?

Я уважно придивився до лісника і раптом пізнав у ньому давнього знайомого. Сумніви розвіялися. Хвилину через двадцять ми вже були в домівці лісничого. Вона мала такий вигляд, немов тут тільки-но була пожежа: розбиті двері і вікна, в будинку жодної душі, навкруги залишки хатнього майна.

Сліди банди вели на шлях, що йшов з Тульчина на Бортики, потім звертали на вузьку стежинку, що вилась крізь густі зарості чагарника. Просуватися нею було чимдалі важче. Проїшли вже майже кілометр. Раптом попереду заясніло якесь світло. Командир рою Фиксін підняв руку, подаючи знак зупинитися. Стежина закінчувалася невисокою галявиною, на якій паслись розсідлані коні, стояла тачанка, підводи. На тачанці сидючи дрімав вартовий з обрізом в руках.

У мене майнула думка: треба без гамору вийти і перебити їх зненацька. Та не встиг я про це подумати — Фиксін від несподіванки скрикнув:

— Братці, ось вона, банда!

Прокинувся вартовий і вистрілив у мене, промахнувся. Я ж влучив йому в праву руку. Кинувши обріз, він зник у хащах.

Відразу навкруги почулося тупотіння, пролунала команда:

— Хлопці, до зброї! — Це прокинувся від пострілів отаман банди «Вітер». Я опинився навпроти нього і першим вистрілив.

Він замовк навіки. А його банда, ламаючи чагарник, втікала лісом.

З того часу банда «Вітер» вже не з'являлася в нашому і най-

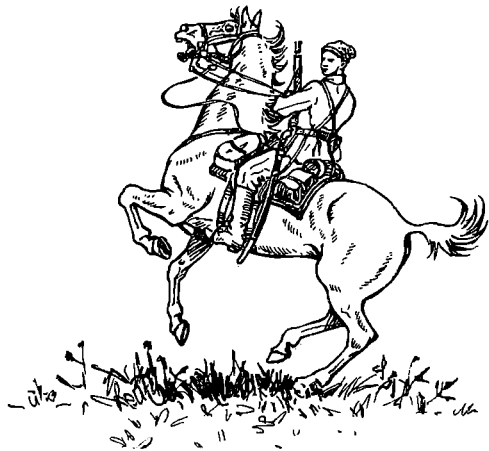
ближчих районах. Місцеві мешканці розповідали, що бачили напівроздягнених беззбройних людей, які в паніці купками пробіралися в напрямку Печери.

Вся зброя, обоз і коні банди залишилися нам як трофеї. Відтоді до середини серпня, поки стояв у тому районі 5-й кавполк Червоного козацтва, жодного нападу бандитів не відбулося.

ЛОЗОВИЙ А. М.,
колишній помічник
начальника зв'язку 5-го полку
Червоного козацтва.

Розділ V

**ЇХНЯ СЛАВА
ЖИВЕ**

НАШ ВІТАЛІЙ

Я знаю, у Віталія було багато побратимів, які знали його як бойового соратника командира.

А у мене є свої спогади про нього.

В селі Шумани на Чернігівщині, майже на самій околиці, розташувалася садиба сільського вчителя Марка Григоровича Примакова, мого дяді по матері. Я була частим гостем в цьому привітному будинку і тому до подробиць знала там усе.

Кілюю в липняку, де влітку частенько ночував Віталій з друзями, що приїздили до нього з Чернігова, — Юрієм Коцюбинським, Женею Журавльовим, Олексієм Стецьким, Вульфом Аронштамом.

Старий сад, що оточив будинок, і лука вдалині, де восени вся сім'я Примакових косила сіно.

Кілька мисливських собак у дворі — дядько Марко і його сини були пристрасні мисливці.

Сім'я Примакових була дуже працелюбною. Батько сам вів господарство і до цього призвичаював синів. Мати — Варвара Миколаївна, привітна, приваблива жінка, охоче зустрічалася з молоддю села, давала їй книжки з домашньої бібліотеки, яка була доступною всім.

Великим горем для сім'ї був 1915 рік, коли улюбленця — Віталія — за революційну агітацію було заарештовано і вислано до Сибіру.

А потім радість, коли через два роки, змужнілий і веселий, він знов повернувся додому. На питання — що робити думає далі? — він коротко відповідав:

— Буду там, де накаже партія.

Згодом Віталій переїхав до Чернігова, потім до Києва. Працював у партійних органах, захоплювався журналістською діяльністю.

Знов побачилась я з Віталієм в селі Шумани у 1919-му, коли приїхав він додому з Оксаною. Вона відразу полонила нас своєю красою і привітністю. Я запам'ятала її у вишитому вбранні і в намисті — подарунком Максима Горького.

Пізніше я бачила у Оксани портрет М. Горького з написом: «А справді, Оксаночко, я тут тоненький, як олівець».

А тоді — ніжна, з темними очима, з коротко підстриженим чорним волоссям — вона була згустком енергії і веселощів. Вміла слухати і вміла цікаво розповідати...

Віталій дуже кохав Оксану і ніжно ставився до неї. Це була чудова пара. Оксана завжди — і в роки революції, і в громадянську війну — була не лише дружиною, а й бойовим другом Віталія.

Смерть Оксани в 1920 році була тяжким ударом для Віталія. На її похорон до Москви він їздив разом з другом Михайлом Медяньським. Це був стрункий хлопець, якого Віталій шанував і цінив за хоробрість у бою, за чесність і відданість революції.

Добре пам'ятається мені Віталій 23-річним. Тоді це був широкогрудий, кремезний чоловік, трохи вище середнього зросту.

Сіро-зеленуваті очі на молодому обличчі, високе чоло, рішучий розкрил брів, невеликий ніс з різко окресленими ніздрями, гарний виразний рот з дещо припухлою верхньою губою, рівні білі зуби і вольове підборіддя.

Віталій дуже любив народні пісні. Співав їх сам і з сімейним хором — «Из-за острова на стрежень», «Кармалюк», «Коли розлучаються двое» та інші.

Не можу не згадати і про іншу важку втрату для Віталія. Під час окупації німці увірвалися на садибу Примакових — шукали Віталія. Схопили Марка Григоровича і довго били в клуні шомполами. Після цього він тяжко хворів і невдовзі вмер. Поховали його в саду, між кущів бузку. На могилі поставили білий хрест із написом: «Це була людина!» Так звелів Віталій. Після цього в кожному бою він мстився за батька.

Навіть у важкі дні боїв Віталій не забував про рідні місця. При найменшій нагоді приїздив він в Шумани із своїми ад'ютантами Борисом Кузьмичовим та Федором Пилипенком. В шкірянці чи в угорці, в папасі з червоними лампасами на штанях, з шаблею і пістолетом — таким з'являвся в той час червоний командир перед своїми земляками. І кожного разу знаходив час, щоб зустрітися з ними, розповісти про Радянську владу, про справи на фронті, про становище в країні і завдання радянських людей. Він цікавився, як живе народ, про що думає. Після кожного його від'їзду рідні

села Шумани і Кези давали кілька добровольців, що записувалися до Червоного козацтва.

Двічі разом з Віталієм приїздила в Шумани член уряду Євгенія Бош.

В той час в сім'ю Примакових завітала і Галина Серебрякова, яка дружила з Віталієм.

У нього завжди було багато цікавих друзів.

Так, в Ленінграді його частими гостями були Туровський, Іван Нікулін, Потапенко, Дьомичев, Петровський Петро Григорович та інші командири. Заходили кінорежисер Ейзенштейн, працівник ПУРА Ігор Семенов, літератор Петро Сажин, фінн Г. Рах'я, якого Віталій дуже шанував.

Пригадується цікава поїздка на катері до Кронштадта. Ми зібралися на набережній Неві. Прийшли Рах'я, Лідія Миколаївна Сейфуліна з чоловіком, Всеволод Іванов з дружиною, Н. Нікітін з дружиною. Огляд Кронштадта був дуже цікавим. А потім ми завітали до Сейфуліної, де зустрілися з М. Пришвіним, Ольгою Форш, Новиковим-Прибоєм, Бабелем. Довго пили чай з самовара, що виспівував на середині великого столу. Ця зустріч перетворилася на літературний вечір, на якому читали вірші Блока, Маяковського, Єсеніна. Потім, на прохання Бабеля, Віталій розповідав про Червоне козацтво, про його героїв і бойові дії. Розповідав охоче і цікаво, бо сам писав вірші, нариси і дуже любив літературу. Коло зацікавлень і захоплень Віталія, здавалося, було необмежним. Якось влітку мені довелося побувати в нього у військових таборах у сосновому лісі. Я бачила, як вставав Віталій дуже рано, віддавав турніку, потім мився в озері, снідав і йшов на службу. У вільні вечори він з захопленням грав у городки, частенько з одного удару вибивав фігуру.

Я дружила з Віталієм все життя. Він часто бував у нас, коли я одружилася з його товаришем Олексієм Стецьким, приїздив до Ленінграда, до Москви.

І головною метою, яку він проніс через усе своє життя,— була боротьба за щастя народу.

ТАРНОВСЬКА-СТЕЦЬКА М. В.,
двоюрідна сестра Примакова В. М.

СПОГАДИ ПРО ВІТАЛІЯ

Віталій Маркович Примаков народився у грудні 1897 року в сім'ї сільського вчителя.

Віталій був найстарший у родині. У нього було 4 брати — Володимир, Борис, Григорій, Євген — та сестра. Хлопці вчилися у Чернігівській гімназії, жили по інтернатах, а то на приватних квартирах.

Віталій з дитинства товаришував з Юрком Коцюбинським.

Ще за життя Михайла Михайловича Коцюбинського Віталій хлопчиком 11—12 років часто бував у нас. Його розум, кмітливість, душевна чистота, сміливість і принциповість, а особливо надзвичайна доброта приваблювала, і Михайло Михайлович дуже його любив. Він ще в дитинстві гаряче покохав мою старшу сестру Оксану, з якою потім зв'язав своє життя.

Часто юнаки: Юрко, Віталій, Женья Журавльов, Валеріан Імшенецький — збиралися у Юрка. Михайло Михайлович давав їм книжки з власної бібліотеки, розповідав їм про зустрічі з О. М. Горьким, спрямовував їхній світогляд у революційний бік.

У січні 1913 року організувався марксистський гурток, до якого входили Юрій Коцюбинський, Віталій Примаков, Вульф Шафранович, Мойсей Муризон, Валеріан Імшенецький, Архій Шильман, Олексій Стецький, Валя Шаєвич. В цьому гуртку молодь вивчала історичний матеріалізм та політекономію.

Для кращого вміння висловлювати свої думки організували школу красномовства. Туди також входили і Туровський, Зюк, Бунін. Учасники цієї школи вивчали промови Лассаля, Жореса, Карла Маркса. В 1914 році гуртківці вступають до лав соціал-демократичної партії більшовиків.

Пролетаріату в той час у Чернігові майже не було. Із старих більшовиків в Чернігові були Володимир Селюк, Жєня Короткий, Андрій Гріневич. В той час видавався підпільний журнал більшовицького напрямку «Вперед», потім «Красное знамя». Молодь збиралась на нелегальні сходки то в квартирі М. Коцюбинського, то у Шильманів, то у Мурина. А влітку на човнах виїжджали до Гармашиного або Макошиного і проводили там політичні мазовки.

Після смерті М. Коцюбинського, під час імперіалістичної війни, ремінгтонівська друкарська машинка письменника перейшла до соціал-демократичної організації і на ній друкували листівки, спрямовані проти війни за перетворення імперіалістичної війни в громадянську. Вони вели пропаганду також у військах гарнізону.

Восени 1914 року за підозру в розповсюдженні листівок заарештували Туровського, Зюка, Буніна. Вислали їх до Вологодської губернії. А 14 лютого 1915 року за розповсюдження прокламацій заарештували Віталія Примакова, А. Тьомкіна, Анюту Гольденберг. Юрка Коцюбинського минула їхня доля, він хворів висипним тифом і тривалий час лежав у лікарні.

Заарештованих тримали в одиночних камерах в чернігівській в'язниці. Не знали вони тюремної азбуки і тому не вміли перестукуватися. Віталію пощастило знайти азбуку, що була записана на корінці якоїсь книги, і він швидко навчив своїх товаришів перестукуватися.

В 1915 році в травні всіх арештованих етапним порядком перевели до київської в'язниці. Пригадую, як це було. Юрко тільки-но повернувся з Житомира, куди їздив у гості до свого дядька Костянтина Іустиновича, як прибіг до нього товариш і сповістив, що Віталія і інших заарештованих повинні везти до Києва. Юрко тут же велосипедом поїхав у Шумани до матері Віталія Варвари Миколаївни попередити її, щоб вона встигла попрощатися з сином.

У липні 1915 року арештованих судив військово-окружний суд. На суд з Чернігова виїхали не тільки рідні, а й всі друзі арештованих: Юрій Коцюбинський, Валеріан Імшенецький, Люба Липківська, Віра Боченкова, Роня Шильман та інші.

Примаков тоді був неповнолітнім. Суд йому запропонував замінити довічне заслання на довічне заточення у монастирі. Він відхилив цю пропозицію. Всіх засуджено до заслання в Сибір.

Через 10 днів Примакова відправили на заслання. У Красноярьськ, потім с. Шелаєве. Довгий Міст — робота у чалдонській

Шульга В. В.—ветеран Червоного козацтва, козак-артилерист.

Коруменко М. А. у Червоному козацтві козаком підривної сотні з початку 1919 року. Зараз пенсіонер.

Шульмейстер Г.—червонець-артилерист.

Лозовський — командир батареї.

куркульні на поденщині, праця в місцевій кузні молотобійцем. Хворіє висипним і черевним тифом та запаленням легенів.

Звіди Примаков переїхав до селища Абан. Там було багато засланців, з-поміж яких проводилась політична робота. Збиралися, провадили дискусії, листувалися з Стасовою. В Абані Примаков поступив до столярні. Один час, за розпорядженням комітету засланців, Примаков працював у волосному правлінні, де зумів викрасти 6 бланків паспортів, щоб дати можливість окремих товаришам втекти.

В селі, де він жив, було 14 стражників і 2 жандарми. Коли засланцям стало відомо про Лютневу революцію і про відречення царя, Примаков разом з 8 засланцями з'явився до пристава і обеззброїв його, стражників і жандармів.

Засланці організували комітет захисту революції і невдовзі (наприкінці березня 1917 року) виїхали до Росії. 10 квітня Примаков приїздить до Чернігова. Пригадую, як я стояла в коридорі нашого будиночка і прала блузку. Раптом відчинилися двері з кухні і увійшов Віталій, засмаглий, з бородою, в сірій ватяній куртці і в хутряному малахаї з довгими вухами. Обнялись, розцілувалися. Не знали, де його посадити, розпитували про роки заслання. Він, як тільки на поріг, так і питає, де Оксана. А вона в той час була у Москві, навчалася на філологічному факультеті університету імені Шанявського. Незабаром і вона повернулася. Віталій на протест того, що його було звільнено з гімназії в 1915 році, одягнув знов гімназичного кашкета, але часи були тоді не ті, щоб учитися. Він поїхав до Києва, а потім в серпні повернувся до Чернігова.

Пригадую, як 6 серпня 1917 року ми втрьох, Віталій, Оксана і я, ходили пішки до Шуманів. Вийшли ми о 12 годині дня і по-мандрували любецьким шляхом до села. 45 верст пройшли за 8 годин. У мене від незвички були пухирі на ногах. Лягли спати в клуні на сіні. Вдосвіта встали — хлопці косили, а ми з Оксаною жали та в'язали снопи. На другий день возили снопи та складали до клуні. Їли смачний борщ, пампушки. Попрацювали 3 дні і повернулися додому.

В Києві, де Примаков мешкав до серпня, він був членом Київського комітету партії, працював агітатором, журналістом. За наказом комітету він в серпні вступає рядовим до 13-го піхотного запасного полку.

Від бійців 13-го піхотного запасного полку Примакова обирають на 2-й Всеросійський з'їзд Рад. Він приїхав до Петрограда якраз напередодні жовтневих днів. В той час там був і Юрій Коцю-

бинський. В Петрограді Примакова призначили командиром загону Червоної гвардії, він бере участь в бою під Пулковом.

За Постановою Народного Секретаріату Української Республіки від 25 грудня 1917 року, яку підписали Євгенія Бош, Юрій Коцюбинський, Володимир Люксембург, було організовано Червоне козацтво, з 28 грудня було сформовано Перший Червонокозачий полк, командиром якого призначено В. Примакова.

КОЦЮБИНСЬКА І. М.

ЗУСТРІЧІ

З В. М. ПРИМАКОВИМ

У бойовому 1919 році, коли ще не вщух гуркіт боїв громадянської війни, в місті Козельці було створено повітовий комуністичний загін, який надійшов у розпорядження Чернігівського губернського комітету партії. В Чернігові бійців розподілили за родом військ і направили в найближчі частини. Кавалеристи пішли в підлеглисть В. М. Примакова — командира Червоного козацтва.

Я вже чув про бойову славу червоних козаків та про їхнього командира В. М. Примакова. Його я уявляв собі бойовим кавалерійським офіцером царської армії, який порвав із своїм класом і став на бік революції. Та коли я прибув до штабу і з'явився до командира бригади, то побачив двох зовсім молодих військових — над губами в них тільки-тільки пробивався русявий пупок.

Один з них, нижчий на зріст, у синій угорці з сірим смушком, у синьому з червоними лампасами галіфе, здався зовсім юним. Яке ж було мое здивування, коли цей парубок, простягнувши руку, сказав: «Будемо знайомі. Примаков». Другий теж подав руку: «Я — Петровський».

Мене призначили комісаром батареї. Під час бесіди я уважно придивлявся до Примакова. Побачив приємні, суворі світло-голубі очі, в яких світилась енергія, рішучість і розум. Розмовляв він короткими фразами. В кожній фразі відчувалась воля, витримка, командирська хватка.

У штабі мені розповіли дещо з його біографії. Віталій Примаков ще гімназистом був засуджений на довічне заслання до Сибіру. Визволила його революція. А коли в грудні 1917 року Комуністична партія та Український Радянський уряд на противагу націоналістичному «вільному козацтву» організували Червоне козацтво, то командиром його призначили двадцятирічного Примакова.

Ніч була тривожна — противник насідав, намагаючись захопити Чернігів. Ми не спали. Я все думав про Примакова. Закрадався сумнів — як це недавній гімназист командуватиме в бою великим кавалерійським з'єднанням... Для цього треба мати хист, досвід, добре знати тактику кавалерії.

Рано-вранці командира батареї і мене викликали до штабу. Віталій поставив перед нами бойове завдання. Я тільки дивувався — звідки він мав такі військові знання? Звідки він знає, при яких обставинах наступати, відходити, міняти позиції, маневрувати, як кинути кінноту в атаку...

Коли бойове завдання було виконане, Примаков зустрів мене, потиснув руку і з усмішкою сказав:

— Я в тобі не помилюся.

Відтоді ми з ним подружались.

Після переформування бригади в дивізію нас перекинули під Орел. Дали завдання йти в рейд по тилах ворога. Примаков, як і завжди, був веселий, бадьорий. У штабі подумали переодягти учасників рейду в форму білогвардійців. У кавказькій бурці й папасі з червоним верхом, на своєму любимому коні, якого звали Хлопчик, комдив об'їжджав підрозділи. Він жартував: «Усе добре в нас підготовлено, одне погано, що кожному козакові надано право самому присвоювати собі чин. Дивіться, щоб не дійшли тільки до повного генерала».

Після тяжких боїв любив Віталій Маркович співати хором «Кармелюка». Ми часто бачили свого командира з книгою в руках. Навіть у поході, верхи на коні, Примаков читав, осягаючи всі тонкощі військової науки. Він дивувався своїми знаннями і старих кавалеристів. У мене, наприклад, був чудовий сірий кінь, і мені заздрили всі. Примаков побачив його якось і сказав мені: «А він у тебе з ганджем — ліва задня нога дістає далі за праву. Бережи коня, не забувай масажувати після галопу чи тривалої риси».

Умів Віталій Маркович розмовляти з своїми бійцями. Хочу розповісти про такий випадок. Коли під Перекопом прийшла на поповнення в дивізію 3-я бригада, мене призначили комісаром її. Командував бригадою колишній офіцер-дворянин. Одного разу він записав у наказі догану хороброму командирові 6-го кавалерійського полку Новикову. Я вважав цю догану необґрунтованою і не підписав наказу. Дійшло до комдива. Примаков викликав мене, мовчки показав наказ і так виразно подивився, що я, теж не кажучи й слова, взяв ручку і поставив свій підпис.

Віталій Маркович глибоко поважав і любив червоних козаків, щиро цілувався про них. Коли мене тяжко поранило під Переко-

пом, Примаков попросив командира Латиської дивізії, в якій був гарний лікар, щоб мене лікували на місці. Через кожні три дні присилав козака спитати, як я себе почуваю. А згодом і сам відвідав мене, підбадьорив: «Ось ти вже і схожий на Іванину. А тепер я тебе відправляю до Харкова, до знайомого професора, той поставить тебе на ноги». Так і зробив.

Про таких командирів, як Віталій Маркович Примаков, можна багато писати, без кінця розповідати. Він — чудовий бойовий товариш і друг.

І В А Н И Н А С. М.,
член КПРС з 1919 року,
колишній комісар
бригади Червоного козацтва.

БЕЗЗМІННИЙ НАЧАЛЬНИК ШТАБУ ЧЕРВОНИХ КОЗАКІВ

Семен Туровський, серйозний і принциповий комуніст, витриманий і дисциплінований товариш, безмежно відданий революції, в штабі полку був старший за всіх віком і мав найбільший досвід як член партії.

Вступивши до партії в 1911 році, він пройшов велику школу ленінського виховання. Його принциповість і послідовність проявлялись і у великих, і в малих справах.

Досвідчений штабіст, він добре знав і вмів вивести штабну роботу, розв'язував питання організації і забезпечення бойової діяльності Червоного козацтва. Розвідка, охорона, зв'язок у штабі Туровського завжди працювали відмінно.

Я був ще не досить досвідчений, і мене інколи обурювало обов'язкове дублювання всіма засобами зв'язку наказів частинам і підрозділам — і вночі, і в негоду. Туровський робив це неодмінно, і всі накази штабу доходили швидко і точно до виконавців. Ми нарікали тоді на неспокійного начальника штабу, не розуміючи, що Туровський своєю вимогливістю, можливо, не раз допоміг полку чи бригаді забезпечити себе від раптового нападу противника.

В 1919 році, під час першої зустрічі з денікінцями під Барвінковом, коли полк, який тільки-но залишив ешелони, не знав обстановки, не мав зв'язку з іншими частинами, а противник був десь поруч, Туровський сам виїхав на паровозі в розвідку на Слов'янськ, щоб уточнити обстановку.

В бою під Кромами на Орловщині війська ударної групи і білогвардійців буквально перемішались. У нашому тилу штабу бригади опинилась офіцерська прапороносна рота дроздовців. Пославши донесення Примакову, який був у полках, Туровський зібрав усіх штабних командирів і козаків-зв'язкових для відсічі ворогові. На-

віть штабний повар-татарин Алій, спіймавши неосідланого коня і тримаючи в лівій руці відро з чебуреками (шкודה було їх кидати), кинувся в атаку поруч з Туровським, розмахуючи шашкою. Білі не витримали атаки і повернули назад.

Туровський разом з Примаковим старанно готував перші рейди червоних козаків по тилах противника. Штаб розробляв дуже чітко питання взаємодії і зв'язку в тилу ворога. Рейди на Фатеж — Понирі та на Льгов були розраховані так, що пройшли, як по нотах, незважаючи на непередбачену снігову бурю. Полки виконали все в призначені штабом строки. 8-а кавалерійська дивізія успішно виконала завдання рейдів.

За відмінну розробку і планування штабом бойової діяльності 8-ї Червонокозачої дивізії в боротьбі з денікінцями С. А. Туровського і В. М. Примакова в грудні 1919 року було нагороджено орденами Червоного Прапора.

В Харкові Примаков захворів, але 8-му кавдивізію червоних козаків впевнено повів на південь Туровський. Перші бої під Перекопом 8-а кавдивізія Червоного козацтва вела під командуванням Туровського. Під його керівництвом було проведено форсування Турецького валу і вихід до Юшунських позицій.

Тридцятиденний перехід з Таврії на білопольський фронт пам'ятний нам. Чіткість і порядок у всіх підрозділах і частинах дивізії. Цього домігся штаб під керівництвом Туровського. Я пам'ятаю, як у дні складної оперативної обстановки Туровський цілі ночі сидів за столом при світлі миготливого каганця, думав і думав над картою, вишукуючи кращі варіанти здійснення бойового завдання.

У жовтні 1920 року, коли Червоне козацтво виросло в кавалерійський корпус, Туровський оперативно і вдало формував штаб корпусу. У нього були відмінні помічники — В. Микулін і Є. Журавльов.

Акуратність, підтягнутість, чесність і дисциплінованість Туровського проявлялися в усіх його справах. Постійне прагнення якомога більше пізнати військову справу і нову військову техніку привели Туровського в мирний час до авіації. Від льотчика-спостерігача до заступника командувача Харківського військового округу виріс талановитий і беззмінний начальник штабу Червоного козацтва — комкор С. Туровський. Загинув у період культу особи.

МЕДЯНСЬКИЙ М. С.,
ветеран Червоного козацтва,
полковник у відставці.

СОЛДАТ РЕВОЛЮЦІЇ

(Про кошовця П. П. Григор'єва)

Кажуть, що першого свого шкільного вчителя запам'ятаєш на все життя. А мені не менш дорога пам'ять про іншого мого вчителя — Петра Петровича Григор'єва, який навчив мене, молодого командира Червоної Армії, не лише науки перемагати, а й більшовицького ставлення до дорученої справи, вчив виховувати у своїх підлеглих високі якості людей, відданих соціалістичній Батьківщині і партії лєнінцїв.

Навіть тоді, коли червоноармійцї виходили в запас, він не поривав зв'язку з ними, буваючи на заводах і в селах.

Саме життя цієї людини зразок для тих, хто був з ним поруч.

Біографія його починалася, як і у багатьох в той час. Народився у 1892 році в сім'ї портового вантажника м. Кронштадта, навчався в чотирикласному училищі, працював на залізниці, і в 1913 році — служба в 1-у драгунському Московському полку. Служба солдата царської армії була нелегкою — бійки, покарання за найменшу провину. Потім світова війна, в якій бере участь і драгун Григор'єв.

Після Лютневої революції 1917 року Григор'єв обирається до складу армійського комітету 5-ї армії Південного фронту. Тоді ж він вступає до партії більшовиків, бере активну участь у пропаганді ідей Лєніна, ідей соціалістичної революції.

В дні Жовтня Григор'єв у лавах Червоної гвардії, згодом — в Червоній Армії. 3 січня 1919 року Григор'єв у Червоному козацтві. Спочатку рядовий, потім півсотник, помкомполку, комполку і вже у листопаді — командир 1-ї бригади.

Здібного командира дуже любив і поважав В. М. Примаков, високо оцінюючи його бойові якості.

Про хоробрість Григор'єва ходили легенди.

Якось під Черніговом Григор'єв з групою ординарців наскочив на взвод противника.

Пострілом з нагана він убив офіцера, і маленький загін з таким шумом помчав на денікінців, що вони кинулися врозтіч, залишивши убитих і поранених.

Григор'єв був завжди в авангарді всіх рейдів.

— Сприятність і успіх — ось мої батьки, — жартома говорив Петро Петрович і додавав: — Де не можна силою, візьмемо хитрістю.

І справді кмітливість не раз допомагала йому в боях.

Перша зустріч моя з П. П. Григор'євим відбулася ось за яких обставин. У 1924 році, закінчивши Ленінградську військово-інженерну школу, я прибув за призначенням у м. Старокостянтинів і пішов представляти командира саперного ескадрону Олександру Олексійовичу Колмакову. Йшла саме нарада командного складу. Я увійшов і відрпортував:

— Командир РСЧА прибув у ваше розпорядження.

— Чому це командир РСЧА, а ми хто? — перепитав хтось з командирів.

— Нас так вчили, — відповів я.

— На жаль, товаришу командир РСЧА, в нашій сотні вакантних місць немає, — сказав мені командир сотні. — Йдіть до штабу дивізії, хай там думають. Я теж прийду.

Він випередив мене, бо я йшов пішки. За кілька хвилин нас приймав командир 2-ї дивізії Червоного козацтва Григор'єв. Він привітався з нами і запитав:

— Що у вас до мене?

— Ось прибув до нас командир РСЧА, а в сотні вакантних місць немає.

— Як це немає? Скажіть, скільки у вас в сотні командирів, що мають військову освіту?

— Жодного.

— Ну, от вам і вакантні місця. Ми ж домовилися, що поступово будемо замінити комсклад тими, хто має спеціальну освіту. Хай будуть в сотні поряд із старими і молоді командири.

Говорив Григор'єв дуже спокійно.

— Але ж він не має кінної підготовки.

— Нічого, навчимо.

Коли я сказав, що ми проходили кінну справу при Ленінградській кавалерійській школі, Григор'єв зауважив:

— Ну, от і добре. Початок уже є. Зараз кіннотників треба навчати інженерній справі, тому освічені командири нам потрібні. А своїх будемо посилати вчитися.

Мене призначили командиром сотні. Відтоді почалася наша спільна дружба. Ми часто бачили Григор'єва в своїй сотні. Він давав поради командирам, брав участь у кінно-спортивних змаганнях, де показував справжню школу володіння конем і холодною зброєю.

Виступаючи з розбором і обговоренням наших завдань, Григор'єв наводив часто приклади з дій і досвіду Червоного козацтва з часів громадянської війни.

Наближалися маневри. Дивізія мала пройти через Шепетівку розмитими шляхами, перетинати вброд річку, бо не було мосту.

Наш взвод дістав завдання від Григор'єва навести міст. Це був перший міст у моїй командирській практиці. Звичайно, я дуже хвилювався. І все ж міст був готовий за 2 години до підходу дивізії. Ось з'явилася колона. Усміхаючись, Григор'єв спитав:

— Можна провести по мосту частини рисю?

— Ні, товаришу комдив.

— Це за інструкцією. А на війні всяке буває. Ось ми і перевіримо.

Дві сотні пройшли по мосту. Все в порядку.

Комдив подякував взвод за відмінну роботу. Міст, хоч і перший, вийшов на славу.

Петро Петрович загинув у розквіті сил — на 45-у році життя. У лавах Червоної Армії він виховав багато командирів і генералів, які в боях за Батьківщину, за владу Рад, показали його школу відданості ідеям партії великого Леніна.

●

Після війни довелося мені служити в Групі радянських військ в Німеччині, на прийомах неодноразово зустрічатися з Вільгельмом Піком. Він завжди згадував Червоне козацтво, командира дивізії П. П. Григор'єва, пригадував, як він після вручення 2-й дивізії червоних козаків прапора від імені Німецької комуністичної партії виголосив тост: «За зустріч у вільному Берліні».

Радянська Армія, розбивши гітлерівські полчища, прийшла у Берлін. І наша зустріч з Вільгельмом Піком відбулась. На жаль, на ній не було нашого дорогого командира П. П. Григор'єва. Та образ більшовика-ленінця житиме в наших серцях.

С М И Р Н О В - Н Е С В И Ц Ь К И Й А.,
ветеран Червоного козацтва,
генерал-лейтенант інженерних військ.

ДЬОМИЧЕВ МИХАИЛО ОПАНАСОВИЧ

Розповідаючи про Червоне козацтво, не можна не згадати про одного з його відважних командирів М. О. Дьомичева. У склад Червоного козацтва 5-й Алатирський полк, командиром якого він був, влився в 1920 році.

До цього М. О. Дьомичев пройшов великий бойовий шлях. На військову службу його покликали з друкарні, де він працював складачем і де товариші любили його за спокійну вдачу, вдумливість, зібраність і товарицькість.

В царській армії і застала його перша світова війна. Служив він в 17-му Драгунському полку і невдовзі дістав звання унтер-офіцера.

За мужність і відвагу, виявлені в боях з кайзерівськими військами, Дьомичева було нагороджено Георгіївськими хрестами усіх ступенів, а союзницьке командування нагородило французькою медаллю та бельгійським орденом.

На початку 1918 року, після Жовтневої революції, Дьомичев добровільно вступив до Червоної Армії, спочатку був командиром взводу 1-го Орловського кавполку, потім помічником командира і далі командиром 5-го Алатирського полку.

У січні його полк дістав серйозне бойове завдання: переправитися через Сиваш і здійснити напад на Тюп-Джанкой, щоб вибити звідти білогвардійців.

І хоч сили ворога переважали майже вдсятеро, це не зупинило Дьомичева і не завадило його полку здобути перемогу. В бою було розгромлено 135-й Керч-Єнікальський полк денікінців, порушено бойові порядки батареї берегової артилерії, взято у полон 800 солдатів та офіцерів, захоплено біля 20 гармат, 40 кулеметів, 500 коней, багато різної бойової техніки.

За цю операцію полк нагородили Почесним прапором ЦВК РРФСР, а його командира — орденом Червоного Прапора.

Славою вкрив себе полк Дьомичева і на польському фронті, в районі міста Хмільник. Сміливою атакою розбив він дві роти ін-тервентів і оволодів населеним пунктом Терешпіль.

Десь у середині січня 1920 року Дьомичева було призначено командиром 3-ї бригади Червоного козацтва. І знову його військо-вий талант проявив себе у сміливих бойових операціях.

На тому ж білопольському фронті бригада, форсувавши річку Збруч, нанесла сміливі удари по тилах ворога. Вона розбила два батальйони противника і, захопивши багато полонених, оволоділа Збаражем.

В наступному році Дьомичев, як один із здібних бойових командирів, був призначений командиром 8-ї кавдивізії, а в 1929 році — 1-го кавалерійського полку ім. ВУЦВК і КСМУ корпусу Червоного козацтва.

Кремезний, невисокий, людина великої працелюбності і скромності — таким запам'ятався мені Дьомичев.

МАЛИШКО К. Ф.,
колишній політрук 1-го ескадрону,
1-го кавполку,
полковник запасу.

ПОТАПЕНКО

ПАНТЕЛЕЙМОН РОМАНОВИЧ

Людина, про яку мені хочеться розповісти, вийшла з простого народу. Син батрака і сам батрак, коваль і слюсар, учасник революції 1905 року і каторжанин — такий нелегкий, але почесний шлях Пантелеймона Романовича Потапенка.

Визволений Лютневою революцією з неволі, П. Р. Потапенко вступає до лав більшовицької партії, усього себе віддає бойовій діяльності. Уже в червні 1917 року він приходить до Гаврилівського партизанського загону, який формувався у Барвінковому на Харківщині. Потім бере участь у боротьбі проти німецьких окупантів, білогвардійських загонів Корнілова, Алексєєва та інших банд.

Після злиття гаврилівського загону з 2-м Радянським полком Потапенко стає командиром кінної розвідки. А трохи пізніше зв'язує свою долю з прославленим Червоним козацтвом — переходить служити до полку В. М. Примакова.

Його дуже любили бійці. І найбільше — за хоробрість. «Наш Потап» — так ще називали люб'язно воїни кремезного, зовні суворого Пантелеймона Романовича.

У 1919 році Потапенка призначають командиром 2-го полку.

Це він, 2-й полк червоних козаків, потім прославиться в рейдах на Понири — Фатеж і Льгов, на Проскурів — Чорний Острів, на Стрий, у жорстоких боях з білогвардійцями, петлюрівцями, польською шляхтою та іншими ворогами революції.

Потапенко завжди був попереду — спокійний, розсудливий, сміливий. Ось як згадує комдив Примаков про поведінку Потапенка в бою:

«У вересні 1920 року на польському фронті червоні козаки форсували річку Свірж і пішли в наступ на село Вержбицю, котре займали, окопавшись, близько вісімнадцяти ескадронів улан. На уланів наступала друга бригада, а перед нею — полк під командуванням Потапенка в пішому строю наступав на Вержбицю.

Наші лави залягли під артилерійським вогнем. Йшов холодний дощ, і було не дуже приємно лягати на холодну, розкислу землю та ще й ховати голову в мокрі ямки.

Наступ розгортався все в'яліше і в'яліше.

Кулеметний і артилерійський вогонь противника посилювався.

Ланцюг солдатів просувався все повільніше.

Командир другого полку, старий політкаторжанин, учасник горлівського повстання Потапенко ходив уздовж лав солдатів, спокійно покручуючи сивіючий вус, погукував на кулеметників, щоб не відставали.

Він був схожий на людину, яка зайнята справами по господарству в себе в дворі. Весь вигляд у нього був господаря. Для нього бій, здавалося, був такою ж справою, як для селянина в жнива — збирання врожаю...

І ця проста діловитість, цей повний спокій під вогнем діяли на козаків не тільки підбадьорююче, але й запалювали їх цією ж діловитістю.

При погляді на Потапенка здавалося, що вся справа в тому, аби швидше і вправніше виконати доручену тобі справу, дотягти кулемет до пагорбка, зручно його окопати, вкритися шинелиною від дощу, закласти стрічку, спокійно навести, поправити позицію кулеметних номерів, примусити і їх налаштуватися по-діловому і вже потім не поспішаючи, намагаючись діяти спокійно, вибрати відповідну ціль і вогневим нападом зрізати її.

І коли це вдавалося, коли від ворожого кулемета, взятого під вогонь, розсипались польські улани, коли падали і більше не піднімались фігури, біля кулеметної команди другого полку чути було спокійний голос Потапенка: «Молодці, хлопці, оце так всипали!»

...Гранати рясно лягали між солдатами другого полку. Батарей уланів перенесла вогонь з другої бригади по козаках Потапенка.

Гранати лучили в ціль, з гуркотом викидали в небо густі, важкі, але швидко зникаючі в стовпах чорного диму осколки і фонтани мокрої землі.

У степу стогнали поранені.

І так само по-діловому погукував Потапенко: «Гей, хлопці, там у другому взводі у вас мовби когось зачепило. Донесіть на бурці до тачанки і віддайте хвершалу!»

Все це входило в систему діла і було часткою кропіткої роботи.

Хлопці брали пораненого і несли його на перев'язку...

Потапенко йшов разом з бійцями, інколи лаявся. Інколи — в повний голос, але лаяв тих кулеметників, котрі нешвидко і незграбно підносили стрічки, котрі були поганими робітниками в цьому великому і складному бойовому господарстві полку.

Другий полк швидше інших просувався до села і, нарешті, взяв під кулеметний вогонь вишневі сади, де на галявині групувалися улани.

Багато можна навести прикладів хоробрості, винахідливості, військової кмітливості і хитрості Потапенка в складній бойовій обстановці.

Про один з епізодів мені й хочеться розповісти.

Трапилось це під час рейду червоних козаків у тил денікінської армії.

Тривали вперті, кровопролитні бої. Восени 1919 року денікінці захопили Курськ, Орел, загрожували Тулі.

Командування Південного фронту ухвалило перекинути в тил ворога кінну групу в складі бригади червоних козаків, Латиського та Кубанського кавалерійських полків. Група мала 1700 шабель, 32 кулемети і 6 гармат. Командував В. Примаков. Головна задача: прорвавши фронт, пересікти залізницю Орел — Курськ і нанести денікінцям удар з тилу.

Досвіту було прорвано фронт, і кінна група В. Примакова по-неслась у ворожий тил. Козаки вдалися до хитрощів: одягли погони і при звертанні називали один одного «корнетами», «ротмістрами», «полковниками» і т. п.

Дув холодний осінній вітер, коні ковзали по ожеледі.

Начальник розвідки, яка йшла попереду 2-го полку, доповів Потапенку:

— Товаришу командире полку, у селі якась денікінська частина. Видно вози. Всі сплять, тільки ходить патруль.

Потапенко, не дослухавши розвідника, гаркнув у відповідь:

— Який я тобі «товаришу командире»? Ти забув, що я «пан полковник»?

А потім додав лагідніше:

— Я поїду попереду, а ти залишайся, бо не вмівш тримати язик за зубами. Всю операцію мені зірвеш.

Полк рушив до села.

Потапенко уважно придивлявся до темряви. Ні вогника, ні звуку. І раптом:

— Стій! Хто їде?

Дорогу перегородили три фігури із зброєю в руках. Потапенко зупинив коня.

— Що за частина і куди йде? — запитав старший офіцерського патруля. А потім, коли промінь його кипенькового ліхтарика ковзнув по обличчю і зупинився на золотому погонові Потапенка, розгублено додав: — Пане полковнику!

— Драстуйте, панове! Ми йдемо з Кубані на поповнення до генерала Шкуро. Де ваш штаб і начальник гарнізону? Треба трохи обігрітись, бо люди і коні промерзли.

«Полковник» справив на денікінців переконливе враження: баский кінь, бурка, папаха та ще й хвацько підкручені вуса.

Денікінські офіцери розповіли, що в селі розташований піхотний полк. Показали, де знаходиться штаб дивізії.

Потапенко подякував офіцерам і торкнув шпорами коня.

Трохи проїхавши, на ходу визначив завдання командирам сотень. Червоні козаки без шуму оточили село. Біля попівського будинку злізли з коней, тихо зняли вартових, а потім кинулись в приміщення. Назустріч вискочив ад'ютант генерала. Але козаки не дали йому і рота розтулити.

А про цей епізод любив частенько розповідати Потапенко сам:

«Я відчинив двері у спальню, а молода жінка в сорочці загородила мені дорогу і шепоче: «Тихо!.. Сюди не можна, генерал сплять...» Я відштовхнув її і ввійшов до кімнати. Блідо горіло світло. На столі горілка, закуска. А на великому ліжку — підстаркуватий генерал. Побачив мене. Та як заскиглить:

— Это что за безобразие, полковник! Без разрешения врываются ночью...

А я його як стібону нагаєм по пузі, він аж до стелі підскачовив».

У цей час козаки уже «викурювали» денікінців з хат. Бій був коротким. За півгодини денікінський гарнізон було знищено, розтрощено штаб дивізії, захоплено важливі документи. Лише окремій групі денікінців під прикриттям ночі й сніговою заметілю вдалось прорватися крізь кільце червоних козаків.

Трохи перепочивши, полк Потапенка пішов далі на виконання бойового завдання.

...Закінчилася громадянська війна. Багато червоних командирів пішло вчитися на курси, в академії. Малувато було знань після приходського училища і в комполку Потапенка. І він йде вчитися. В 1923 році закінчує Ленінградську Вищу кавалерійську школу, потім — курси вдосконалення при Військовій академії імені

М. В. Фрунзе, курси командирів-єдиноначальників Військово-політичної академії. З 1930 року він слухач заочного відділення Військової академії імені М. В. Фрунзе.

За бойові заслуги в роки громадянської війни П. Р. Потапенка було нагороджено орденом Червоного Прапора, іменними золотим годинником та маузером.

КИРИЄНКО Б. С.,
колишній політпрацівник
1-ї кавдивізії
Червоного козацтва.

НІКУЛІН ІВАН ЮХИМОВИЧ

Коли пам'ять переносить мене в минуле, я пригадую грізний 1920-й. Перекоп. 1-й полк Червоного козацтва.

Тільки-но закінчив кавалерійські курси і прибув під Перекоп до 8-ї Червонокозачої дивізії. Призначили комвзводом 1-ї сотні.

За плечима було дворічне перебування на фронтах громадянської війни, поранення.

Але тут я відчув, що потрапив до військового колективу із своїми бойовими традиціями, за якими найбільшу шану віддавали героїзму і «старикам» червонцям.

І зрозумів, що, перш ніж стати командиром, маю завоювати це право.

Участь у кількох боях, поранення у Проскурівському рейді — ці події ствердили моє становище, і я був призначений командиром 2-ї сотні.

І все ж, будучи уже сотником, продовжував придивлятися до інших командирів, підсвідомо шукаючи між них зразок для наслідування.

От тоді і привернув мою увагу командир 4-ї сотні Іван Юхимович Нікулін.

Кремезний, середній на зріст двадцятидвохрічний хлопець, що для стачності намагався розмовляти басом, добре справлявся із своєю сотнею, в складі якої були воїни, старші від нього віком, а також група войовничих бійців-курдів. І для мене він був беззаперечним авторитетом.

Побувши з ним у боях, я зрозумів, що досяг цього Нікулін своєю відвагою, своєю кмітливістю, турботою про підлеглих.

Виховуючи в бійцях стійкість і мужність, він сам був попереду у найзапекліших боях, хоча інколи це презирство до небезпеки переходило в браваду.

Добре розуміючи характер бою тих часів, він виховував у своїх підлеглих саме ті якості, які приносили успіх у бою.

Наслідки цього виховання особливо яскраво виявилися, коли сотня Нікуліна брала участь у розгромі банди Махна. Сталося це поблизу села Хоружівки на Полтавщині в 1921 році.

Бій вступив у ту стадію, коли обидві сторони немовби перебували в стані протрації: вогнева міць взаємознищена, на деякий час виникла критична рівновага, яку, здавалося, ніщо не в силі порушити.

І раптом зімкнутими лавами, немов і не була тільки-но в битві, вперед рушила сотня Нікуліна. І сталося диво: її бойова рішучість примусила махновців відкотитися назад.

Пізніше, коли з Нікуліним мене зв'язувало не лише знайомство, а й міцна тривала дружба, я дізнався, що з військовою справою він стикнувся лише в 1918 році, коли в групі комсомольців Чернігівщини, яку послали до Червоного козацтва, потрапив на фронт.

Відтоді він намагався якомога більше розширити свою військово-освіту. Оця жадоба до знань, прагнення вдосконалити свою військовою кваліфікацію і зблизили нас, бо я теж був молодим командиром, якому ще багато чого треба було навчатися.

Навіть у фронтових умовах ми вмiли діставати книжки і жадібно зачитувалися ними.

Пам'ятаю, як при переході з врангелівського на білопольський фронт ми знайшли у одного сільського диякона вкритого пилком Драгомирова. Які тільки відкриття не робили ми, штудіюючи його під час походів і привалів!

Втім, нічого дивного, адже на нашу долю випала лише трикласна сільська приходська школа, що навчила нас тільки чотирьох дій арифметики та ще церковних «завітів», які нам не знадобилися.

Треба було бачити, з якою впертістю заповнював Нікулін програму в своїй освіті. Навіть будучи командиром дивізії, він тричі на тиждень займався загальноосвітньою підготовкою. Нікулін був з тих командирів, які завжди вітали нове.

Так, коли на зміну кінноті прийшли згодом моторизовані та механізовані війська, він, кадровий кіннотник, вітав появу цього нового.

Командирські якості Нікуліна високо оцінював командвійськ УВО Якiр. Саме він довірив Нікуліну командування однією з заслужених дивізій округу — 1-ю Запорізькою двічі орденоносною

дивізією Червоного козацтва, в лавах якої він починав службу червоноармійцем у 1918 році.

Про те, як цінував Івана Юхимовича В. М. Примаков, свідчать хоча б такі факти: саме Нікуліну довірив начдив командування найскладнішою за національним прошарком сотнею, потім — близьким серцю Примакова 1-м полком, а згодом — разом з ним співробітничав за рубежем, де обидва були військовими радниками.

Таким і залишився в моїй пам'яті Іван Юхимович Нікулін — комуніст, громадянин і командир.

Ю Ш К Е В И Ч Т. В.,
соратник і друг.

КОМАНДИР 2-ї ЧЕРВОНОКОЗАЧОЇ ДМИТРО АРКАДІЙОВИЧ ШМІДТ

В українському місті Прилуки в сім'ї агента страхового товариства 26 грудня 1886 року народився син Дмитро. Дід його був покрівельником. Гарним майстром, та кривати власного будинку йому не довелося, як не довелося і його синові Аркадію страхувати рідну оселю, — її не було. Сім'я наймала одну кімнату у невеликому одноповерховому будинку на околиці міста.

Вже з дитинства відзначався Дмитро войовничістю: був заводій в усіх дитячих ігрищах і вуличних бійках. Коли підріс, працював кіномеханіком, потім на будівництві залізничного мосту на ділянці Роздільна — Миколаїв.

Тут пройшов він школу політичного змужніння, вступив до партії більшовиків. Молодий комуніст відзначався активністю, тому й був заарештований і сидів чотири місяці у миколаївській в'язниці. Дмитра випустили під нагляд поліції, а згодом взяли в армію і відправили на фронт. За хоробрість Шмідт був нагороджений Георгіївськими хрестами і одержав звання прапорщика. Тут з-поміж солдатських мас він продовжував агітаційну роботу.

Після Лютневої революції Дмитро Аркадійович керував більшовицькою фракцією у військових частинах, неодноразово висувався у виборні органи дивізії й корпусу.

Повернувшись по демобілізації до Прилук, Дмитро Аркадійович — член ревкому і перший більшовицький кандидат міста.

В лютому 1918 року на Прилуки налетіли петлюрівці. Розправляючись з ревкомом, вони особливо ретельно шукали Дмитра Шмідта. На околицях міста вже чулися постріли тих, хто поспішав на допомогу, а Шмідт стояв під ворожими рушницями. Гримнув залп, і він упав закривавлений на землю. Тут і знайшли його партизани, що увірвалися до міста. На щастя, жодна рана не була

смертельною, і вже увечері, забинтований, із палаючим від жару обличчям, виступав на мітингу, роз'яснюючи події.

Навкруги орудували петлюрівські гайдамаки, тому партизани переправили Шмідта до лісу.

Молодість, міцне здоров'я і непереможна сила волі допомогли Шмідту швидко встати на ноги. І невдовзі довкола нього зібрався партизанський загін кількістю близько 800 чоловік. Було встановлено зв'язок з Юрієм Коцюбинським, дії загону узгоджувалися з операціями чернігівського партизана Кропив'янського, загін Шмідта почав криваву боротьбу з військами і петлюрівцями.

Користуючись любов'ю і підтримкою населення, загін протягом півроку завдав чимало відчутних ударів ворогові.

Постійні переслідування карателів змусили Кропив'янського і Шмідта перейти у «нейтральну зону» — смугу, що розділяла за Брестським миром німецьку частину України та РРФСР.

Там Шмідт створив свій знаменитий 7-й Суджанський, пізніше переіменований у 5-й Радянський полк, що увійшов до складу 2-ї партизанської української дивізії.

З цим полком Шмідт брав участь у визвольному поході на Україну — громив війська гетьманського отамана Балбачана під Харковом, відбив у січні 1919-го на станції Люботин 2 бронепоезди. Полк у складі партизанської дивізії брав участь у визволенні Полтави, Кременчука, Бердичева, Шепетівки. За ці бої Шмідта нагородили орденом Червоного Прапора.

Восени того ж року Шмідт командував стрілецькою дивізією під Царицином, що билася з врангелівцями. 6 листопада 13 разів ходили його бійці в атаку проти корпусу генерала Улагая. Розгромивши гренадерську дивізію, захопив 6 гармат противника. Важко поранений осколком снаряда в груди, він до кінця не залишав поля бою.

За царицинські бої Шмідта було нагороджено другим орденом Червоного Прапора.

З 1921 року Шмідт — помічник командира бригади Червоного козацтва, а згодом — начальник 2-ї Чернігівської дивізії Червоного козацтва, якою командував до 1924 року.

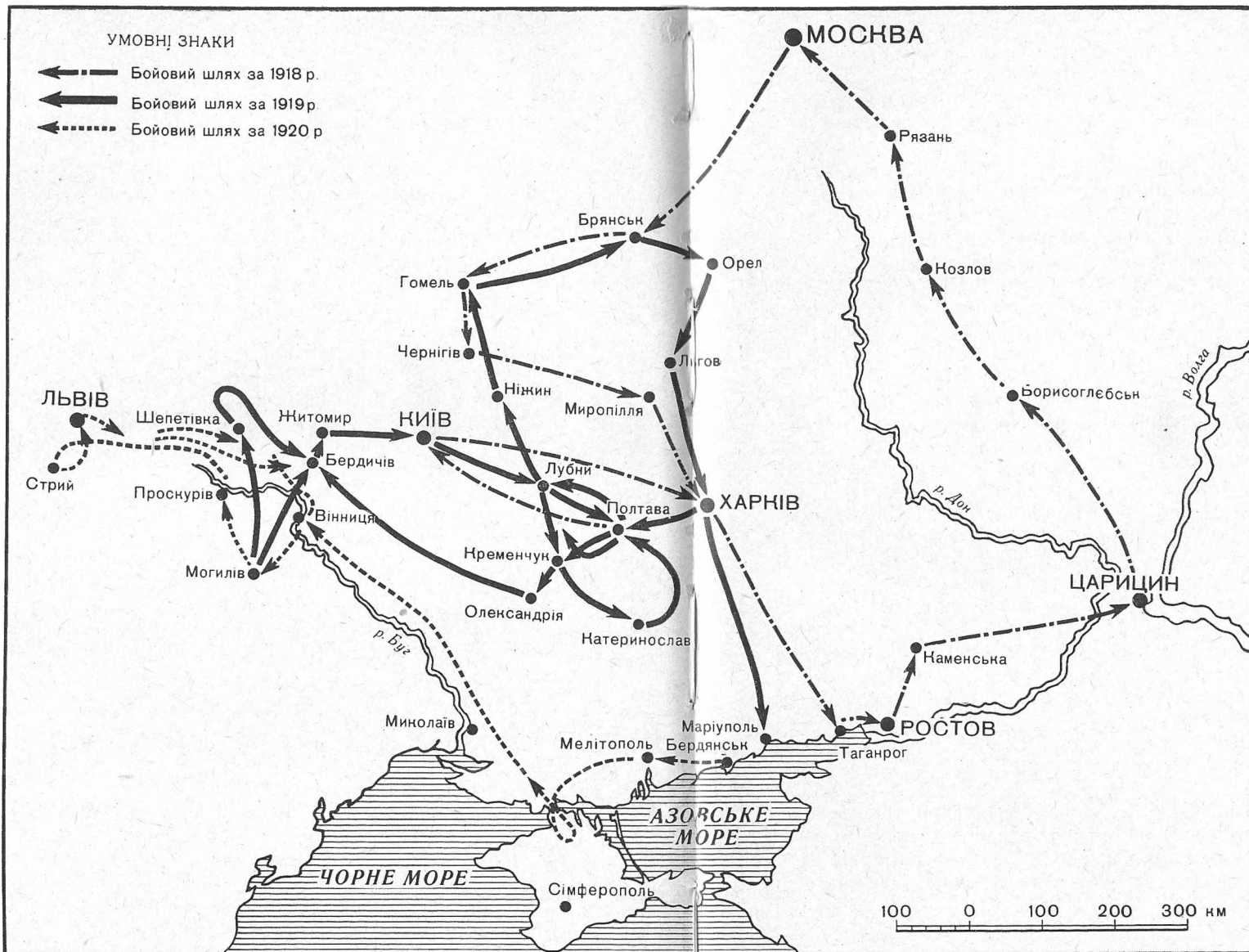
Та навіть до приходу в Червоне козацтво Шмідта добре знали тут, бо часто билися поруч з його полком.

І немало бойових епізодів, пов'язаних з ім'ям Шмідта, залишилися в пам'яті його товаришів.

...Бій під Кременчуком. 5-й піхотний полк Шмідта бігом по льоду переходить Дніпро, виходить у тил ворога і відрізає йому шляхи відступу.

УМОВНІ ЗНАКИ

- ← — Бойовий шлях за 1918 р.
- ← — Бойовий шлях за 1919 р.
- ← - - - Бойовий шлях за 1920 р.

Бойовий шлях Червоного козацтва

Зайнявши Крюків, бійці Шмідта захоплюють 10 ешелонів противника.

Під Судилковим полк Шмідта стримує навалу ворога і тим сприяє розгрому головних сил петлюрівської армії.

За ці блискучі операції Д. А. Шмідта було представлено революційною радою Радянської Армії України до бойової нагороди Почесною Зброєю.

5-й піхотний полк був одним з кращих межі полків Українського фронту по своїй політичній загартованості і безздатності.

Політкомісар 5-го Радянського Українського полку Є. Фіш повідомляв, що весь час, починаючи з Харкова, як командний склад, так і товариші червоноармійці виявляли хоробрість, витривалість та революційну стійкість і доблесть в похідній і бойовій обстановці. Часом дисципліновані солдати царської армії не могли виявити такої витримки і свідомості обов'язку, як наші товариші червоноармійці.

...«Березень 1919 року. Багинський¹ везе з Києва в 1-й Червонокозачий полк тільки-но зібрану ним гірську 4-гарматну батарею. Дві платформи і невеличкий паровозик. Єдиний артилерист у цій батареї сам Багинський.

Поблизу станції Хролин (між Козятином і Шепетівкою) «ешелон» Багинського зупинив польовий штаб 5-го стрілецького полку. Шмідт повідомляв, що далі їхати не можна: попереду 14-й Миргородський полк, що зрадив нам, по залізниці курсує петлюрівський бронепоїзд «Гандзя». Необхідно відвести 5-й полк на нові позиції.

— Що накажете робити?

— Ставити гармати і відкривати вогонь.

— Слухаюсь!

І ось група у кілька чоловік (із Шмідтом у штабі було четверо, та з Багинським один), не знайомих з артилерійською справою, вирішила затримати артилерійським вогнем цілий полк, що наступав при підтримці бронепоїзда.

«У той момент, — розповідав пізніше Шмідт, — я діяв у якомусь тумані. Затримати миргородців будь-якою ціною було єдиною думкою.

Багинський, не маючи обслуги, міг, звичайно, відмовитися від мого наказу відкрити вогонь. Ми ризикували втратити не лише себе, а й 4 гармати. Однак Багинський без суперечок привів батарею в дію. Він робив наводку і спуск, а решта закладали снаряди.

---

¹ Багинський — командир гірської батареї.

Вогонь вели з такою інтенсивністю, що Миргородський полк не витримав і почав розсіюватися в різні боки»¹.

Ось так у вогні міцніла дружба бійців 8-го піхотного полку з Червоним козацтвом.

Талановитий командир, комуніст Шмідт був чуйним вихователем, мав великі здібності у військовій справі, виявляв велику винахідливість.

...Із загоном червоних козаків вийшов Шмідт на банду Левченка. Загін увійшов до села. За наказом Шмідта, солдати видали себе за бандитів. Зраділий піп, у якого зупинився Шмідт, пригощав усіх яечнею. У цей час на зустріч з бандою Хвилі — Шмідта поспішає обдурений Левченко і потрапляє під удари кіннотників. Банда розбита. Піп, до якого повертається Шмідт додати яечню, сховався до льоху, та козаки витягують його звідти.

Таких спогадів було багато...

Чудовий педагог, Шмідт умів організовувати людей на найважчі роботи так, що ніхто не відчував нелегкості праці. Ніколи не доводилося йому наджувати тон чи читати довгі нотації. Він умів чудово користуватися жартами, які завжди звучали весело і переконливо.

Дмитро Аркадійович брав велику участь у діяльності партійних та радянських органів. П'ять років він беззмінно обирався членом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

В репортажі про Першотравневий парад 1936 року в Києві повідомлялося в газеті «Правда» від 4 травня 1936 р.:

«Парад в столиці квітучої України.

...Мотомехчастина виділяється сотнями вихованих у ній стахановців. Колишній партизан, що завдав багатьох прикростей німцям і гетьманцям у 1918 році, Шмідт досконало оволодів новою технікою. Сьогодні багато з його учнів удостоєні честі самостійно вести машини на парад».

Газета «Комуніст» 4 травня 1936 року:

«Ось комдив Шмідт, один із перших організаторів партизанських загонів проти німецьких окупантів».

Це був його останній парад.

ШМІДТ А. К.,
дружина,
ДАВИДСОН С. А.,
ветеран Червоного козацтва.

¹ З біографії Багинського. Збірка матеріалів з історії Червоного козацтва 1918—1923 рр., вид. «Путь просвещения», Харків, стор. 181.

СМЕРТЮ ГЕРОЇВ

1918 рік... Кривавий і грізний рік гніву й помсти. Грандіозна трагедія розігралась на українському театрі громадянської війни. Німецькі полчища, прикликані Петлюрою, залили Україну. Чобіт прусського жандарма задушив Українську республіку, нагай гайдамаки свистів над селянином, мстився за пережиті дні страху перед гнівом народним. У лісах, ярах з'явилися загопи месників — партизанів. Їх боротьба, жорстока, кривава, вимагала могутньої натури, неймовірної сили й витривалості.

Пам'ять змальовує мені три силуети бійців тієї епохи, тих, кого вже немає.

Ганжа. Велетень робітник. Енергійне обличчя, повне невгамовної енергії і дикої сили. Ця буйна сила — спадщина предків-запорожців — так дивно поєднувалася з чудовим сріблястим голосом, який співав «розумних» українських пісень темної ночі в лісі над Десною. Дужий, злий і веселий. До нестями хоробрий в бою, здатний на подвиг, він умів після бою пригорнути дитину, заспівати їй колискову в присмерку селянської хати.

Коропець. Сотник 1-ї сотні. Унтер-офіцер, селянин Полтавської губернії Лохвицького повіту. Середнього росту, з великими чорними вусами, задумливими чорними очима, статечний, мовчазний, обережний, розсудливий і холодно-лютий в бою.

Чуприна. Взводний командир 1-ї сотні. Колишній артист якоїсь української мандрівної трупи. Тендітна постать, прекрасні, ніжні дівочі очі. Прізвисько Маруся, душа жінки й хоробрість молодого левеняти. Всі вони полягли в один день, світлий сонячний день, на полі слави, від куль і багнетових ударів у бою з німецькими солдатами під Воробйовкою.

Куля пробила високе чоло Ганжі. Вісім куль вразили Коропця.

Під квіткою, встромленою в петличку, чорніла багнетова смертельна рана на грудях у Марусі.

Козацькою гарячою кров'ю вкрилось воробійовське поле... Багато пролетарської крові пролито в степах України. З цієї крові вирости червоні маки — квіти волі. Пожежа повстання охопила Україну, спалила трон гетьмана і забарвила червоним кольором прапори німецьких солдатів. Вони понесли цей колір до себе на батьківщину.

Спіть спокійно, товариші!

Окроплені вашою кров'ю прапори ми пронесемо через весь світ.

«З ваших кісток підніметься месник кривавий». Цей месник — Червоний Воїн — закінчить почату нами боротьбу.

Червона Армія переможним маршем дійшла до старих кордонів і вийшла на поля Галичини. Даром ніщо не дається — ціною крові купувалась перемога. На порозі Галичини, в бою на ріці Збруч, лягло багато козачих голів. Серед інших під час форсування ріки Збруч убитий і Д. Самусь — організатор Комуністичної спілки молоді в Чернігові, революціонер, який виніс на своїх плечах тягар гетьманського підпілля, солдат революційної армії.

Під час нелегальної роботи в німецькому підпіллі в Києві Самуся арештували й засудили до розстрілу. Взвод юнкерів відвів його до стіни. Залп... Самусь упав, і юнкери пішли, впевнені у влучності своїх пострілів. Та погано стріляли гетьманські юнкери. Нічний холод привів до пам'яті кинутого біля стіни і пронизаного більш як півдюжиною куль Самуся. Відповз од стіни, знайшов придулок у свого товариша по підпільній роботі, загоїв рани.

Героїчна боротьба республіки з Денікіним покликала всіх комуністів до лав армії. Самусь вступив до лав Червоного козацтва, виділився як здібний, тямущий працівник, невтомний, холоднокровний, мужній воїн, і його призначили помічником командира бригади. Працював у польовому штабі дивізії. З червоними козаками Самусь пройшов переможним маршем, сповненим знегод і боїв, від Орла до Криму, весь час не залишаючи передової лінії. З ними ж він перейшов на польський фронт... У полум'ї битви, під вогнем десятків гармат бригада спробувала перейти Збруч.

Самусь і комбриг Григор'єв під'їхали до річки. Переправу обстрілюють важкими гарматами. Гучний стогін гарматного бою. З гуркотом розриваються снаряди. В диму в передсмертних судомах корчаться на землі шестеро козацьких коней. Убито двоє козаків, поранено Григор'єва, смертельно поранено Самуся. Майже двадцять ран на тілі Самуся. Тече кров. Смертна тінь лягла на лице,

але він ще не втратив свідомості. Глибокий, останній погляд... «Можє, що скажеш, Даниле?» — «Прощай. Передай хлопцям — вперед. Хай заплатять за мене». І вмер. А ми пішли вперед. Ми помстились. Ми перейшли Збруч і дійшли до Карпат, до стін Львова. На Шумлянській горі ми справили поминки — там лягло до тисячі білополяків під ударами наших шабель. Так помер комсомолец Самусь.

Скиньте шапки перед його пам'яттю. І хай година нашої смерті буде така ж велична, як ця смерть на полі бою.

Під час атаки десанту, висадженого генералом Врангелем біля Перекопу, ворожим снарядом убито Гончаренка, командира 5-го Червонокозачого полку. Унтер-офіцер, селянин, довершений вірець червоного кавалериста, чудовий вершник, спокійний, стриманий в бою, безмірно хоробрий в атаках, він, як і належить козакові, знайшов смерть на полі битви. Прекрасне життя, віддане боротьбі за свободу, прекрасна смерть, прийнята в бою.

Командир 4-го полку Новиков. Силач і красень, він користувався заслуженою репутацією «шаленого». Так прозвали його вершники Морозова за його атаки біля Перекопу. Це прізвисько за ним збереглося і в полку. Буйна натура не давала йому сидіти склавши руки і в дні відпочинку. В такі дні він виїжджав на аванпости і під пострілами ворожих пікетів розгулював на очах у ворога, покурюючи трубку, або рубався з яким-небудь козаком-джигітом.

Його вбили під час атаки, коли він з купкою вершників прорвався через дві лінії піхоти в центр села, зайнятого штабом полку Познанських стрільців, щоб атакувати в лоб кулемети противника. Його полк повторив атаку, щоб забрати тіло любимого командира. Ця атака дала нам перемогу, а тілу Новикова — почесне поховання. Хай смерть його вчить, як треба вмирати.

Убитий в бою... Поліг смертю героя... Безліч разів доводиться повторювати ці слова, але немає інших, коли згадуєш про загибель героїв. Син багача Глот, якого змалку пестило життя, волонтером вступив до лав червонців і в цих лавах знайшов смерть. Вийшовши у фланг ворогові, зважився він на безумну справу — з двома сотнями атакував три батальйони готової до бою піхоти.

Перемога завжди увінчує безумство хоробрих — ця атака принесла Глотові орден Червоного Прапора, перемогу і смерть. Тяжко поранений в бою з бандою, на смертному одрі Коротчаєв, командир 4-го полку, був нагороджений орденом Червоного Прапора і помер з ясною усмішкою, знаючи про перемогу і вірячи в торжество своєї справи.

Під час атаки убито воєнкома 1-го полку Кулика, суворого до себе й інших, з суворою, загартованою життям душею. Його прощальний жест в бік Махна вирішив долю махновщини. Ураганом пішов в атаку проти банди 1-й Червонокозачий полк, і тисячну банду було розгромлено атакою невеликої залізної жменьки вершників, які вирішили перемогти або загинути.

«Кров за кров» — цей нещасний закон воскрес у наш бурхливий вік. Багато червоних козаків полягло в боях за свободу. Їх подвиги дали їм вічне безсмертя. Пам'ять про них житиме у віках.

В. П Р И М А К О В.
Зб. «Червоне козацтво»,
1918—1923,
м. Харків,
1923, стор. 160—162.

СОТНИК НАЛИВКО КОСТЯНТИН МИХАЙЛОВИЧ

(Спогади про його чоловіка)

Мені хочеться поділитися спогадами про близьку, рідну людину, з якою я пройшла свій життєвий шлях.

Кость Наливко народився в Білорусії. До 18 років працював плотарем лісу. В дні Великої Жовтневої революції добровільно вступив до Червоної гвардії, а потім — і до лав Червоної Армії, в полк червоних козаків. У боях під Орлом у 1919 році білогвардійський чеченський офіцер шапкою розрубав йому обличчя, але Кость могутнім ударом зарубав білогвардійця. Пізніше він казав, що саме він тоді впевнено став володіти клинком. Весною 1920 року під Перекопом його було вдруге поранено, але бою він не залишив.

У боях проти білополяків Кость був сотником 1-го полку, яким командував менший брат Віталія Марковича Примакова — Володимир, а військовим комісаром полку був Мар'янов. Під час Проксурівського рейду цей полк прийшов у моє рідне село Галузинці Кам'янець-Подільської губернії. В бою біля села Кость із своєю сотнею завдав удару білополякам, захопив полонених. Того дня ми вперше зустрілися. Він зайшов до нашої хати, попросив, щоб його перев'язали, правдивіше — дали чимсь перев'язати рану. Але ні в домі, ні в селі не було перев'язочного матеріалу, і моя мати розірвала татову сорочку на бинти. Фельдшер з Костевої сотні перев'язав його.

За кілька днів 1-й полк червоних козаків пішов з нашого села, переслідуючи білополяків. Пішов з полком і Кость. Дивізія червоних козаків вирушила за ріку Збруч, до Східної Галичини, в свій знаменитий Стрийський рейд.

Скоро закінчилась громадянська війна, повернулася з походу дивізія червоних козаків, у якій був Кость. Його полк знову прохо-

див: через наше село, і Кость кілька днів прожив у нас. Разом з ним у нас в хаті був і його політрук сотні — Михайло Чернишенко.

В ті дні я стала другом і дружиною Костя Наливка. Відтоді я вже не розлучалася з ним до кінця його життя. Ми пережили багато незгод і труднощів.

До лав Комуністичної партії Кость Наливка вступив у 1920 році. В 1921 році його нагородили за бойові заслуги ордепом Червоного Прапора і двома Грамотами Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Командування 1-го Кінного корпусу червоних козаків, відзначаючи заслуги Костя в бойовій і політичній підготовці його сотні, нагородило його іменним годинником, клинком і портсигаром.

Кость Наливка був полум'яним патріотом своєї Батьківщини, чуйним товаришем і другом, бойовим командиром, добрим чоловіком і батьком.

Після закінчення громадянської війни 1-а дивізія розмістилася в Проскуріві, в зруйнованих старих казармах. Наші командири і козаки своїми силами стали відбудовувати їх. Разом з ними працювали не покладаючи рук і ми, їхні дружини. Не припинялось бойове навчання. Часто доводилося сотнями і всім полком раптово виступати в бойові походи, переслідувати контрреволюційні банди, які після громадянської війни ще гніздилися в лісах і своїми нальотами на містечка, села, цукроварні порушували мирну працю людей.

В кінці 1923 року Костя відрядили до Ленінграда вчитись у Вищій кавалерійській школі.

Закінчивши школу, Кость повернувся до свого полку на посаду начальника полкової школи, а потім — помічника командира полку. За станом здоров'я в 1928 році він залишив Армію. В 1929 році поїхав до Ленінграда вчитись — надумав стати ветеринарним лікарем. Потім його знову мобілізували і направили в Особливу Червонопрапорну Далекосхідну армію. Тут вперше Кость почав свою нову службову діяльність на посаді ветлікаря в Колгоспній дивізії на Амурі.

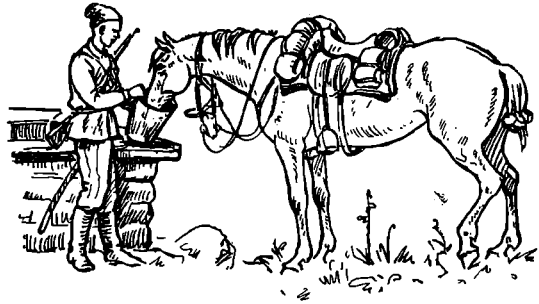
Не забували ніколи Костя Наливка старі друзі й однополчани. Вони писали йому теплі листи, згадували спільні бойові походи, роки громадянської війни. Він листувався з колишнім командиром 1-го Кінного корпусу червоних козаків В. М. Примаковим. Листи Примакова завжди були дружні, сердечні, з тонким гумором і добродушними жартами. Примаков у своїх листах називав Костя старим кіннотником і дивувався з того, що він залишив військову службу, пішов на роботу «кінським лікарем».

На прохання Костя, його повернули на Україну, в 1-й Кінний корпус червоних козаків, до тої дивізії, у лавах якої він бив ворогів в роки громадянської війни. Призначили ветеринарним лікарем цієї дивізії. Таким чином Кость повернувся в бойову сім'ю однополчан.

У 1937 році, 10 жовтня, не стало Костянтина Михайловича Наливка. Я втратила вірного друга.

**НАЛИВКО Р. В.,
дружина ветерана
Червоного козацтва.**

Розділ VI
ПІСЛЯ БОЮ

НОТАТКИ ПОЛІТПРАЦІВНИКА

Одна по одній зринають згадки далеких днів громадянської війни...

Червоні козаки, — колишні ковалі, шахтарі, селяни, — часто йшли в атаку не ївши та завжди перемагали. А після битви жаркої годували своїх бойових друзів — коней, приводили до ладу зброю та спорядження. Вечеряли, співали пісні й... мріяли. Так, мріяли. Про те, як по війні житимуть, вчитимуться...

Спрагло тягнулися козаки до знань, мистецтва, культури. Бо всього цього були позбавлені за Російської імперії. То й не дивно, що в 1-й Червонокозацькій дивізії було більше як триста чоловік неписьменних, яких звели в спеціальний підрозділ, — «школу». І вчили їх десятки письменних козаків та командирів.

Пригадую, як 1923 року в дивізію, що вже розмістилася в казармах Проскурова, приїхав всеукраїнський староста Григорій Іванович Петровський. Міський театр був переповнений. Після доповіді Григорій Іванович відповідає на запитання. Ось устає молодий козак і питає:

— Григорію Івановичу! А можна буде вчитися? Ви ж знаєте, яка в нас освіта!

— Можна, можна й треба обов'язково, нам же потрібні нові, свої кадри із народу. Звичайно, багато з вас грамотії слабенькі, а попереду навчання серйозне. Ось для того, щоб ви змогли вчитися в університетах, інститутах, уряд організує робітфаки. Але ще мало цих робітфаків, не всі ви попадете туди. Ну що ж, треба зайнятися самоосвітою. Ви ж знаєте, що нашому поколінню більшовиків царський уряд не створював умов для навчання, забороняв учитися. І ми змушені були займатися самоосвітою. І я теж займався самоосвітою. І, як бачите, не погану посаду посідаю, — усміхаючись закінчив Г. І. Петровський.

Козаків цікавили питання кохання та шлюбу. Забагато різних теорій тоді носилося. І «геть сором», і теорія вільного кохання, і десятки інших. Тому Петровського спитали:

— А як от з коханням, кажуть, що якісь нові порядки заводять?

— Не вірте в усю ту нісенітницю, знайдіть собі, дорогий друже, гарну дівчину, женіться на ній і нікому не віддавайте! — відповів Григорій Іванович під дружні оплески й сміх зали.

У сотнях і полках створювались гуртки художньої самодіяльності, з'явилися неабиякі співці й танцюристи. Хіба можна забути чудовий бархатний баритон козака 1-го полку Василька Панька або дужий і красивий бас Кирилюка. Його, Кирилюка, інакше й не звали, як «Шаляпін».

Різноманітний був репертуар драматичних гуртків. Поряд з п'єсами-агітками — «Старий світ», «Весна без сонечка», «Віч-на-віч» — ішли п'єси І. Карпенка-Карого, О. Островського, Б. Лавреньова тощо. Невідомі тепер автори складали частівки на теми дня, бойові пісні, які співав увесь полк.

Як уважно і захоплююче бійці дивилися спектаклі приїжджих театрів. Дивились, переживали і... плакали. Бійці, загартовані в боях!

Затамувавши подих, слухали справжню оперу, хоч і в незвичній обстановці. Це було в селі Капустянах на Хмельниччині. Одеський оперний театр запросив на «Демона» Рубінштейна перший полк. Ставили спектакль у величезному приміщенні складу цукрового заводу. Бійці та командири сиділи в залі озброєні.

Почалась увертюра. Піднялася завіса. На імprovізованій скелі гордо стояв Демон — «вічний дух вигнання» (як мізніше я взнав, цю партію виконував відомий бас Г. Будневич). І ось коли прозвучало: «Проклятий світ, огидний світ!», у залі спалахнуло електричне світло, і командир полку Володимир Примаков крикнув:

— Командири сотень, до мене! — а до артистів: — Товарищі артисти, прошу зробити невелику перерву, ми через годинку-дві повернемося!

Виявляється, на обоз полку, що був кілометрів за п'ять од Капустян, напала якась банда.

Банду було розгромлено, і через півтори години полк знову слухав спектакль. Демон знову співав: «Проклятий світ, огидний світ!»

Неабияку роль у житті бійців зіграли полкові оркестри. Вони надихали нас у походах і на привалах, піднімали дух у хвилини смутку й печалі.

Пам'ятаю, 1924 року в Проскуріві (нині Хмельницький) проходило змагання оркестрів дивізії. Зав'язалася жорстока боротьба між оркестрами I і II полків. По суті, то було фінальне змагання за перехідний Червоний прапор, за першість у дивізії (це теж входило до комплексу змагань з бойової та політичної підготовки). Переміг оркестр 1-го полку, що грав, крім маршів, увертюру Бетховена «Егмонт». Ним керував молодий талановитий капелмейстер і композитор Лабунський — вихованець Тбіліської консерваторії. Його марші й досі грають оркестри Радянської Армії.

Велику освітню роботу проводили полки по селах у час ліквідації бандитизму в Київській губернії та на Поділлі в 1921—1922 роках. На мітингах перед селянами й козаками виступали воєнкомоти сотень і полків. А увечері, взимку в школі, а влітку надворі гримів полковий оркестр, кружляли пари, потім ішов спектакль або концерт художньої самодіяльності, в яких брали участь бійці, командири та сільська молодь.

Там, де полки стояли один-два тижні, організовували сільські клуби та бібліотеки, будували сцени, писали декорації, плакати. З глибокою повагою згадуо ентузіастів з 1-го полку Зелянського та Альтуса (пізніше заслуженого артиста РРФСР).

В кінці 1922 року, розгромивши банди, 1-а бригада, а пізніше вся дивізія перейшла у відбудовані казарми Проскурова. Старі козаки демобілізувались, прибуло перше поповнення комсомольців-добровольців. Комсомол України взяв шефство над корпусом червоних козаків.

Настали дні напруженої бойової та політичної підготовки. Зміцніла матеріальна база полків. Вперше одержали козаки повністю обмундирування. А досі ходили переважно в трофейному. Бувало ж так: на сотню прибуло дві трофейні англійські шинелі, три пари чобіт і кілька пар білизни. Ну, як розподілити? І ось командир 4-ї сотні 1-го полку Сиротенко накрутив жеребків, укинув у свою папаху: «Тягніть, хлопці!» Виграв — твоє щастя, програв — так і ходи без чобіт чи білизни.

Багато допомагали полкам шефи-гірники Криворіжжя, шахтарі Донбасу, робітники Запоріжжя, Мелітополя, Нікополя, Бердянська. Зростала бойова майстерність бійців і командирів, політична підготовка. Створювались клуби та бібліотеки в полках, ленінські кутки в ескадронах. Стали виходити регулярно полкові й ескадронні стіннівки, газети.

Так, наприклад, у 1-го полку двічі на місяць виходила величезна стіннівка «Промінь» з ілюстрованим додатком «Козачий пе-

рець». Десять примірників її виготовляли вручну. Організатором цього був бойовий комісар полку Полянський.

Пізніше в 3-у полку з'явилася радіогазета (радіовузол, тоді ще новинку, змайстрував начальник зв'язку Лозовий). Регулярно велись передачі в усі ескадрони полку про міжнародне становище, про життя країни, армії, полку. Доповнювали їх концертами художньої самодіяльності. Перший редактор цієї газети був активний воєнкор армійської преси політрук ескадрону Ухін.

У 1-й дивізії бурхливо розвивалась художня самодіяльність. Збільшувалась кількість драмгуртків, ансамблів, читців, співаків, музикантів і танцюристів.

Наприклад, у 3-у полку було створено мішаний хор на 80 чоловік, драматичний колектив, ляльковий театр, квартет баяністів, підготовлено чимало солістів. Душею художньої самодіяльності полку був замполіт Вдовиченко, організатором і здібним керівником хору та квартету баяністів був господарник Трофимов (я був тоді начальник клубу). Художня самодіяльність 3-го полку тримала першість у гарнізоні.

Потім я організував фотогурток — і клуб та ескадрони збагатилися знімками з життя дивізії.

Любили червоні козаки спорт. Кінний, легку й важку атлетику, футбол.

Хто не знав геркулеса дивізії важкоатлета командира взводу 1-го полку Вітошкіна (нині генерал-майор у відставці), який одним плечем міг пересунути повну підводу борошна, що загрузла в болоті. Проскурів обминали всі гастролери-борці, бо не раз він клав їх на лопатки.

А то Першого травня 1923 року на іподромі відбувалися легкоатлетичні змагання дивізії. Біг на сто метрів. Під ногами тверда земля, вибита кінськими копитами. Бігли босоніж. Хлопець я був тоді молодий, здоровий, сили — хоч відбавляй. Постарався і прибіг перший. Не обійшлося без пригод. Англійський шпагат на фініші був міцно прив'язаний до стояків. І ось я кинувся на «стрічку» — шпагат ковзнув по грудях, врізався в шию. Віжу і тягну стояки...

Воно й не дивно, бо тоді в армії не знали про легку атлетику. Займалися спортом самотужки.

Закінчилось тим, що з рук командира дивізії Дьомичева я одержав приз — літній костюм та посвідчення про першість. От від цього змагання й почала розвиватися в дивізії легка атлетика, з'явилось багато бігунів, стрибунів тощо.

І от якось у бігові на п'ять тисяч метрів усіх нас перегнав на

цілих півкілометра командир рою (прізвища не пам'ятаю) і отримав приз — срібний портсигар.

— Слухай, друже, як ти навчився так бігати? — питали його.

— Я живу на Кавказі, розумієш, працюю на заводі, а мій кишлак од заводу за шістнадцять кілометрів, а коли запізнишся, то що поробиш — біжиш, не можна запізнюватися!..

Захоплювались футболем. В кожному полку дивізії була команда. Були, звичайно, й уболівальники. Завжди перемагала футбольна команда 3-го полку. Крацим футболістом і капітаном цієї команди був командир полку, пізніше — дивізії Н. Ф. Федоров.

Невпізнанно змінилася Радянська Армія, оснащена найсучаснішою технікою, яка ще раз здобула собі немеркнучу славу на полях битви з німецько-фашистськими загарбниками.

Багато червоних козаків змінили коня й клинок на танк і ракети і тепер охороняють нашу Вітчизну.

КИРИЄНКО Б. С.,
колишній політпрацівник
1-ї кавдивізії
Червоного козацтва.

ЧЕРВОНІ КОЗАКИ НА БЕРДЯНЩИНІ

Вступив я, батрак з донецького краю, добровільно до лав Червоної Армії того буремного 1920 року, коли з білогвардійськими ордами Денікіна тільки-но було покінчено, а з арміями барона Врангеля, пана Пілсудського та Петлюри ще тривала жорстока боротьба. Тоді мені ще повних шістнадцяти не було.

Служив у Першому червонокозачому корпусі.

У березні 1923-го демобілізувався. Мені в той час на дев'ятнадцятий повернуло.

Приїхав на Бердянщину — до шефів нашого 2-го кавалерійського полку. Окружні організації пропонували роботу в Комітеті незаможних селян. У квітні 1923 року загальними зборами Борисівського сільського комнезаму в Ногайському районі мене обрали на голову комнезаму.

Довідався, що в селі є 12 комсомольців. Познайомився з ними. Вони ставлять спектаклі у Народному домі. Мають земельний фонд 10 гектарів, врожай з якого думають використати на потреби Нардому. Політичної роботи з-поміж молоді не велось. З іншими комсомольськими організаціями зв'язку не мали. Організація складалась з середняків, переважно учнів семирічної школи — жодного бідняка чи наймита в ній не було.

Надумав поїхати до окружкому комсомолу: повідомити про існування організації, її стан та просити створити комсомольський осередок, який би відповідав Статуту комсомолу.

В окружкомі доручили мені й інструктору окружкому провести в селі збори молоді, роз'яснити завдання Спілки молоді, створити ініціативну групу з бідняцької та наймитської молоді.

За два дні після того цю роботу провели. Ініціативну групу створили. До неї увійшли один наймит, 6 бідняків, 2 маломіщних середняки з числа тих, що були в попередній організації молоді.

Через тиждень у село районний організатор комсомолу по-слав на роботу 3 комсомольців з райцентру — Журавльова Олександр, Волкова Анатолія і Крікера Івана. З них створили комсомольський осередок. А за два тижні члени ініціативної групи за їх персональними заявами, в тому числі і автора цих рядків, були прийняті в члени комсомолу. Інші товариші, що входили до складу молодіжної організації до створення комсомольського осередку, стали працювати як співчуваючі комсомолу. Багатьох з них пізніше прийняли до лав ЛКСМУ.

Так мені, демобілізованому червоному козаку, випало стати ініціатором створення першої комсомольської організації в селі Борисівці на Бердянщині.

По створенню осередку комсомольці гаряче взялися за політичну роботу. Не забували комсомольці і про вистави в Нардомі. Їх репертуар значно поліпшився. Восени 1923 року організували хату-читальню. В її роботі активну участь брали комсомольці та вчителі.

Перші відомості з політичної грамоти комсомольці села Борисівки, як і інших сіл та міст, брали з тонесеньких книжок — Коваленка «Політграмота» та Окунєва «Початкова політекономія». Збиралися в клубі і при світлі газової лампи гуртом читали ці книжки. Один читає — інші слухають. По закінченні читання розділу — обмінювалися думками, хто як зрозумів і які висновки з прочитаного зробив. Після обміну думок — висновок керівника читання. Найчастіше ці обов'язки виконував секретар комсомольського осередку та автор цих рядків. Заняття відбувалися при активній участі молоді і нерідко закінчувались далеко за північ. Не пропала марно праця політкерівника полкової школи молодших командирів 2-го кавполку Єрохіна, яку я закінчив у 1922 році. Він навчив нас, курсантів, розбиратися в політичних питаннях.

Комсомольці Бердянщини добре працювали над виконанням постанови з'їзду ЛКСМУ про здійснення шефства комсомолу над Кінним корпусом Червоного козацтва. І шефи, і підшефні взаємно обмінювались делегаціями в дні святкування урочистих дат. Бердянський окружком комсомолу підтримував зв'язок з 2-м кінним Червонокозачим полком. На з'їздах Рад Бердянщини, на комсомольських конференціях, на з'їздах комнезаму не раз виступали кіннотники в папах з червоними верхами і лампасами.

У жовтні 1923 року на Бердянщину приїздив командир взводу цього полку Волкович для проведення роботи по вербовці добровольців з молоді до Червонокозачого корпусу.

Для проведення цієї роботи в Ногайському районі окружком комсомолу виділив зав. відділом політосвіти Тульського і мене —

курсанта окружної радянсько-партійної школи, члена комсомолу, колишнього червоного козака.

Разом з Волковичем ми провели збори молоді в селах району. Розповіли про героїчну історію Червоного козацтва, про шефство комсомолу над корпусом, про необхідність зміцнення оборони країни і поповнення добровольцями корпусу червоних козаків.

Тоді з Бердянського округу вступило добровольцями до Червоного козацтва більше двадцяти хлопців. Межи них були Єгоров Семен Федорович — комсомолец, голова сільради села Обиточного Ногайського району, Кока Іван Корнійович — комсомолец з села Андріївки.

Окружна комсомольська конференція Бердянщини, що відбувалася влітку 1924 року, делегатом якої був і я, надіслала вітального листа особовому складу 2-го Червонокозачого Бердянського полку, в якому викладені конкретні зобов'язання комсомольців округу по зміцненню шефства комсомолу над корпусом Червоного козацтва.

МЕРЗЛІКІН І. Г.,
ветеран Червоного козацтва.

ШЕФСТВО КОМСОМОЛІ П'ЯТИХАТЩИНИ НАД ЧЕРВОНИМ КОЗАЦТВОМ

Комсомол і молодь П'ятихатщини Дніпропетровської області в період моєї роботи секретарем РК ЛКСМУ в 1932—1939 роках шефствували над двома військовими частинами — стрілецьким полком, який тоді стояв у районі Кривого Рога, і 3-м Червонокозачим полком, який дислокувався у Проскуріві.

У нас була така традиція: комсомольські організації та піонерські загони проводили осінні збори молоді й піонерів, на яких виступали ветерани Червоного козацтва і старшого покоління комсомольців, розповідали про бойові традиції Червоного козацтва. На районних конференціях завжди були присутні делегації комсомолу підшефних військових частин.

Представники комсомольських організацій часто виїжджали на свята до своїх друзів — червоних козаків. Там ми знайомилися з життям і військовим навчанням козаків, майже завжди були присутні на цікавих кінно-спортивних змаганнях. Це виховувало у нашої молоді, піонерів любов до Червоного козацтва, джигітів-верхівців, і вони самі стали вирощувати й навчати коней, прагнути позмагатися з своїми друзями.

У районі народився рух за створення юних кавалерійських загонів у колгоспах. Комсомольці та піонери, шефствуючи над кінським молодняком, виростили добрих, породистих коней. У 1934 році весною в колгоспах, особливо в селах Саксагані, Боголюбівці, Саївць, було відібрано групи молодих коней віком 2—3 роки, на яких піонери вчилися верхової їзди, привчали коней ходити в сідлі, а пізніше тренувались на вершників.

Восени 1934 року до нас на конференцію прибуло троє представників кавалерійського полку. Конференцію приїхали також вітати 36 юних піонерів на своїх молодих скакунах. Червоні ко-

заки з підшефного кавполку показали кілька номерів джигітування. Це викликало велике захоплення у піонерів — вони побачили, що може зробити кінь в умілих руках.

У 1936 році в районі відбувся зліт передовиків-колгоспників, на який з'їхалося більш як тисяча чоловік. Зліт також вітали 70 юних кавалеристів. Вони показали учасникам зльоту своє вміння керувати конем, виконувати складні вправи. На майдані вишикувались юні вершники. Ось дано команду — вони зробили коло, поклали коней, потім, піднявши їх, стріляли з дрібнокаліберних гвинтівок. Але у молодих вершників не вистачало сідел. Присутні на цьому зльоті секретар Дніпропетровського обкому партії і голова облвиконкому подарували юнім кавалеристам полегшені сідла.

В 1936 році восени мене виділили керівником делегації району для поїздки до Проскурова, у свій підшефний 3-ій кавалерійський полк на свято. На станцію Проскурів виїхав зустрічати нас командир полку Манагаров з групою офіцерів.

Другого дня ми були присутні на урочистих зборах, присвячених роковинам полку. Я виступив на цих зборах, передав рапорт від юних кавалеристів району. Розповів про життя і виробничу діяльність комсомольців і молоді П'ятихатщини.

В гостях у червоних козаків ми пробули п'ять днів. Командування познайомило нас з життям і бойовим навчанням бійців.

Приїхавши додому, ми розповідали про все бачене й чути комсомольцям і піонерам району. Це ще більше зміцнило наш зв'язок з Червоним козацтвом, а також сприяло поліпшенню постановки оборонно-масової роботи в районі.

МАКАРЕЦЬ Л. К.,
колишній секретар П'ятихатського РК ЛКСМУ,
нині директор Київської середньої школи
робітничої молоді № 11.

ДРУЖБА ЧЕРВОНЦІВ З ПУТІЛОВЦЯМИ

В суворі й грізні роки громадянської війни зародилася ця дружба. У лавах Червоного козацтва билосся проти ворогів пролетарської революції немало пітерських пролетарів, у тому числі робітників прославленого Путіловського заводу.

З лав путіловців вийшов Микола Федорович Федоров. На заводі він був ковалем. У Червоному козацтві став командиром сотні, потім полку, дивізії. Воєнкомами були путіловці товариші Рекстин — член партії з 1903 року, Блюкис — член партії з 1907 року, Корній Опанасович Новосельцев — член партії з квітня 1907 року і Никифоров — член партії з 1918 року.

Пітерський робітник Петро Петрович Григор'єв пройшов у Червоному козацтві славний шлях від командира сотні до командира корпусу. Георгій Павлович Сазикін був воєнкомом полку, а член партії з 1917 року Олександр Михайлович Волинець — командиром сотні.

До лав Червоного козацтва прийшли з Петрограда і учасники штурму Зимового палацу Іван Бубенець та колишній матрос Опанас Грива.

Після розгрому денікінських орд під Орлом, Кромами і Льговом дивізію Червоного козацтва відвідала делегація пітерських робітників. Вона вручила бійцям дивізії Червоний прапор і грамоту Петроградської Ради. Делегація трудящих Ленінграда відвідала Червоне козацтво і в 1932 році. Тоді бійцям дивізії було вручено прапор ленінградського комсомолу.

З 1924 року встановився шефський зв'язок між дев'ятим полком Червоного козацтва і колективом Червонопутіловського заводу. В цьому починанні велику роль відіграв воєнком колишній путіловський робітник Корній Опанасович Новосельцев. За клопо-

танням колективу заводу 9-у полку було присвоєно назву «Червонопутіловський». Шефський зв'язок встановився також між цехами заводу й підрозділами полку. Цехів на заводі було багато, але право шефствувати надавалось лише тим, які домоглися найкращих виробничих наслідків.

У дні революційних свят до Червонопутіловського полку приїжджала делегація робітників заводу. Завод приймав у себе делегатів полку. Приїзд путіловців був великим святом для бійців. З цієї нагоди влаштовували військовий парад, кінноспортивні змагання і вечори художньої самодіяльності. Делегації заводу привозили подарунки, які в урочистій обстановці вручали переможцям у змаганнях і передовикам бойового та політичного навчання.

Делегати заводу жили в казармі, харчувалися в їдальні частини. Вони були присутні на стройових і польових заняттях, училися їздити верхи, брати нескладні перепони й володіти шаблею та списом.

У складі делегації заводу були і молоді робітники, і літні — учасники революційних битв 1905 і 1917 років. Їхні розповіді всі слухали з величезною увагою та цікавістю.

Бійці і командири полку, які гостювали у путіловців, розповідали робітникам про бойові діла червоних козаків в роки громадянської війни та знамениті рейди в тили білогвардійців і білополяків.

Завод подарував полку дуже добру бібліотеку. Полк і завод обмінювалися своїми стінгазетами. В заводських газетах висвітлювалося життя полку, в полкових — життя цехів заводу.

Щороку комсомольська організація заводу направляла в полк взвод молодих робітників, придатних до військової служби. Полк направляв на завод демобілізованих воїнів. Багато хто з них став відмінними виробничниками. Один з таких робітників Погрібний багато років був на заводі майстром, начальником цеху, а нині він — директор заводу «Вторчермет».

В останні роки, після утворення в Ленінграді групи ветеранів Червоного козацтва, було відновлено дружні зв'язки з колективом Кіровського (колишнього Червонопутіловського) заводу. Ухвалою Виконкому Ленінградської Ради дві вулиці Кіровського району було названо ім'ям Червоного козацтва і Віталія Примакова.

18 лютого організація Кіровського заводу влаштувала урочисті збори, присвячені 46-м роковинам Червоного козацтва та його дружбі з колективом Кіровського заводу. Під звуки урочистого маршу на сцену винесли найстаріший прапор червоних козаків і

прапор Кіровського заводу. Комсомольці заводу вручили ветеранам Червоного козацтва Почесну грамоту.

Книгу «История Путиловского завода» громадські організації заводу піднесли колишньому командирі Червонопутиловського полку Іллі Володимировичу Дубинському, колишньому воєнкому — ветерану-путіловцю Новосельцеву Корнію Опанасовичу, ветерану-путіловцю, колишньому командирі дивізії Федорову Миколі Федоровичу. Книгу послали також і сім'ї Віталія Марковича Примакова.

Зв'язки путіловців з Червоним козацтвом — яскрава й незабутня сторінка дружби робітників із своєю Армією.

ЮНАКОВ І.,
ветеран Червоного козацтва.

В МИРНІ ДНІ КОЛЕКТИВНОЇ ПРАЦІ

Весна 1921 року. Березневе сонце зігнало сніг і просушило степ. Селяни Узина, в якому стояв наш артилерійський дивізіон, готувалися до оранки. Партиїні осередки батареї Червоного козацтва вирішили допомогти безкінним селянам, удовам та сім'ям червоноармійців.

«Всі, хто не в силі самостійно обробити землю, звертайтеся до нас, і ми безплатно допоможемо вам», — промовляло звернення до селян, прийняте на партійних і загальних зборах червонців.

На допомогу селянам по обробітку землі політвідділ дивізії підняв усі полки Червоного козацтва, розквартировані в районі Білої Церкви.

Начальник артилерії корпусу Зюк перед початком польових робіт оглянув усіх коней дивізіону. Для оранки було відібрано кращих коней з гарматних упряжок.

Бійці йшли на ці роботи з задоволенням.

Невдовзі козацькі коні потягнули плуги й борони в сонячний степ, почали прокладати перші борозни. Почорнів степ від піднятої землі. Від зорі до зорі на полях лунала козака пісня, вічна супутниця бійця і землероба. Так з піснею орали, з піснею сіяли й борошували червоні козаки, що змудилися по роботі. Раді такій допомозі селяни ще більше полюбили молодців-червонців за їхню щирю турботу про незаможників та сім'ї червоноармійців, старались чим тільки можна віддячити своїм помічникам за їхню чесну і безкорисливу працю.

Великий показовий недільник по колективному обробітку землі наприкінці березня організував і провів воєнком артдивізіону Шильман.

Вранці останньої березневої неділі під звуки духового оркестру з Узина виїхало на степ на оранку городів робітників місцевої цукроварні близько 50 парних плугів, запряжених батарейними кіньми. За кожним плугом йшли двоє козаків-артилеристів.

Вийшовши на степ, усі ми вишикувались проти призначених для кожного плуга ділянок поля і приготувались до роботи, чекаючи сигналу. Ось Шильман дав знак, оркестр заграв вальс, і козацькі коні, рвонувши плуги, пішли в борозну. На першій ділянці за плугом йшли Зюк і Шильман, далі — командири батареї із своїми комісарами, а ще далі орачі-козаки. Червоні денця на козачих папах, наче маківки, розсипались по степу. Могутні брили чорнозему рівними смугами лягали за плугом.

За цей день зорали кілька десятин землі — завдання виконали повністю. Про цей урок колективної праці довго ще потім говорили і на селі, і на заводі.

Ця неділя закінчилася в заводському клубі самодіяльною дивізійною виставою на тему: «Літературний суд над фабрикантом, поміщиком, царським генералом і попом», написаною колективом наших авторів.

Настав квітень, а з ним і наполегливе бойове навчання, нова допомога селянам у сільськогосподарських роботах.

Але в Узині були ми недовго. 10 квітня ввечері дістали наказ про негайний перехід нашої дивізії в Подільську губернію на ліквідацію куркульських банд, що з'явилися там, перекинуті з-за кордону Петлюрою. Цей наказ був для нас несподіванкою: ми звикли до мешканців Узина, здружилися з ними і почували себе, як у своїх рідних. Дехто з наших хлопців навіть встиг одружитися з узинськими дівчатами. Для них розлучення було особливо тяжке.

І от відгуляли останній вечір у заводському клубі, подивились виставу, потанцювали, а на 4 години ранку всі батареї дивізіону вже були готові до виступу.

Мені наказали очолити загін квартир'єрів і виїхати вперед, щоб забезпечити дивізіон квартирами на весь перехід.

Похід мав бути великий, і господарі хати, в якій мешкали я і Сергій Олійников, на прощання набили нам кобури салом, маслом, пиріжками з маком та іншою їжею.

Від'їхавши від Узина, ми піднялися на високий пагорб, щоб востаннє ще раз помилуватись мирним зеленим селом, цукроварнею з високим димарем, заводським парком, який, на жаль, ще ховався в легкому серпанку ранішнього туману.

Попрощавшись з Узином, ми рушили в путь.

А Л Е К С Е Є В В. І.,
ветеран Червоного козацтва,
капітан 1-го рангу у відставці.

ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ! ПЕРШИЙ КРОК КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

На початку 1920 року, за декретом В. І. Леніна «Геть неписьменність», у Червоній Армії розгорнулась робота по ліквідації неписьменності межи бійців.

У політико-освітніх комітетах військових частин було введено в штати «Шкільну секцію». На підставі цього штату в червні 1920 року мене призначили завідувачем шкільною секцією («він же старший учитель полку»).

Почалась кропітка, наполеглива робота по навчанню грамоти всіх неписьмених козаків. У всіх сотнях їх узяли на облік, з політвідділу дивізії одержали розрізні азбуки, кубики з алфавітом, букварі, зошити, олівці.

З якою наполегливістю і впертістю старалися бійці якомога швидше навчитись читати й писати, щоб власною рукою написати листа додому — дружині, дітям, батькам, а також самим читати газети.

Коли полк зупинявся в населених пунктах, усі неписьменні збиралися в сільській школі, щоб скористатися шкільними партами, лавами, класними дошками. Прив'язували коней біля школи, а самі при всій зброї і спорядженні входили до школи, сідали за парти, читали й писали під керівництвом полкового або сотенного вчителя. Заборонити палити, звичайно, було важко, тому що стомлений козак, звільнившись від сідла й коня, природно тягнувся за цигаркою. Жінки і діти приходили до школи, здивовано сплескували руками, казали: «Мамо рідна! З рушницями, шаблями, одягнені сидять, вчаться, читають і пишуть, та й палять цигарки!»

Але навчання не припинялось і в походах. Вершник діставав з кобури буквар і під час маршу «кроком» старанно читав: «Ми не раби. Раби не ми». А ті, що сиділи на возах, кулеметних тачанках,

гарматах і зарядних ящиках, умоцувались зручніше і теж читали букварі і навіть умудрялися писати.

При такому прагненні навчитися грамоти багато бійців на осінь 1920 року вже вміли читати й писати. І найбільшою радістю та втіхою для них було похвалитися, що він уже сам написав дружині листа.

Для перевірки й допомоги в полк приїжджали інструктори політвідділу дивізії. Зокрема, в наш 6-й тоді Московський полк приїжджав інструктор Мар'ямов — у студентському кашкеті, в куртці з блискучими металевими гудзиками, в черевиках і штанях на випуск, згодом комісар 1-го полку Червоного козацтва. Після громадянської війни, закінчивши Військово-повітряну академію, він став директором авіазаводу.

От з чого і як почалась наша радянська культурна революція, що привела нас, під керівництвом Комуністичної партії, до високо розвинутої і передової культури.

ТРОФИМОВ О.,
встаран Червоного козацтва,
старший учитель полку.

МАРСЕЛЬ КАШЕН У ЧЕРВОНИХ КОЗАКІВ

«...Згадується приїзд Марселя Кашена на Україну. До редакції газети Українського військового округу «Червона Армія» серпневого дня 1928 року завітав командир і попросив відрядити кореспондента до Проскурова — у 1-у Червонокозачу дивізію.

У вагоні я дізнався, що мені доручено висвітлювати приїзд Марселя Кашена у дивізію Червоного козацтва імені Французької компартії.

Скориставшись з перебування французької делегації у Москві на VI конгресі Комінтерну, воїни дивізії запросили в гості Кашена, який був почесним козаком.

Потяг з Харкова відходив увечері. Гість їхав у купе м'якого вагона. Вранці поїзд наближався до Києва. Марсель Кашен подовгу стояв біля вікна, милуючись чудовими українськими краєвидами.

— Вони вагадують мені батьківщину — Францію, — казав він. — У нас такі ж безкраї лани, мальовничі села, голубе небо...

Під час стоянки поїзда в Києві товариш Кашен виходив на привокзальний майдан, дивився на місто. А через ніч почесного воїна Червонокозачої дивізії радо зустрічали в Проскурові. На станції були командир корпусу Ока Іванович Городовиков, представники командування дивізії, козаки.

Після короткого відпочинку Кашен прийшов у розташування одного з полків і віддав рапорт своєму командирові рою:

— Почесний козак Марсель Кашен повернувся з довготривалої відпустки.

Гість червоних козаків одержав військово-обмундирування і сфотографувався в кінній лаві разом з своїми однополчанами. Того ж дня за містом на честь гостя відбувся військовий парад. У першому ряду поруч з ушлявленими командирами громадянської війни

на трибуні стояв член Політбюро Французької компартії Марсель Кашен. Він звернувся до воїнів з полум'яною промовою, говорив про любов до світового пролетаріату, до Радянського Союзу, до нашого народу.

А потім риссю проходили ескадрони і полки. Червоні козаки демонстрували свою бойову готовність захищати рідну Батьківщину. Та особливе захоплення гостя викликали кулеметні тачанки, які, наче вихор, промчали повз трибуну.

Це було за кілька десятків кілометрів від панської Польщі, де тоді брязкав зброєю Пiлсудський...

Марсель Кашен гостював у козаків два дні, відвідував полки і разом з воїнами ходив обідати в червоноармійську їдальню. Матеріали про перебування гостя в дивізії друкувалися в газеті «Червона Армія». А незабаром ми дізналися, що французька реакційна газета «Тан», посилаючись на ці повідомлення, вимагала позбавити Марселя Кашена депутатської недоторканності і судити його за те, що він «вступив до іноземної армії»...

Та намагання фальсифікаторів були марними.

РОЗЕН А.,
журналіст.

НЕЗАБУТНЯ ЗУСТРІЧ

У лавах Червоного козацтва воювало багато бійців-інтернаціоналістів — чехів, поляків, німців, угорців та інших. Усіх їх зближувала вірність пролетарському інтернаціоналізмові.

Міцні були зв'язки червоних козаків з комуністичними партіями Франції та Німеччини, які шефствували над нашими дивізіями.

Я служив тоді в 9-у Червонопутиловському червонокозацькому кавалерійському полку 2-ї кавалерійської Чернігівської дивізії імені Німецької Комуністичної партії. І на все життя запам'яталась мені незабутня зустріч з вождем німецького робітничого класу Вільгельмом Піком.

Був 1926 рік. У полку, що стояв на варті західних кордонів нашої Батьківщини, тривало напружене бойове і політичне навчання. Свято зберігаючи славні традиції Червоного козацтва, бійці наполегливо оволодівали новою зброєю.

Раптом блискавкою облетіла всі частини звістка про те, що до нас у гості їдуть шефи — керівники Німецької Компартії, що поверталися з Пленуму Комінтерну.

До нашого полку приїхав Вільгельм Пік. Появу його в клубі полку зустріла буря оплесків, гомове «ура». Гучно лунали гасла: «Хай живе німецький пролетаріат!», «Хай живе робітнича влада Німеччини!». У всіх був радісний, піднесений настрій.

Вільгельм Пік, простий, скромно одягнений, привітно усміхаючись, разом з командуванням підійшов до столу президії, вклонився на всі боки.

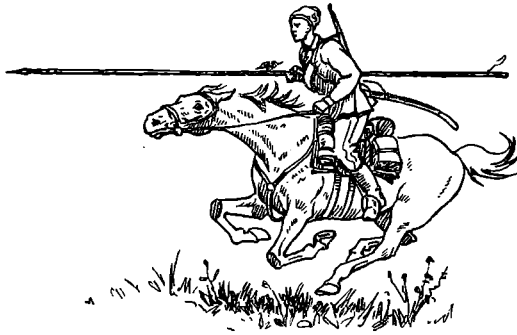
З величезною увагою слухали червоні козаки яскраву, полум'яну промову вождя німецького пролетаріату, інколи перериваючи її бурхливими оплесками.

Вільгельм Пік розповів про безправне становище німецького робітничого класу, про тяжкі умови роботи німецьких комуністів в умовах підпілля та жорстоких переслідувань. З обуренням розповідав він про труднощі, які довелося йому подолати, нелегально пробираючись на Пленум Конгресу Комінтерну. На закінчення Вільгельм Пік сказав, що відвідини славної підшефної дивізії вселяють у нього впевненість, що Радянський Союз має надійний щит від імперіалістів — Радянську Армію. З свого боку, ми, німецькі комуністи, будемо наполегливо боротися за перемогу над власною буржуазією та німецьким пруссацтвом, за створення нової, соціалістичної Німеччини, запевнив він.

Другого дня на плаці біля ріки Горинь вишикувались перенги випускників полкової школи. Командир полку Штерн, комісар Дождьов, начальник штабу Попов вручили випускникам школи відмінні знаки і привітали з присвоєнням звання молодших командирів. Вільгельм Пік, тепло зустрінутий випускниками, кожному потиснув руку.

Це торжество запам'яталось на все життя.

М Е Л Ь Н И К П. І.,
колишній командир
взводу Червоного козацтва.

Розділ VII

ДОДАТКОВІ ВІДОМОСТІ

ДОДАТКОВІ ВІДОМОСТІ ПРО ДЕЯКИХ ОСІБ, ЩО ЗГАДУЮТЬСЯ У ЗБІРНИКУ

Бош Євгенія Борисівна (1879—1925). Член КППС з 1903 року. В жовтневі дні проводила революційну роботу у 2-у гвардійському корпусі. Член першого Українського уряду. В період громадянської війни була на керівній партійній роботі.

Богданов Семен Богданович. Народився 1901 року. Робітник Путіловського заводу. В 1917 році червоногвардієць Путіловського кінного полку. В роки громадянської війни учасник боїв на Південному фронті. Учасник штурму Зимового палацу. В Червоному козацтві з лютого 1920 року — кулеметник, начальник кулемета, командир кулеметного взводу 3-го полку. Був демобілізований у 1924 році. Після демобілізації працював у Ленінграді кіномеханіком. Зараз персональний пенсіонер.

Богаченко Омелян Якович. Народився в 1894 році в родині лісоруба. Робітник. Солдат старої армії. З 1917 року в Червоній гвардії заступник командира загону на Україні. У Червоному козацтві з перших днів його організації, з 1918 року — командир взводу, сотні 1-го полку. В 1922—1923 роках — уповноважений по організації комуни «Червоний козак» в Запорізькій області. Після демобілізації з армії в 1923 році був на керівній господарчій, радянській і партійній роботі. Учасник Великої Вітчизняної війни. Зараз персональний пенсіонер.

Вітошкін Олексій Дмитрович. Народився 1898 року в Суджі Курської області в родині селянина-бідняка. Член КППС з 1921 року. В Червоній гвардії — з 1917 року, в Червоному козацтві — з жовтня 1918 року — козаком, командиром взводу, сотні, начальником полкової школи, командиром полку.

З травня 1941 року помічник командира мотострілецької дивізії. На фронтах Великої Вітчизняної війни командував Сибірською стрілецькою дивізією, що захищала Москву. Закінчив у 1944 році короткостроковий курс Академії Генерального штабу. Після війни заступник начальника бойової і фізичної підготовки Далекосхідного військового округу. Генерал-майор. З 1954 р. у відставці.

Григор'єв Петро Петрович (1892—1937). Робітник-залізничник, солдат старої армії. Член КППС з 1917 року. Після Жовтневої революції вступив до Червоної гвардії, а потім до Червоної Армії. У 8-й дивізії Червоного коза-

цтва командував сотнею, полком, бригадою. Після громадянської війни — командир 2-ї дивізії Червоного козацтва, кінно-механізованого корпусу.

Дьомичев Михайло Опанасович (1885—1938). Друкарський робітник, прапорщик старої армії. Член КНРС з 1920 року. Під час громадянської війни — командир кавалерійського полку, бригади у 8-й дивізії Червоного козацтва. Після війни командував 1-ю Запорізькою кавалерійською дивізією Червоного козацтва, 1-м кавалерійським корпусом Червоного козацтва. Комдив.

Дубинський Ілля Володимирович. Народився 1898 року в селі Бутенках Полтавської області. У 1917 році закінчив комерційне училище в Кобеляках і був зарахований до Петроградського політехнічного інституту. В 1918 році вступив до партизанського загону Уширя, в підпілля більшовицьку організацію.

З 1920 по 1929 рік служив у корпусі Червоного козацтва Радянської України спочатку комісаром, а потім командиром полку і бригади. За участь в розгромі пелюківської армії під Волочиськом у листопаді 1920 року був нагороджений орденом Червоного Прапора, а за ліквідацію банди полковника Палія у листопаді 1921 року — срібною шаблею й срібним годинником.

У 1924—1927 роках вчився у військової академії ім. Фрунзе. У 1930—1934 роках був на військовій роботі в Раднаркомі УРСР і ЦК КП(б)У. В 1935 році командував Окремою київською танковою бригадою.

І. Дубинський опублікував книги: «Перелом» (1930), «Отвага» (1932), «Корпус Червоного козацтва» (1933), «Контрудар» (1933, 1959), «Золотая Липа» (1934, 1959, 1962), «Броня Советов» (1935), «Шатровы» (1956), «От зари до зари» (1957), «Трубаچی трубят тревогу» (1962), «Наперекор ветрам» (1964).

(З книги «Писатели Советской Украины», 1960, Київ, стор. 164).

Зюк Михайло Йосипович (1898—1937). Один з організаторів частин Червоного козацтва. Командував артилерією у 8-й дивізії Червоного козацтва. Після громадянської війни — на військовій і господарчій роботі.

Затонський Володимир Петрович (1888—1940). Член КНРС з березня 1917 року. Учасник революційного руху з 1905 року. Після Жовтневої революції — голова Київського комітету РСДРП(б), народний секретар (нарком) освіти в першому Радянському уряді України, голова України в РНК РРФСР. У березні 1918 року його обрано головою ЦВК України. У 1919—1920 роках — член РВР 12, 13, 14-ї армій Південного фронту, голова ревкому Східної Галичини. Брав участь у придушенні кронштадтського заколоту. З 1933 року — член Президії ЦРК ВКП(б) і нарком РКВ УРСР. Член Президії ЦВК СРСР і Всеукраїнського ЦВК всіх скликань. Почесний козак 1-го полку Червоного козацтва.

Іванна Сава Макарович. Народився 1887 року в сім'ї селянина-бідняка Чернігівської губернії. Член КНРС з 1919 року. Солдат старої армії. За участь у революції 1905 року в Києві його було заслано до Сибіру на три роки. За участь у партизанському русі на Україні був ув'язнений німецькими окупантами. У Червоному козацтві з 1919 року — воєнком батареї, полку і 3-ї бригади. Після демобілізації в 1925 році на партійній, радянській і господарчій роботі. Зараз персональний пенсіонер. Голова Київської Ради

ветеранів Червоного козацтва. Учасник Великої Вітчизняної війни — командир окремого інженерного батальйону. За бої під Перекопом нагороджений орденом Червоного Прапора. Як ветерана революції нагороджено орденом Леніна.

Козюбинський Юрій Михайлович (1896—1938). Член КПРС з 1914 року, учасник революційного руху на Чернігівщині. Член першого уряду України і один з керівників радянських українських військ у 1918 році. Член Всеукраїнського ревкому. Заступник голови Раднаркому УРСР і член Політбюро ЦК КП(б)У.

Кузьмичов Борис Іванович (1901—1938). Член КПРС з 1917 року. Учасник Жовтневої революції в Москві. В громадянську війну командував підрозділами в дивізії червоних козаків. Був начальником штабу авіаційної бригади (УВО).

Медяньський Михайло Сергійович. Народився 1899 року. Член КПРС з 1917 року. В роки громадянської війни — червоногвардієць, командир артилерійського взводу, батареї, потім на службі в штабах з'єднань; після війни — командир кавалерійського полку. З 1923 року — в авіації. Служив льотчиком, командиром загону, ескадрильї, авіабригади. З 1951 року — на пенсії. Полковник у відставці.

Никифоров Олександр Степанович. Народився 1889 року. З 1905 року робітник Путиловського заводу. Член КПРС з 1918 року. В 1917 році — командир загону Червоної гвардії м. Харкова. В роки громадянської війни командир загону Червоної гвардії на Україні і в районі Царицина. Бере участь в організації органів Радянської влади на Східному фронті. В Червоному козацтві в 1920—1921 роках на посаді военкома 1-ї бригади 1-ї дивізії (8-ї дивізії). Був демобілізований по хворобі. З 1922 по 1957 рік працює на Червонопутиловському (Кіровському) заводі токарем, майстром і головою партійної контрольної комісії при парткомі Кіровського заводу. З 1957 року — персональний пенсіонер.

Нікулін Іван Юхимович (1898—1937). Народився в селі Рогово Чернігівської губернії. Член КПРС з 1917 року. В Червоній Армії з 1918 року — червоноармієць. В Червоному козацтві з 1918 року — червоноармієць, командир сотні, командир 1-го полку, командир і військомом 4-го полку, командир і військомом 1-ї дивізії Червоного козацтва. В 1937 році інспектор кавалерії ОКДВА.

Примаков Віталій Маркович (1897—1937). Член КПРС з 1914 року. В 1915 році за революційну діяльність був засуджений на довічне заслання до Сибіру. Після Лютневої революції 1917 року працював в Чернігові та Києві. На 2-у Всеросійському з'їзді Рад був обраний до ВЦВК. Брав участь у штурмі Зимового палацу. В громадянську війну був організатором і командиром частин Червоного козацтва. З листопада 1920 року — командир корпусу Червоного козацтва. Потім був на посадах: начальника Вищої кавалерійської школи, командира 1 і 13-го Уральських стрілецьких корпусів, військового аташе в Японії та Афганістані, заступника командувача військами Північно-Кавказького й Ленінградського військових округів. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора. Комкор.

Петровський Григорій Іванович (1878—1958). Член КІРС з 1897 року. Активний учасник першої російської революції. Був обраний в ІV Державну Думу. В 1914 році разом з іншими більшовиками-депутатами був заарештований і засланий на довічне поселення в Туруханський край. В 1918—1919 роках — нарком внутрішніх справ РРФСР. В 1919—1939 роках — голова Всеукраїнського ЦВК і заступник голови ЦВК СРСР. З 1921 по 1939 рік — член ЦК ВКП(б). З 1939 року — заступник директора музею Революції СРСР. Почесний козак 1-го полку Червоного козацтва.

Петровський Євген Іванович (1896—1938). Більшовик, учасник підпільного повстанського руху на Чернігівщині в період німецької окупації. Член Чернігівського губповстанкому. Комісар 8-ї дивізії Червоного козацтва. Був на відповідальній військово-політичній роботі.

Потапенко Пантелеймон Романович (1876—1938). Народився 1876 року в с. Богодарівці Харківської губернії в родині наймита. Працював на заводах Донбасу ковалем і слюсарем. Член КІРС з 1917 року. За участь в революційному русі 1905 року відбував ув'язнення в Орловському централі й на каторзі в Сибіру. Був звільнений в дні Лютневої революції. З 1917 року в Червоній гвардії. З 1918 року в Червоній Армії і Червоному козацтві — начальник кінної розвідки, командир сотні, командир 2-го полку, командир 2-ї бригади, заступник командира 1-ї дивізії Червоного козацтва. Нагороджений орденом Червоного Прапора і золотим годинником. Комдив.

Пересипкін Іван Терентійович. Народився 1904 року. Робітник ртутного заводу на Донбасі. Член КІРС з 1925 року. Учасник громадянської війни 1919—1920 років. У 1923 році по комсомольській путівці був направлений у військово-політичну школу. Після закінчення школи в 1924 році в Червоному козацтві — політбоек, політрук ескадрону, школи однорічників, воєнком і командир-воєнком ескадрону зв'язку 1-ї дивізії. У 1932—1937 роках — слухач Військово-електротехнічної академії. Після закінчення академії — воєнком НДІ зв'язку Червоної Армії. З 1939 по 1944 рік — нарком зв'язку СРСР. На початку Великої Вітчизняної війни — нарком зв'язку СРСР і за сумісництвом заступник наркома оборони СРСР і начальник Головного управління зв'язку Радянської Армії. З 1965 року працівник апарату Міністерства оборони СРСР. Маршал військ зв'язку.

Рибалко Павло Семенович (1894—1948). Народився в селі Романівці Сумської області в родині селянина-бідняка. Член КІРС з 1919 року. Учасник громадянської війни з 1917 року. Боець, командир загону Червоної гвардії, командир роти, батальйону, полку. Воєнком полків, бригади 1-ї Кінної армії. У Червоному козацтві з 1928 року — командиром-комісаром 2 і 7-го полків. Військовий аташе в Польщі й Китаї, начальник кафедри Вищої школи Генштабу Радянської Армії. Активний учасник Великої Вітчизняної війни — командував 3 і 5-ї танкових армій. З 1947 року — командувач бронетанкових і механізованих військ Збройних Сил СРСР. В 1934 році закінчив Військову академію ім. Фрунзе. Двічі герой Радянського Союзу. Маршал бронетанкових військ.

Сазикін Георгій Павлович. Народився 1901 року. Робітник. Член КІРС з 1918 року. В 1917 році червоногвардієць. Учасник штурму Зимового палацу. В роки громадянської війни боець Естонського кавалерійського полку.

В Червоному козацтві з лютого 1920 року як секретар партійного бюро, командир сотні й військомом 3-го полку Червоного козацтва. Був демобілізований у 1924 році. Після закінчення Інституту шляхів сполучення працював керуючим трестом «Північзаптрансбуд». Зараз персональний пенсіонер. Працює заступником начальника будівельного управління «Північзаптрансбуд» і заступником голови Комітету держпартконтролю в Октябрському районі Ленінграда. Заступник голови Бюро ветеранів Червоного козацтва міста Ленінграда.

Туровський Семен Абрамович (1895—1937). Член КППС з 1911 року. В 1914 році за розповсюдження революційних листівок його було заарештовано й вислано у Вятку. Молодший унтер-офіцер старої армії. З 1918 року беззмінний начальник штабу з'єднань Червоного козацтва. Після громадянської війни начальник вищої кавалерійської школи, начальник штабу корпусу Червоного козацтва, командир 12 і 14-го стрілецьких корпусів, армійський інспектор Київського військового округу, заступник командувача Харківського військового округу. Комкор.

Трубило Никифор Костянтинович. Народився 1900 року в Чернігівській губернії. Коваль і котельник цукрових заводів. Член КППС з 1919 року. З 1917 року — в червоногвардійському загоні Ремньова. В Червоному козацтві з перших днів його організації, з липня 1918 року — козак, командир взводу, сотні. Після демобілізації в 1925 році на господарчій і радянській роботі. В 1935 році закінчив Київський інженерно-будівельний інститут. Учасник Великої Вітчизняної війни. Зараз працює начальником управління капітального будівництва Київського облвиконкому.

Уборевич Ієронім Петрович (1896—1937). Член КППС з 1917 року, організатор Червоної гвардії на Румунському фронті. Командир батареї, потім бригади і 18-ї дивізії на Північному фронті в 1918 році. В 1919—1920 роках командувач 9, 13 і 14-ї армій. В 1922 році командувач народно-революційною армією ДСР. Пізніше — командуючий військами Північнокавказького, Московського, Білоруського військових округів. Кандидат в члени ЦК ВКП(б). Командарм 1-го рангу.

Шмідт Дмитро Аркадійович (1896—1937). Робітник-слюсар. Кінотехнік. Солдат старої армії. З 1915 року — член КППС. Проводив агітаційну роботу в армії, в дні Лютневої революції був обраний членом комітету 5-ї армії. Після демобілізації з старої армії, в період німецької окупації України, — організатор і командир партизанського загону на Полтавщині. З 1918 року в Червоній Армії — командир полку, бригади, дивізії. За бої проти петлюрівців і врангелівців був нагороджений двома орденами Червоного Прапора. З 1921 року — помічник командира бригади Червоного козацтва, а потім начальник 2-ї Чернігівської дивізії Червоного козацтва. Командир танкової бригади. Закінчив особливу групу Військової академії імені Фрунзе. Комдив.

Федоров Микола Федорович. Народився 1898 року. Робітник Путіловського заводу. Член КППС з 1920 року. З 1917 року — в Червоній гвардії, потім — в Червоній Армії. В Червоному козацтві з 1919 року — командир взводу, сотник 1-го полку, командир 3-го полку, командир дивізії. Закінчив Військову академію ім. Фрунзе. Полковник у відставці.

Юшкевич Тарас Васильович. Народився 1896 року в сім'ї білоруського селянина-бідняка. Член КПРС з 1920 року. Був пастухом, батраком, ковалем. Солдат старої армії. З 1917 року в Червоній гвардії, потім в Червоній Армії — червоноармієць, ескадронний коваль, курсант кавалерійських курсів. В Червоному козацтві з 1920 року — комвзводу, командир сотні, командир 1-го полку. В 1927 році закінчив Військову академію ім. Фрунзе. З 1927 року начальник оперативного відділу штабу 2-го кінного корпусу, військовий радник в Монголії, начштабу 2-ї кавалерійської дивізії, заступник командира 1-ї кавалерійської дивізії Червоного козацтва, начальник оперативного відділу кінно-механізованої армії. Полковник у відставці.

З М І С Т

Героїчний шлях Червоного козацтва. ГУР'ЯНОВ П.	5
Р о з д і л І. Повстаньте, гнані та голодні	
Наш корпус. В. ПРИМАКОВ	24
Біографічні відомості про Віталія Марковича Примакова	26
Так починалось. ДУБИНСЬКИЙ І. В., ШЕВЧУК Г. М.	33
Відходили з боями. В. ПРИМАКОВ	46
На Петлюру. АЛЕКСЄВ В. І.	53
За владу Рад. ВІТОШКІН О. Д.	57
Р о з д і л ІІ. Не бачити світу вам...	
У наступі. МЕДЯНСЬКИЙ М. С.	68
Грізна сила червонців (у тилу ворога). МЕЦЬ І. В.	94
Ходили ми походами. КОРУМЕНКО М.	100
«Свята рота» з корніловцями іде в атаку. ТОПОРЕЦЬ С. В.	109
На Перекопі. ЛІСНЯК А. М.	112

На танки!	
ОСТАПЕНКО С. В.	117
Розділ III. Там, понад кордоном, понад самим Збручем	
Перші сутички з білополями.	
ДУБИНСЬКИЙ І. В., ШЕВЧУК Г. М.	120
Рейд на Проскурів.	
ХАРЧЕНКО М. М.	143
Про бій під Шумлянами.	
ЮШКЕВИЧ Т. В.	146
Розділ IV. Били всіх, били скрізь	
Проти бандитизму, розрухи і голоду.	
МЕРЗЛІКІН І. Г.	150
Розгромили отаманів.	
СКУГОРОВ П. З.	160
Кінець банди «Вітер».	
ЛОЗОВИЙ А. М.	167
Розділ V. Їхня слава живе	
Наш Віталій.	
ТАРНОВСЬКА-СТЕЦЬКА М. В.	172
Спогади про Віталія.	
КОЦЮБІНСЬКА І. М.	175
Зустрічі з В. М. Примаковим.	
ІВАНИНА С. М.	179
Беззмінний начальник штабу червоних козаків.	
МЕДЯНСЬКИЙ М. С.	182
Солдат революції.	
СМИРНОВ-НЕСВИЦЬКИЙ А.	184
Дьомичев Михайло Опанасович.	
МАЛИШКО К. Ф.	188
Потапенко Пантелеймон Романович.	
КИРИЄНКО Б. С.	190

Нікулін Іван Юхимович. ЮШКЕВИЧ Т. В.	195
Командир 2-ї Червонокозачої Дмитро Аркадійович Шмідт. ШМІДТ А. К., ДАВІДСОН С. А.	198
Смертю героїв. В. ПРИМАКОВ	204
Сотник Наливко Костянтин Михайлович. НАЛИВКО Р. В.	208
Розділ VI. Після бою	
Нотатки політпрацівника. КИРИЄНКО Б. С.	212
Червоні козаки на Бердянщині. МЕРЗЛІКІН І. Г. -	217
Шефство комсомолії П'ятихатщини над Червоним козацтвом. МАКАРЕЦЬ Л. К.	220
Дружба червонців з пугіловцями. ЮНАКОВ І.	222
В мирні дні колективної праці. АЛЕКСЄЄВ В. І.	225
Геть неписьменність! Перший крок культурної революції. ТРОФИМОВ О.	227
Марсель Кашен у червоних козаків. РОЗЕН А.	229
Незабутня зустріч. МЕЛЬНИК П. І.	231
Розділ VII. Додаткові відомості.	233

В укладанні збірника на громадських
засадах брали участь
Б О Й К О В. Д., К И Р И Є Н К О Б. С.,
М А Л И Ш К О К. Ф., М Е Р З Л І К І Н І. Г.

На Фронтиспісі фото
з картини художника
В. В. П О Л Т А В Ц Я

ЧЕРВОНЦЫ

Сборник воспоминаний ветеранов
Червоного казачтва
(На украинском языке)

Художнє оформлення І. Ф. Манця

Редактор І. Ф. Куштенко
Художній редактор Р. Ф. Ліпатов
Технічні редактори
С. М. Клокова,
Н. К. Лічак,
Н. А. Тимчишина
Коректори
Р. О. Кондрацька,
Н. Т. Попсуєнко

Здано на виробництво 20/XI 1967 р.
Підписано до друку 26/I 1968 р. Фор-
мат 60×84^{1/16}. Фіз. друк. арк. 15,25.
Умовн. друк. арк. 14,18. Обл.-вид.
арк. 12,97+12 вкл.=14,0. Тираж 10 000.
Зам. № 975. Ціна 69 коп. БФ 06956.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь»,
Київ, Пушкінська, 28.

Київська фабрика набору Комітету
по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, вул. Довженка, 5.

69 коп.

THE
MUSEUM
OF
THE
CITY OF
NEW YORK
AND
THE
MUSEUM OF
THE
CITY OF
NEW YORK

